

**AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**Ferruh KAYALAN**

**MÜRSEL PAŞA (BAKÜ)'NİN ASKERÎ ve SİYASÎ FAALİYETLERİ**

**Tarih Ana Bilim Dalı**  
**Yüksek Lisans Tezi**

**Antalya, 2013**

**AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**Ferruh KAYALAN**

**MÜRSEL PAŞA (BAKÜ)'NİN ASKERÎ ve SİYASÎ FAALİYETLERİ**

**Danışman**

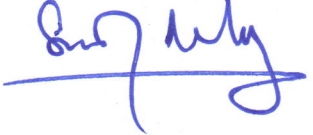


**Yrd. Doç. Dr. Berna TÜRKDOĞAN UYSAL**

**Tarih Ana Bilim Dalı**  
**Yüksek Lisans Tezi**

**Antalya, 2013**

Akdeniz Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ferruh KAYALAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Şenol KANTARCI   
Üye (Danışmanı) : Yrd. Doç. Dr. Berna TÜRKDOĞAN UYSAL   
Üye : Yrd. Doç. Dr. Aydın BEDEN 

Tez Konusu: "Mürşel Paşa (BAKÜ)'nin Astero ve Siyasi Faaliyetleri"

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 07./06/2013

Mezuniyet Tarihi : 07./06/2013

Doç. Dr. Zekeriya KARADAVUT  
Müdür

.....

## İÇİNDEKİLER

<b>KISALTMALAR LİSTESİ</b>	<b>iv</b>
<b>ÖZET</b>	<b>v</b>
<b>ABSTRACT</b>	<b>vi</b>
<b>ÖNSÖZ</b>	<b>vii</b>
<b>GİRİŞ</b>	<b>1</b>

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN BREST LİTOWSK ANTLAŞMASI'NA KADAR MÜRSEL (BAKÜ) PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

1.1	Orduya Girişi .....	9
1.2	Birinci Dünya Savaşındaki Faaliyetleri .....	10
1.2.1	Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1914 Yılı Faaliyetleri.....	10
1.2.2	Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1915 Yılı Faaliyetleri.....	17
1.2.3	Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1916 Yılı Faaliyetleri.....	18
1.2.4	Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1917 Yılı Faaliyetleri.....	24
1.3	Rusya'nın İhtilalden Sonraki Durumu ve Kafkasya .....	24

### İKİNCİ BÖLÜM

#### MÜRSEL (BAKÜ) PAŞA'NIN BAKÜ'YÜ ZAPT ETMESİ ve MALTA'YA SÜRÜLMESİ

2.1	Gence Harekâtı .....	31
2.2	Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1918 Yılı Faaliyetleri.....	32
2.2.1	Gökçay Muharebesi.....	32
2.2.2	Aksu ve Kürtemir'in Zaptı .....	34
2.2.3	Şamahı'nın Ele Geçirilmesi.....	35
2.3	Bakü Taarruzları .....	37
2.3.1	Birinci Bakü Taarruzu .....	37
2.3.2	İkinci Bakü Taarruzu.....	43
2.4	Kafkasya'dan Geri Dönüş.....	49

### ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

#### MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ FAALİYETLERİ

3.1	Anadoludaki Gelişmeler ve Mürsel (Bakü) Paşa.....	54
3.2	Başkomutanlık Meydan Zaferi ve Mürsel (Bakü) Paşa.....	63

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### CUMHURİYET DÖNEMİ ASKERİ ve SİYASİ FAALİYETLERİ

4.1	Askeri Faaliyetleri.....	76
4.2	Siyasi Faaliyetleri .....	88
<b>SONUÇ .....</b>		<b>95</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>		<b>97</b>
<b>EKLER .....</b>		<b>108</b>
EK 1	- TBMM Arşivi, Devre VII, No:483 Kutu, No:39.....	108
EK 2	- Nüfuz Cüzdanı, Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi ...	109
EK 3	- Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi, Vukuatlı Nüfus Kayıt Örneği .....	110
EK 4	- Milli Savunma Bakanlığı Askeri Safahat Belgesi .....	111
EK 5	- M.S.B. Devlet Mezarlığı Müzesi, 5. Rütbeden Mecidi Nişanı (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	112
EK 6	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, 3. Rütbeden Mecidi Nişanı (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	113
EK 7	- Devlet Mezarlığı Müzesi Anı Eşya Teslim Tutanağı .....	114
EK 8	- Hüsar Alaylarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın Fotoğrafı, Kendisi Süvarinin Önündedir. Nevin Çiğiltepe Mülakat 10.04.2011 Nevin Hanım'ın Tekirdağ'daki Evinden.....	115
EK 9	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Harp Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini) .....	116
EK 10	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Gümüş Liyakat Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	117
EK 11	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Gümüş İmtiyaz Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	118
EK 12	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi Altın Liyakat Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	119
EK 13	- M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi İstiklâl Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini).....	120
EK 14	- Devlet Mezarlığı Mürsel (Bakü) Paşa'nın Mezarı.....	121
EK 15	- Emekli Sandığı Arşivi, Mürsel (Bakü) Paşa Şahsı Dosyası, Dosya No: A0144.618 .....	122
EK 16	- Müjgan BAKÜ, Nevin Çiğiltepe Mülakat, 10.04.2011, Nevin Hanım'ın Tekirdağ'daki Evinden .....	123
EK 17	- Nevin Çiğiltepe, Nevin Çiğiltepe Mülakat 10.04.2011, Nevin Hanım'ın Tekirdağ'daki Evinden .....	124
EK 18	- B.O.A. D.164, G.1333/S-079.....	125
EK 19	- B.O.A. D.165, G.1333 .....	126

EK 20 - B.O.A. D.4335.G.325103 .....	127
EK 21 - B.O.A.D.165, G.1333 .....	128
EK 22 - Rüştü Türker; Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni (EK 2).....	129
EK 23 - II. Bakü Harekâtı Genelkurmay Başkanlığı; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı Cilt II, Ankara Genelkurmay Basımevi (Kroki 96).....	130
EK 24 - ATASE İSH, D. 236, G. 120 .....	131
EK 25 - ATASE, İSH-21, K. 1786, B: 155-6.....	132
EK 26 - B.C.A. S. 14525, F.30, 18, 1, 2, Y.No:37, 43, 6.....	133
EK:27 - B.C.A., S.2/2574, D.14853, F.30,18,1,2, Y.NO:54,39,10 .....	134
EK 28 - T.B.M.M. Devre VII. No: 483 Kutu No:39 Milletvekili Mazbatası.....	135
<b>Ö Z G E Ç M İ Ş .....</b>	<b>136</b>

**KISALTMALAR LİSTESİ**

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATESE	: Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
ç	: Çeviren
C	: Cilt
D.	: Dosya
Fih.	: Fihrist
F.	: Fon Kodu
K.	: Klasör
MSB	: Milli Savunma Bakanlığı
s	: Sayı
s.	: Sayfa
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayın
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

## ÖZET

“Mürsel Paşa (Bakü)’nin Askerî ve Siyasî Faaliyetleri” başlığı altında yapılan bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı öncesi durumu genel olarak anlatıldıktan sonra Mürsel Bakü’nün hayatı ve askeri faaliyetlerine değinilmiştir.

Mürsel (Bakü) Paşa’nın hayatı ve askeri faaliyetlerinden sonra bu faaliyetlere hem arşiv belgeleriyle hem de dönemi anlatan kitaplarla ve makalelerle derinlemesine bir bakış yapılmıştır. Bu anlamda Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı’nda iştirak etmiş olduğu muharebeler ve bu muharebelerde göstermiş olduğu başarılar ele alınmıştır. Daha sonra Paşa’nın Azerbaycan İstiklal Mücadelesi’nde yapmış olduğu üstün hizmetler anlatılmış, özellikle de Bakü’nün ele geçirilmesi konusunda Paşa’nın önemli katkıları ortaya konulmuştur. Bundan sonra Mustafa Kemal’in 19 Mayıs 1919’da Samsun’a ayak basmasıyla başlayan İstiklal mücadelesine ve bu mücadelenin önemli köşe taşlarından biri olan Başkomutanlık Meydan Zaferi’nin askeri yönüne değinilmiş, bu zaferin kazanılmasında Mürsel Paşa’nın gerçekleştirmiş olduğu askeri taktikler anlatılmıştır. Son olarak da Paşa’nın son dönem askeri ve siyasi faaliyetlerine değinilmiştir.



## **ABSTRACT**

In this study titled “Political and military activities of The Pasha, Mürsel Bakü, the condition of The Ottoman Empire before The First World War is handled and life and military activities of Mürsel Bakü are examined.

After examining life and military activities of Mürsel Bakü (The Pasha), a detailed search for these activities is conducted by means of both archive documents and the books and articles of the period. In other words, the combats he participated in the First World War and his achievements in these combats are covered. Then his superior services during Azerbaijan Independence War, especially his significant contributions to conquer Baku are explained. His military tactics which are of primary importance in this victory are expressed mentioning independence campaigns which begin with Mustafa Kemal’s stepping in Samsun, May 19. 1919 and military aspect of High Command Battle, a considerable cornerstone of this campaign are recounted. And finally, the Pasha’s late military and political activities are explained.

## ÖNSÖZ

Mürsel (Bakü) Paşa hem Osmanlı Devleti'nin yıkılışını görmüş hem de Türkiye Cumhuriyetinin temellerinin atılmasına şahit olmuş önemli isimlerdendir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile ilgili olarak bazı görevlerde bulunan Mürsel Paşa, dönemin hatırı sayılır isimleri arasında yer almaktadır. Ancak şimdiye kadarki süreçte adının pek fazla duyulmadığı gibi hizmetlerinden de çok fazla bahsedilmemiştir. Bu sebeptendir ki çalışmamızın ana konusu bu bağlamda ele alınmıştır.

Çalışmamız Mürsel (Bakü) Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini bilimsel bir şekilde ortaya koyarak hakkındaki eksik ve yanlış bilgileri düzeltmek, bu millet uğrunda yaptıklarını hatırlayarak anısını canlandırmak ve böylece onu tarihin tozlu raflarından kurtararak bu tarihi şahsiyeti tanıtmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamızın girişinde, Mürsel (Bakü) Paşa'nın hayatı, arşiv belgelerine dayalı olarak genel hatlarıyla ele alınmıştır. Birinci Bölümde Mürsel (Bakü) Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda iştirak etmiş olduğu muharebeler ve bu muharebelerde göstermiş olduğu başarılarla değinilmiştir. İkinci Bölümde Paşa'nın Azerbaycan İstiklal Mücadelesi'nde yapmış olduğu üstün hizmetlere, Üçüncü Bölümde İstiklal Mücadelemizde önemli köşe taşlarından olan Başkomutanlık Meydan Zaferi'ne ve bu zaferde Mürsel (Bakü) Paşa'nın gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlere, Dördüncü Bölümde Paşa'nın son dönem askeri ve siyasi faaliyetlerine değinilmiştir.

Çalışma sırasında ATASE arşivinden olabildiğince yararlanılmaya çalışılmış fakat Mürsel (Bakü) Paşa ile ilgili bir kısım arşivin tasnif çalışmaları sürdüğünden bu arşivlere girilememiştir. ATASE arşivinin yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler çalışmamıza kaynaklık etmiştir. Çalışmamız Mürsel (Bakü) Paşa'nın bir nevi biyografisi olduğundan bu anlamda Milli Savunma Bakanlığı arşivinden Paşa'nın askeri safahat belgelerine girilmiş ve yeteri kadar bilgiye ulaşılmıştır. Buna ek olarak dönemin gazeteleri de tetkik edilmiştir. Arşiv belgelerinin yanı sıra Paşa'nın hayatta olan yakınlarına da ulaşılarak birinci elden bilgilere ulaşılmaya gayret edilmiştir. Bu anlamda yapılan araştırmalarda Devlet Müzesi Arşivi'nde Paşa'nın emanetlerinin varisi olan Kemal Reşat Çiğiltepe ismi karşımıza çıkmıştır. Devlet Müzesi yetkililerinden Kemal Reşat Çiğiltepe'nin yakınlarının iletişim bilgileri elde edilmiş ve sonuç olarak Kemal Reşat Çiğiltepe'nin eşi Nevin Çiğiltepe'ye ulaşılmıştır. Yapılan görüşmelerden kendisinin Tekirdağ'da olduğu öğrenilmiş ve 10 Nisan 2011 tarihinde Tekirdağ'a gidilmiş ve Nevin Çiğiltepe ile röportaj

yapılmıştır. Bu röportaj sonucunda Mürsel (Bakü) Paşa'nın en büyük kızı olan Lamia Hanım'ın Fuat Ziya Çiğiltepe'nin oğlu Muhuddin Çiğiltepe ile evlendiği ve bu evliliklerinden de Kemal Reşat Çiğiltepe adında bir oğullarının olduğu, Kemal Reşat Çiğiltepe'nin de Nevin Çiğiltepe ile evlendiği bilgilerine ulaşılarak Mürsel (Bakü) Paşa'nın akrabaları bulunmuştur. Ayrıca Nevin Çiğiltepe Mürsel (Bakü) Paşa hakkındaki bilgilerini bizimle paylaşmıştır.

Paşa'nın önemli icraatlarından olan Kafkas İslam Ordusu bünyesindeki Azerbaycan Harekâtında özellikle Nasır Yüceer'in *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı* ve Rüştü Türker'in *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni* kitaplarından yararlanılmıştır. Bu kaynaklar Genelkurmay arşivlerinden yararlanılarak hazırlandığı ve bu alanda birinci elden bilgiler sundukları için baş eserler olarak kullanılmıştır.

Bu çalışma sırasında başta eşim Münevver KAYALAN olmak üzere, annem Gülhanım KAYALAN'a ve babam Dursun KAYALAN'a, çeviri konusunda yardımlarından dolayı arkadaşım Emre Karakuş'a ve çalışmamın başından sonuna dek, değerli görüşlerinden yararlandığım, her türlü konuda bana destek vererek beni teşvik eden danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Berna TÜRKOĞAN UYSAL'a teşekkürü bir borç bilirim.

**Ferruh KAYALAN**

**Antalya, 2013**



**MÜRSEL(BAKÜ) PAŞA**  
**(1882- 1945)**

## GİRİŞ

Fransız İhtilali sonucunda oluşan çeşitli fikir akımları nedeni ile siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmeler; sömürgecilik ve emperyalizm savaşları; siyasî birlik kurma mücadeleleri Avrupa'da denge değişikliklerine sebep olmuştur.<sup>1</sup>

Avrupa'da yaşanan bu denge değişikliği paralelinde, siyasi birliğini tamamlayan ve sanayisini kuran Almanya hammadde arayışına girdi. Fakat bu dönemde dünya hammadde kaynakları ve pazarları diğer devletler tarafından paylaşılmıştı. Almanya'nın güçlenmesi için paylaşılmış olan bu hammadde ve pazarlar ele geçirilmeliydi. Bu amaç doğrultusunda Almanya ordu ve donanmasını gittikçe güçlendirmeye başladı. Almanya'nın bu askeri gelişimi, İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmeye başlamıştı. Zira Alman deniz gücünün hızlı gelişimi, kendilerine hammadde ve pazar sağlayan sömürgeleri ellerinde tutan İngiltere'yi ve Fransa'yı tehdit etmeye başlamıştı. Öte yandan Avrupa'nın stratejik bölgelerinden olan Balkanlarda da bir nüfuz mücadelesi ortaya çıkmıştı. Bu nüfuz mücadelesinde Orta Avrupa içinde bir kara devleti olan Avusturya ve kuzeyde yer alan Rusya, Balkanları ele geçirerek Akdeniz'e inme gayretinde idi. Bu amaç doğrultusunda harekete geçen Avusturya, 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etti. Bu duruma, bölgede Panславizm politikasını güden Rusya, Sırbistan'ı destekleyerek karşılık verdi.<sup>2</sup>

Dış pazar ve dünya egemenliği için İngiltere-Almanya rekabeti ve Avusturya-Macaristan ile Rusya arasında Cermen-Slav ulusçuluk çatışması Avrupa'yı ikiye bölmüştü. İngiltere, Fransa ve Rusya Üçlü İtilaf Devletleri'ni; Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ise Üçlü İttifak Devletleri'ni oluşturmuşlardı.<sup>3</sup> Bu gelişmeler çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu, bu iki blok tarafından paylaşılma tehdidi altındaydı.

Osmanlı egemenliğindeki Doğu Arap (Maşrik) toprakları, sömürgesi olan Hindistan'da bir kapı işlevi gördüğünden İngilizler için mühimdi. Bunun yanı sıra teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak içten yanmalı motorların ortaya çıkmasıyla petrol ihtiyacı daha da artmış petrol ham maddesinin bol olduğu Arap coğrafyası İngilizler için önemli hale gelmiştir. Almanlar ise benzer nedenlerden dolayı Osmanlı üzerinden Orta Doğu'ya açılmak istiyordu. Osmanlı Devleti ise İttifak ve İtilaf gruplaşmalarından birine katılmazsa yalnız kalıp kendini koruyamayacağını düşünüyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti, önce İtilaf Devletleri ile

<sup>1</sup> Çoşkun Üçok, **Siyasi Tarih 1789-1950**, Ajans-Türk. Matbaası Yayınları, Ankara, 1961, s.286-300.

<sup>2</sup> Mehmet Ali Ünal, **Türk İnkılâbı ve Atatürk İlkeleri**, Adres Yay., Ankara, 2004, s.64-65.

<sup>3</sup> Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s.561-562.

görüşmelerde bulunmuş; fakat umduğu karşılığı bulamayınca İttifak Devletlerinden Almanya ile anlaşmıştı.<sup>4</sup>

Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand ile karısının Sırbistan'ı ziyareti sırasında 28 Haziran 1914 günü Saray Bosna'da öldürülmelerinden bir ay sonra Avusturya-Macaristan Sırbistan'a savaş açmıştır. Bu olaya kayıtsız kalmayan Rusya Sırbistan'ı destekleyince Almanya da Avusturya-Macaristan'ı desteklemiştir. Böylece daha önceden oluşan bloklar; doğal bir şekilde ortaya çıkmış, Rusya'nın yanına İngiltere, Fransa ve Belçika da katılınca Birinci Dünya Savaşı başlamıştır.<sup>5</sup>

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Aynı tarihte Başkomutan vekilliğine atanan Enver Paşa'nın izniyle İngilizlerden kaçarak Çanakkale'ye sığınan Goeben ve Breslau adlı Alman gemileri satın alınarak Goeben'ne Yavuz, Breslau'ya Midilli adı verilmiştir.<sup>6</sup> Daha sonra seferberlik ilan edilerek olası bir savaşa hazırlık yapılmaya başlanmıştır. Kafkas Cephesinde olası bir Rus saldırısına karşı 3. Ordu hazır duruma getirildi. Başlangıçta üç piyade ve bir süvari kolordusundan oluşan 3. Ordu, 29 Ekim 1914'te Osmanlı Donanmasının Sivastopol ve Odessa baskınından sonra beş kolorduluk bir seviyeye çıkartıldı.<sup>7</sup> Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki olası bir savaştan beklentisi 1877-78 Savaşı sonunda Rusya'ya bırakmış olduğu Batum, Ardahan ve Kars'ın geri alınmasıdır.<sup>8</sup>

Osmanlı Devleti; Rusya, İngiltere, Fransa gibi büyük devletlerin güçlü orduları ve ekonomik kaynaklarına karşı Kafkas, Kanal, Sina-Filistin, Hicaz-Yemen, Irak, Galiçya-Romanya-Makedonya, Çanakkale cephelerinde yokluklar içinde savaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Ordusu, kendi alanlarında yetenekli ve azimli komutanlarıyla, bütün zorluklara rağmen, ülkesini savunmuş ve mücadeleyi sonuna kadar sürdürmüştür. Şüphesiz bu başarı kahraman komutanların gayretleri ile elde edilmiştir.

İşte, biz bu çalışmamızda gayretleri ile kendini milletine adanmış Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de yararlılıkları olan Mürsel (Bakü) Paşa'nın hayatını tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışacağız.

Mürsel (Bakü) Paşa'nın faaliyetlerini askeri ve siyasi olarak iki döneme ayırmak mümkündür. Mürsel (Bakü) Paşa Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde

<sup>4</sup> Mete Tuncay, "Siyasi Tarih (1908-1918)", **Türkiye Tarihi**, Cilt IV, (Editör Sina Akşin), Cem Yay., Ankara, 1989, s.41.

<sup>5</sup> Zerrin Günel, Mithat Atabay, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Nobel Yay., Çanakkale, 2005, s.25-26.

<sup>6</sup> Tuncay, *a.g.m.*, s.42.

<sup>7</sup> Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s.18.

<sup>8</sup> Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX. Cilt, T.T. K. Yay. Ankara, 1999, s.41.

görev yapmıştır. Birinci Dünya savaşı yıllarında Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı Köprüköy ve Sağ kanat Harekatı muharebelerinde savaşmış, bu muharebelerde yararlılıklar göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın Rusya için bitmesinden sonra Kafkasya'da görev alan Paşa, Bakü'nün düşmandan kurtarılması için savaşmıştır. Bakü'nün Osmanlılar tarafından alınmasında büyük gayretler göstermiştir. Bu gayretleri nedeniyle Bakü soyadı ona layık görülmüştür. Daha sonra Milli Mücadele yıllarında Baş Komutanlık Meydan muharebesinde görev alan Paşa, Yunan Ordusunu arkadan çevirerek karşı tarafın paniğe düşmesine neden olmuştur. Askeri faaliyetlerinden sonra yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde meclise girerek siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür.

### Hayatı

1882'de<sup>9</sup> Erzurum'da dünyaya gelen Mürsel (Bakü) Paşa, Erzurum'da Hacı Hafızlar diye tanınan bir sülaleye mensup olup babası hafızlık yapan İsmail Hakkı Bey'dir.<sup>10</sup> Hafızlığından ve sülalesinin lakabından dolayı babası Hacı Hafız diye de çağrılmaktadır.<sup>11</sup> Mürsel (Bakü) Paşa'nın annesinin ismi ise Gülsüm'dür.<sup>12</sup>

Mürsel'in doğum haberini alan İsmail Hakkı Bey o sırada Kuran-ı Kerim okumaktaymış ve Kuran'da geçen "*Mürsel*" kelimesine gelmiştir. Doğum haberini alınca çocuğunun isminin bu isim olmasını kararlaştırmıştır.<sup>13</sup>

İlk tahsilini Erzurum'da yaptıktan sonra İstanbul'a gelen Mürsel, 13 Mart 1898'de Harp Okulu'na girdi. 2 Ocak 1901'de süvari teğmeni olarak göreve başladı. Bir yıl sonra, 9 Ocak 1902'de kurmay sınıfında üsteğmen oldu. 4 Ocak 1904'de süvari yüzbaşı olarak atandıktan sonra 3 Mart 1904'de 4.Orduya bağlı 32. Süvari Alayı 2. Bölük Komutanlığına tayin edildi. 18 Haziran 1904'de 4.Ordu Komutanı Müşir Mehmet Zeki Paşa ile beraber Sivas'a giderek burada kırk gün kaldı. Göstermiş olduğu başarılı hizmetlerine karşılık Beşinci Rütbeden

<sup>9</sup> TBMM Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsi Dosyası**, Devre VII., No 483, Kutu No:39. Bu konuda Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sisteminden edindiğimiz bilgiye göre tam doğum tarihi 01.07.1881'dir. Bu bilgiye Azmi Süslü ve Mustafa Balcıoğlu'nun hazırladıkları "**Atatürk'ün Silah Arkadaşları**" kitabında da ulaşılmaktadır. Fakat Mürsel Bakü'nün kendi ifadesi ise 1882'dir. Bu belgeler için bkz. Ek: 1 ve Ek: 2.

<sup>10</sup>Bazı kaynaklarda sülalenin ismi Hacı Kula oğulları diye de geçmektedir. Bkz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, **Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Cilt III.,Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009 s.146.,**Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s. 135.

<sup>11</sup> Nevin Çiğiltepe, **Mülakat**, 10 Nisan 2011.

<sup>12</sup>TBMM Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsi Dosyası**, Devre VII., No 483, Kutu No:39. Bu belge için bkz. Ek:1. Bu konuda annenin isminin "Ümmügülsüm" adıyla geçen kaynaklar da vardır. **Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi**, bu bilgi için bkz. Ek 3.

<sup>13</sup> Çiğiltepe, **Mülakat**, 10 Nisan 2011.

Mecidi Nişanı ile ödüllendirildi.<sup>14</sup> 18 Mayıs 1906'da Erzincan Askeri Lisesi'nde Matematik Öğretmenliğine atandı. Daha sonra 22 Haziran 1907'de Erzincan Askeri Lisesi'nde Süvari Talim Öğretmen Yardımcılığına tayin edildi. Buradaki güzel hizmetlerine karşılık 1907 yılında Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı ile ödüllendirildi.<sup>15</sup>

7 Haziran 1909 'da, Eski Dördüncü Ordu Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi Mülhak Zabıtlığına tayin olundu. Bu memuriyette iken 15 Eylül 1910'da kendi isteği ile öğrenim için Almanya'ya gönderildi. Almanya'nın Fasel şehrinde 11. Kolorduya bağlı 22. Süvari Tugayının 14. Husar Alayının 2. Bölüğünde süvari sınıfının mesleği olan binicilik eğitimi aldı.<sup>16</sup> Eğitimde olduğu dönemde 26 Haziran 1912'de binbaşılığa terfi ettirildi. Almanya'da bulunduğu esnada, 8 Ocak 1912' de Numune 19. Süvari Alayına rütbesi ile birlikte atandı. 1912 Haziran'ında Dersaadet'te yeni kurulan Emir Talimgâhi Süvari Öğretmenliğine, bir süre sonra da Bakırköy'deki Süvari Tatbikat Mektebi Süvari Öğretmenliğine tayin olundu. 25 Eylül 1912 tarihinde, Almanya'dan dönüşünde, Bağdat Valiliği'nin ve 4. Ordu Müfettişliğine tayin olunan Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın isteği üzerine 12 Ekim 1912'de 13. Kolordu açığına tayin olunarak Müşir Mehmet Zeki Paşa ile Bağdat'a gitti. Burada 4. Ordu Müfettişliği İkinci Erkan-ı Harbiye Zabıtlığı memuriyetinde istihdam olundu. 8 Aralık 1912 tarihinde 25. Süvari Alayı Binbaşılığın atandı. 20 Ocak 1913 tarihinde 11. Süvari Tugay Komutanlığına atanarak tugay merkezi olan Elazığ'a gitti. Burada bir süre görev yaptıktan sonra, 11. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Galip Paşa ile birlikte Van ve Erciş'e giderken 3 Ağustos 1914'de genel seferberlik ilan edildi. Erciş'te 14 Eylül 1914'e kadar 24. Süvari Alayının eğitimiyle ve tugayın merkez alaylarının seferberlik eğitimiyle meşgul oldu. Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde, 4 Aralık 1914'de 2. Süvari Tümenin kuruluşunda yer alarak, bu tümenin yaptığı Köprüköy Muharebesi'nde bulundu. Bu muharebede, elde ettiği başarılarından dolayı, üç sene kıdem zammı ile fevkaladeden 24 Aralık 1914'de yarbaylığa terfi ettirildi.<sup>17</sup>

4 Ocak 1915'de 34. Piyade Tümen Komutanlığına atandı. Kısa bir süre bu komutanlıkta çalıştıktan sonra, 7 Ocak 1915 'de Süvari 2. Tümen Komutanlığına tayin olundu. Daha sonra

<sup>14</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi. MSB Belgesinin aslı için bkz. Ek: 4. Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel (Bakü) Paşa Kayıtları** Mecidi Nişanı için bkz. Ek: 5.

<sup>15</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi. Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**. Mecidi Nişanı için bkz. Ek: 6. Müzede Mürsel Paşa'nın kişisel eşyalarının Kemal Reşat Çiğiltepe tarafından teslim edildiğine dair teslim tutanağı mevcuttur. Bu tutanak için bkz. Ek: 7.

<sup>16</sup> "İki Millet Vekili vefat etti.", **Vatan**, 23 Eylül 1945, s.1., Nevin Çiğiltepe'nin ifadesine göre Mürsel Paşa kursu birincilikle bitirmiştir. Çiğiltepe, **Mülakat**, 10.Nisan.2011. Mürsel Paşa'nın kursta olduğu dönemde çektiği fotoğraf için bkz. Ek: 8.

<sup>17</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.



21 Nisan 1916'da, Piyade 32. Tümen Komutanlığına atandı. 32. Tümen Komutanı iken 16 Mayıs 1916 tarihinde Harp Madalyası ile ödüllendirildi.<sup>18</sup> Bundan sonra 21 Eylül 1916'da 14. Piyade Tümen Komutanlığı ve 23 Aralık 1916'da 12. Piyade Tümen Komutanlığı görevlerine tayin edildi. Bu komutanlıktaki başarılarından dolayı 12. Tümen Komutanlığında 28 Mayıs 1917'de Gümüş Liyakat,<sup>19</sup> yine aynı tükende 23 Eylül 1917 tarihinde Gümüş İmtiyaz Madalyalarıyla ödüllendirildi.<sup>20</sup>

Daha sonra 29 Ocak 1918'de, Mürsel (Bakü) Paşa 5. Kafkas Tümen Komutanlığına atanarak Türk Ordusunun 1877-1878 sınırına ilerlemesi sırasında görev aldı. Bu dönemde göstermiş olduğu başarılarından dolayı 1 Mayıs 1918 tarihinde Avusturya - Macaristan Hükümeti tarafından bir kıta Harp Alamenti Leopold Nişanın Şövalye Salibi ile ödüllendirildi.<sup>21</sup>

Birleşik Bolşevik-Ermeni Ordusunun Azerbaycan topraklarını işgal ederek buradaki Türk unsurunu acımasızca katletmesi üzerine Osmanlı Azerbaycan'a askeri yardımda bulundu. Bu yardım kapsamında Mürsel (Bakü) Paşa, 8 Haziran 1918'de 5. Kafkas Tümeni ile Azerbaycan'a gönderildi. Burada görev yaptığı süre içinde rütbesi fahri olarak tümgeneralliğe yükseltildi. 5. Kafkas Tümeni ile çok sayıda muharebelere katıldı. Bu komutanlıkta iken Azerbaycan Harekâtını yaparak Bakü'yü zapt etti. 1918 yılında Bakü Harekâtı sırasında göstermiş olduğu hizmet ve fedakârlığına mükâfaten bir Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirildi.<sup>22</sup> Bu dönemde 28.7.1918'de albaylığa terfi ettirildi. 20 Kasım 1918 tarihinde 5. Kafkas Tümeni ile Bakü'den Batum'a geldiğinde İngilizlerin bir hilesi<sup>23</sup> ile tutuklandı. 7,5 ay Batum'da, 5 ay Çanakkale'de, 20 ay da Malta'da tutuklu kaldı.<sup>24</sup>

Malta'dan dönüşünde 24 Kasım 1921'de 6. Süvari Tümeni Komutanlığına, 1 Mayıs 1922'de 1. Süvari Tümeni Komutanlığına tayin edilerek Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde görevlendirildi. Bu tümen ile İzmir'in kurtuluşunda bulundu. Dumlupınar ve Başkomutanlık muharebelerinde yapmış olduğu hizmetlerine karşılık olarak 31 Ağustos 1922'de rütbesi Tuğgeneralliğe yükseltildi. İzmir'in tamamen Yunanlılardan

<sup>18</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi; Harp madalyası, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**, Madalya için bkz. Ek: 9.

<sup>19</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi; Gümüş Liyakat Madalyası, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**, Madalya için bkz. Ek: 10.

<sup>20</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi; Gümüş İmtiyaz Madalyası, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**, Madalya için bkz. Ek: 11.

<sup>21</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>22</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi; Altın Liyakat Madalyası, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**, Madalya için bkz. Ek:12.

<sup>23</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi, Paşa kendisine yapılan hile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.

<sup>24</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

temizlenmesinden sonra 16 Aralık 1922 tarihine kadar adı geçen tümen ile Kırkağaç civarında kaldı. Ocak 1924'de Mardin'e gönderildi. 15 Haziran 1924 tarihine kadar Mardin'de kaldı. Aynı tarihte Cizre'ye gönderildi. 2,5 ay burada kaldıktan sonra 10 Eylül 1924'de Nasturi Harekâtı'na katıldı. Bu Harekâta Nasturileri sınır dışı etti. 8 Ekim 1924 tarihine kadar Zap ve Halbur nehirleri arasında Aşına bölgesinde bekledi. Bu tarihte tekrar Mardin'e geldi. 31 Ekim 1924'de 7. Kolordu Komutanlığı Vekâletine tayin edilerek Diyarbakır'a geldi.<sup>25</sup>

14 Şubat 1924'de Şeyh Sait İsyanı başladı. Bu İsyanın bastırılmasında etkin görev aldı. 13 Şubat 1931'de Süvari Müfettişliği'ne tayin edildi. 21 Haziran 1934'te yürürlüğe giren Soyadı Kanunu hükmünce; Bakü'ye giren birliğin komutanı olduğundan kendisine “*Bakü*” soyadı verildi.<sup>26</sup> 18 Mayıs 1935'te Niş Müsabakalarına katılan süvari ekibiyle birlikte Almanya'ya gitmesine izin verildi.<sup>27</sup> 8 Nisan 1936'da 23. Tümen Komutanlığı yaptı. 1 Ağustos 1938'de Askeri Yargıtay Üyeliğine atandı.<sup>28</sup> Bu görevde iken rahatsızlığını ileri sürerek 23 Ağustos 1938'de emekli oldu.<sup>29</sup> Emekli olduktan sonra 1943 seçimlerine girerek, Kocaeli'nden milletvekili seçildi<sup>30</sup> TBMM tarafından İstiklal Madalyası<sup>31</sup> ile ödüllendirilen Paşa, hayatının son dönemlerinde kendini halkına adadı.

## Vefatı

Ülkeye askeri ve siyasi görevleriyle hizmet eden Mürsel (Bakü) Paşa, tedavi için gittiği İstanbul'da Londra Oteli'nde sabah saat 9.30 ta kalp krizi nedeni ile 22 Eylül 1945'te altmış dört yaşında vefat etmiştir.<sup>32</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa'nın vefatı ertesi gün gazetelerde haber olarak verilmiştir. 23 Eylül 1945 Pazar günü çıkan Cumhuriyet gazetesi “*Acı bir kayıp*” başlıklı vefat haberinden sonra “*...Milli Mücadele tarihimiz Merhumu İzmir'e ilk giren süvari kıtası kumandanı olarak tanır. Mürsel Bakü İstiklal Harbi'ndeki hizmetleri ve kazandığı bu şeref ile adını tarihe perçinlemiş kahramanlardandır.*”<sup>33</sup> şeklinde haber yapmıştır. Başka bir gazetede ise “*Merhum Mürsel Bakü uzun ve şerefli askerlik hayatında; emekliye ayrıldıktan sonra Büyük Millet Meclisi muhitinde daima kendisini sevdirmiş ve saygı toplamıştır. Merhuma Allah'tan*

<sup>25</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>26</sup> Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yay., İstanbul,1997, s.228.

<sup>27</sup> Süslü, Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.88.

<sup>28</sup> Toker, Aslan, **a.g.e.**, s.147.

<sup>29</sup> Süslü Balcıoğlu, a.g.e. 88.

<sup>30</sup> Toker, Aslan, **a.g.e.**, s.147; Süslü, Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.88.

<sup>31</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi; İstiklal Madalyası, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Paşa Kayıtları**, Madalya için bkz Ek: 13.

<sup>32</sup> “*İki Millet Vekili vefat etti.*”,**Vatan**, 23 Eylül 1945, s.1. Gazeteye göre ölüm nedeni kalp krizidir.

<sup>33</sup> “*Acı Bir Kayıp Kocaeli Milletvekili GL.Mürsel Bakü vefat etti*”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1945, s.1.

*rahmet kederli ailesine başsağlığı dileriz.*"<sup>34</sup> ifadelerine yer verilmiştir. Merhumun naaşı aynı gün saat 15.00' te Büyük Londra Otelinden bir askeri otomobile alınarak Gümüşsuyu Hastanesi'ne götürülmüş, ertesi gün cenaze namazı öğleyin Teşvikiye Camii'nde kılındıktan sonra Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir.<sup>35</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa'nın naaşı, vefatından 43 yıl sonra 29 Kasım 1988 tarihinde, 6 Kasım 1981 gün ve 2549 Sayılı Devlet Mezarlığı Kanunu'nun geçici 1. maddesi gereğince Ankara Devlet Mezarlığı'na nakledilmiştir.<sup>36</sup> Kabri, Devlet Mezarlığı içinde anıtsal duvarın hemen sol tarafında bulunmaktadır.<sup>37</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa çeşitli görev ve rütbelerde vatana 51 yıl 5 ay 9 gün hizmet vermiştir.<sup>38</sup> Bu uzun hizmet yıllarında Mürsel (Bakü) Paşa, kendisine devamlı bir şekilde destek olan ve zor günlerinde hep yanında olan eşi Müjgan Hanım'la<sup>39</sup> evlenmiştir. Bu evlilikten üç kızı olmuştur. Kardeşi bulunmayan Mürsel (Bakü) Paşa'nın üç kızı olmuştur. Kızlarının isimleri Lamia, Adalet ve Aliye'dir. Kızlarından en büyüğü Lamia Hanım'dır. Mürsel (Bakü) Paşa kızı Lamia'yı kendisi gibi bir asker olan Fuat Ziya Çiğiltepe'nin<sup>40</sup> oğlu Muhiddin Çiğiltepe ile evlendirmiştir.<sup>41</sup> Lamia Hanım'ın Kemal Reşat Çiğiltepe adında bir

<sup>34</sup> "a.g.m." s.3.

<sup>35</sup> "a.g.m." s.3.

<sup>36</sup> Mürsel Paşa Kayıtları, **MSB Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi**.

<sup>37</sup> Mürsel Paşa'nın Mezarlığı, **Devlet Mezarlığı**, mezarlık için bkz: Ek 14.

<sup>38</sup> Emekli Sandığı Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Dosya No: A0144.618. Hizmet dökümü için bkz Ek: 15.

<sup>39</sup> Çiğiltepe; **Mülakat**, 10 Nisan 2011. Müjgan Hanım'ın fotoğrafı için bkz. Ek:16.

<sup>40</sup> Fuat Ziya Çiğiltepe, (1890-P.1) 13 Temmuz 1887'de Harp Okuluna girmiş ve 1890 yılında teğmen olarak mezun olmuştur. Daha sonra Harp Akademisine devam etmiş ve kurmay yüzbaşı olarak 23 Mart 1893 tarihinde mezun olmuştur. Bundan sonra 26 Nisan 1893 tarihinde Genelkurmay Dairesi 1. Şubede göreve başlamıştır. 22 Ağustos 1889 tarihinde 4. Ordu Kurmaylığına tayin olmuştur. 9 Haziran 1901 tarihinde Rusya hududunun emniyetini sağlamak için bu hudutta oluşturulan üç mıntıkadan birinci mıntıkaya atanmıştır. 24 Mart 1904 tarihinde 7. Nizamiye Erzurum Tümenine tayin edilmiştir. 6 Ağustos 1904'te 5. Orduya mensup 19. Halep Tümenine tayini çıkmıştır. 27 Ekim 1905'te Hamidiye-Hicaz Demir Yolu Heyetinde görevlendirilmiştir. 10 Ağustos 1906'da Erzincan Harbiye-i Şahanesi Müdürlüğü Öğretim Başkanlığına tayin edilmiştir. 5 Eylül 1908'de Genelkurmay Dairesi Merkez Şubesine, ardından 7 Ocak 1909'da Edirne'de göreve başlamıştır. Fuat Ziya Bey Albay olduktan sonra 30 Aralık 1909'da 7.Ordu 13.Tümen Kurmaylığına tayin edilmiştir. Daha sonra 21 Mayıs 1910'da 13. Tümen Komutanlığına vekâleten atanmıştır. 16 Temmuz 1912'de 3.Ordu 8.Nizamiye Tümeni Komutanlığına tayin olunmuştur. 6 Ağustos 1913'te 5.Tümen Komutanlığına getirilmiştir. Daha sonra Rus Tahdidi (sınır belirleme) Komisyonunda görevlendirilmiştir. Ancak emir çıkmadan kendisi Rusya'ya gitmiş ve burada esir düşmüştür. Bunun üzerine ceza alarak emekliye sevk edilmiştir. Fakat daha sonradan suçsuz olduğu anlaşılacak muvazzaf olarak göreve dönmeye için 12 Nisan 1919'da Padişah İdaresi çıkmıştır. Daha sonra 1 Nisan 1923 tarihinde emekli olmuştur. Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, **Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)**, Ankara, 2004 s.134.

<sup>41</sup> Muhiddin Çiğiltepe ile Lamia Hanım'ın evlilikleri çok farklı olmuştur, şöyle ki: Muhiddin Çiğiltepe, şeker fabrikalarının kurucularından birisi olup Akpullu Şeker Fabrikasının fizibiletisi için Trakya'ya gitmiştir. Burada arabaları çamura saplanınca köylülerin de tavsiyesi üzerine Mürsel Bakü'den yardım istemiştir. Mürsel Bakü o zamanlar Kırklareli Kolordu Komutanıdır. Muhittin Bey durumu anlatınca Mürsel Bakü yardım etmiş ve Muhiddin Beyleri de evlerine davet etmiştir. Muhittin Bey burada Lamia Hanım ile tanışmıştır. Muhittin Bey, İstanbul'a gidince durumu babası Fuat Ziya Çiğiltepe'ye anlatmıştır. Durumun ciddi olduğunu gören Fuat Ziya Çiğiltepe biraz da askeri bir tarz ile Mürsel Bakü'ye Telgraf çekerek " *Mürsel, kızımı almaya geliyorum, Fuat Ziya*" Bu gelişmeler evlilikle sonuçlanarak iki sülale akraba olmuştur. Çiğiltepe, Mülakat, 10 Nisan 2011.

oğlu olmuştur. Kemal Reşat iğiltepe'de Nevin iğiltepe<sup>42</sup> ile evlenmiştir. Kemal Reşat iğiltepe ve Nevin Hanım'ın evliliklerinden Müzeyyen ve Mürsel Muhittin dünyaya gelmiştir. Mürsel Muhittin ve eşi Devrim Hanım'ın çocukları ise Ata Kemal'dir. Paşa, geride günümüze kadar gelen yakınları ile kendini unutturmamıştır.

---

Evliliğin bu şekilde olup olmadığı bilgisi kaynaklarda gözükmemektedir. Anlatılan bu olayın doğruluğu konusunda kesin bir bilgimiz yoktur.

<sup>42</sup> iğiltepe, **Mülakat**, 10 Nisan 2011. Nevin iğiltepe'nin fotoğrafı için bkz. Ek: 17.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN BREST LİTOWSK ANTLAŞMASI'NA KADAR MÜRSEL (BAKÜ) PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

#### 1.1 Orduya Girişi

Pangaltı Mekteb-i Harbiyesi'nde 1900'de süvari sınıfını başarıyla bitiren Mürsel, Erkan-ı Harbiye sınıfına naklolundu. Bir sene bu sınıfta süvari teğmeni olarak öğrenim gördü. Daha sonra aynı sınıfta üsteğmen olarak hiçbir ceza almadan öğrenimine iki sene devam etti. Erkan-ı Harbiye'yi başarıyla bitiren Mürsel, 4 Ocak 1904'te Erkân-ı Harp Yüzbaşısı (kurmay yüzbaşı) olmaya hak kazanarak ordudaki görevine başladı.<sup>43</sup>

Uygulama gereği kurmayların görevi, ordu veya büyük birliklerin karargâhlarında görev almaktır. Fakat bu karargâhlarda görev yapabilmek için iki yıl süreyle piyade, topçu ve süvari birliklerinde fiilen staj görmek gerekmektedir.<sup>44</sup> Bu nedenle Yüzbaşı Mürsel Bey, 3 Mart 1904 tarihinde stajını bitirmek için 4. Ordu 22. Süvari Alayı 2. Bölük Komutanlığına tayin oldu. Bu dönemde Yüzbaşı Mürsel Bey 28 Haziran 1904'te 4. Ordu Komutanı Müşir Mehmet Zeki Paşa ile beraber Sivas'a gitti. Burada kırk gün hizmet eden Yüzbaşı Mürsel Bey başarılı hizmetlerinden dolayı 5. Rütbeden Mecidi Nişanı ile mükâfatlandırıldı.<sup>45</sup>

Daha sonra 18 Mayıs 1906 tarihinde Erzincan Mekteb-i Harbiyesi'nde Matematik Öğretmeni oldu. Yaklaşık bir ay kadar matematik öğretmenliği yapan Yüzbaşı Mürsel Bey aynı mektepte Süvari Öğretmenliği Yardımcılığına geçti. Bu memuriyette de kendisinden beklenileni veren Yüzbaşı Mürsel Bey 4. Rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif olundu. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Erzincan Mekteb-i Harbiyesi'nin Dersaadet'e naklettirilmesinden dolayı Yüzbaşı Mürsel Bey, 7 Haziran 1909'da 4. Ordu Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi Mülhak Zabıtlığına atandı. Bu memuriyette hizmetine devam ederken 1910 senesinde öğrenim için Almanya'ya gönderildi. Yüzbaşı Mürsel Bey, Almanya'da bulunduğu sırada 27 Nisan 1911'de açıktan binbaşılığa terfi etti. 25 Eylül 1912 tarihinde Almanya'dan dönen Paşa, Bağdat Valiliği ile 4.Ordu Müfettişliğine tayin olunan Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın isteği üzerine 12 Ekim 1912'de 13. Kolordu açığına tayin olunarak Müşir Mehmet Zeki Paşa ile Bağdat'a gitti. Burada 4. Ordu Müfettişliği İkinci Erkan-ı Harbiye Zabıtlığı memuriyetinde istihdam olundu. Binbaşı Mürsel Bey, 20 Ocak 1913'te,

<sup>43</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>44</sup>Özlem Elif Taş, **Kazım (İnanç) Paşa; Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1880 - 1938)**, Ankara, 2008, s.27.

<sup>45</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

daha sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Köprüköy Muharebeleri'nde başarılar kazanacağı 11. Süvari Tugay Komutanlığına rütbesi ile birlikte tayin olunarak liva merkezi olan Elazığ'a geldi. Bir süre burada kaldıktan sonra Tuğgeneral Galip Paşa ile beraber Van ve Erciş'e giderken 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edildi.<sup>46</sup>

## 1.2 Birinci Dünya Savaşındaki Faaliyetleri

### 1.2.1 Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1914 Yılı Faaliyetleri

Bu dönemde Binbaşı Mürsel Bey, Tuğgeneral Galip Paşa ile beraber Van ve Erciş'e hareket etmişti. Seferberliğin ilan edilmesiyle Galip Paşa Elazığ'a geri dönmüş, Binbaşı Mürsel Bey ise Erciş'e gelmişti. Burada 14 Eylül 1914'e kadar 24. Süvari Alayının eğitimiyle ve 11.Tugayın merkez alaylarının seferberlik durumlarıyla meşgul olmuştur. 21 Eylül 1914 tarihinde karargâhı Erzurum'da bulunan 2. Nizamiye Süvari Tümeninden aldığı emir üzere 22. ve 24. Süvari Alaylarıyla Erzurum civarında bulunan Hınıs İlçesi'ne gelmiştir. 1 Kasım 1914'e kadar burada 11.Tugayın tatbikat eğitimi ve bu Tugayın iaşesinin ikmali ile meşgul olmuştur.<sup>47</sup>

Binbaşı Mürsel Bey komutanlığını yaptığı 11.Tugay ile birlikte seferberlik döneminde yoğun bir çalışma evresine girmiş, Kafkas Cephesi'nde göstereceği kahramanlıklar için kendini hazırlamıştı.

Seferberlik ilan edildiğinde Genel Kurmay Başkanı Enver Paşa 3. Ordunun komutanı ise Hasan İzzet Paşa idi. Ordunun kurmay başkanı ise Yarbay Felix Guze idi. 3.Ordunun kuruluşu şöyleydi:

- 9. Kolordu; 17, 28 ve 29. Piyade Tümenleri ile 2. Nizamiye Süvari Tümeninden,
- 11. Kolordu; 18, 33 ve 34. Tümenlerinden,
- 13. Kolordu; 37. Tümeninden kuruluydu. Ayrıca İhtiyat Süvari Tümenleri, Jandarma ve Hudut Birlikleri 3.Ordunun kuruluşundaydı.<sup>48</sup>

Osmanlı donanmasının 29 Ekim'de Karadeniz'de Rus donanmasına saldırmasının ardından Türk ve Rus filoları Karadeniz Boğazı önünde muharebeye başlamaları üzerine Ruslar Kafkas Cephesi'nde taarruza geçmişti. Bu gelişmelerden sonra Başkomutanlık Dairesi 3. Orduya destek için 10. Kolorduyu da bu Ordunun emrine vermiştir. 10. Kolordu 30, 31 ve 32. Tümenlerinden oluşmuştur.<sup>49</sup>

<sup>46</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>47</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>48</sup> Çakmak, **a.g.e.**, s.18.

<sup>49</sup> Guze, **Birinci Dünya Savaşın'da Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çeviren Yarbay Hakkı Oğuz, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stretaji Etüt Başkanlığı Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2007, s.17.

Bu arada Binbaşı Mürsel Bey, Tugayı ile birlikte 3. Orduya bağlı 2. Nizamiye Süvari Tümenine dahil oldu.<sup>50</sup> 2. Nizamiye Süvari Tümenin başında Albay Yusuf İzzet Bey bulunuyordu.

Ordunun görevi, Ruslar taarruzda bulunursa Türkiye arazisini ve tamamıyla Erzurum'u savunmak, Ruslar savunmada kalırlarsa saldırıya geçmekti. Rus Cephesine baktığımızda Rus Ordusunun kuruluşu şu şekildeydi:

- 1. Kafkas Kolordusu; 20 ve 39. Piyade Tümenleri,
- 66.İhtiyat Tümenleri,
- 1, 2 ve 3. Plaston Tugayları,
- 1 ve 2. Kazak Tümenleri,
- Sibirya Süvari Tugayı şeklinde oluşturulmuştu.

Bunlar 86 piyade taburu, 96 süvari bölüğü, 258 top ve yaklaşık 90.000 personel olup, ordunun komutanlığını General Mişlayevski üstlenmiştir.<sup>51</sup>

Rusya'nın bölgedeki amacı Doğu Anadolu'yu ele geçirerek güneyde İskenderun üzerinden Akdeniz'e ulaşmak Dicle-Fırat Havzası üzerinden Basra Körfezi'ne hakim olmaktı.<sup>52</sup> Görüldüğü gibi Doğu Anadolu Bölgesi Ruslar için çok önemliydi.

Yapılacak bir askeri harekât da silah ve askeri üstünlüğünün yanı sıra bölgenin coğrafi şartları da savaşın gidişatını etkilemede önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan bölgenin coğrafi konumuna bakmakta fayda vardır. Van Gölü ve sahil dağları arasında, Erzurum bütün bölgenin merkezi konumundadır. Bütün yolların Erzurum'dan geçmesinden dolayı, burası bir ticaret merkezi olmuştur. Erzurum üç nehrin sınırlarına yakındı. Fırat'ın kaynağı Erzurum'un kuzeyinden çıkar, İran Körfezi'ne dökülür. Çoruh Karadeniz'e, Aras Nehri de Hazar Denizi'ne dökülür. Bunun yanı sıra Kuzeydeki Tortum ve Çoruh nehirlerinin yatakları bölgede çok yalçın dağlar meydana getirmiştir. Daha güneye indiğimizde Van Gölü ile Aras Vadisi arasındaki saha karşımıza çıkar. Fakat buradan Erzurum'a gidildiğinde yüksek dağ silsileleri sonunda yer alan Erzurum'un güneyindeki Palandöken Dağı'na varılır. Bütün bu sebeplerden dolayı Erzurum'un üzerine yürüyecek bir ordunun takip etmesi en uygun olan istikamet demir yolunun bitiş yeri olan Sarıkamış ve Aras Vadisi'nden geçen yol olmuştur.<sup>53</sup> Bu nedenle 3.Ordu, birliklerinin çoğunu Erzurum'a yakın yerlerde tahkim etmiştir. Bu birliklerden sınır birlikleri ve garnizonları sınıra yakın olan jandarmalar sınır muhafızı olarak yerlerinde bırakılmıştır. Van'da bulunan taburlar ihtiyat tugayı bünyesinde toplanmıştır.

<sup>50</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>51</sup> Guze, **a.g.e.**, s. 13-17.

<sup>52</sup> Karal, **a.g.e.**, s.415.

<sup>53</sup> Guze, **a.g.e.**, s.14.

Deniz sahil bölgesinde bulunan jandarma taburları da sahil sınırına bırakılmıştır. 11. Kolordu Karargâhı, Hasankale’de ve 9. Kolordu da Erzurum’daydı. 33. Tümen Tutak’a gönderilmiştir. 28. Tümen Erzurum civarında bırakılmıştır. İhtiyat süvarilerinden 2. ve 3. Tümenler Eleşkirt Vadisinde 1. ve 4. Tümenler ve Binbaşı Mürsel Bey’in de kuruluşunda yer aldığı 2. Nizamiye Süvari Tümeni, Aras Vadisi’ne çekilmiştir. 37. Tümen Musul-Bitlis yönünde harekete geçirilmiştir. 17. Tümen İspir yönünde ilerlemiştir. Bu toplanma Rus Ordusu’nun faaliyetine göre hareket edecekti. Bu nedenle 3. Ordu hem savunma hem de taarruz harekâtlarına göre konuşlandırılmıştır.<sup>54</sup>

Ruslar 29 Ekim 1914’teki Karadeniz baskınından sonra Hükümetimizin uzlaşma konusundaki girişimlerini cevapsız bırakmışlar ve 1 Kasım 1914’te Kafkas Ordusuna taarruz emri vermişler ve çeşitli yerlerden sınırlarımızı geçmişlerdi. Rus Ordusu kuvvetlerini Karadeniz’den Tebriz’e kadar 600 kilometrelik geniş bir coğrafyada harekete geçirmişti. Buna karşın Osmanlı Ordusu toplu bir halde beklemişti. Böylece dağılık Rus Ordusunu birer birer yakalayarak yok etmeyi planlamışlardı.<sup>55</sup>

Nitekim Rus Ordusunun ilerleyişine bakıldığında dağılık ve zayıf kuvvetlerle hareket etmişti. Oltu Müfrezesi; 20. Tümenin 2. Tugayı, bir Ermeni, bir Hudut Taburu, bir Kazak Alayı toplam 10 tabur, 7 Süvari Bölüğü, 24 Top “İd” yönünde harekete geçmişti. Sarıkamış Grubu; 39. Tümen, 20. Tümenin 2. Tugayı Karaorgan’dan Kötek’e ve Mecingert’ten Horasan yönünde; 1. Kazak Süvari Tümeni ise Aras’ın güneyinden Aras Karakilisesi’nden Velibaba’ya doğru üç koldan ilerlemişlerdi. Kötek Hudut Taburumuz Horum Sirtında gece oluncaya kadar mücadele etmişti.<sup>56</sup>

1. Plaston Tugayı; Kağızman’dan Ağrı yönünde Ahtalar Geçidi’nde ilerlemişti. Erivan Müfrezesi; 66. Tümeden bir tugay, 2. Plaston Tugayı ve 2. Kazak Süvari Tümeni, hudut birlikleri ve Ermeni Çeteleri, İğdır – Diyadin- Ağrı yönünde Cengelgedik’den Beyazıt’a ilerlemişti. Ermeni Çeteleri Misin Geçidi’ne yürümüştü. Rus Ordusu Komutanı Mişlayevski’nin ilk düşüncesi Hasankale’yi ele geçirmek olmuştur.<sup>57</sup>

İşte bu aşamada Binbaşı Mürsel Bey, 11. Tugayı ile bağlı olduğu 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile birlikte düşman kuvvetlerine karşı başarılı bir keşif hücumu vererek düşman keşif kuvvetleriyle temas etmiştir.<sup>58</sup> Bu başarılı temastan önce kademe kademe 2. Nizamiye Süvari Tümeni’nin almış olduğu pozisyonlara bakıldığında:

<sup>54</sup> Guze, a.g.e., s.7.

<sup>55</sup> Çakmak, a.g.e., s.29-30.

<sup>56</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C.I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.101-102.

<sup>57</sup> Çakmak, a.g.e., s.30.

<sup>58</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.



1 Kasım 1914'te Erzurum ve civarında bulunan 2. Nizamiye Süvari Tümeni 3. Ordu tarafından Hasankale'ye sevk olunmuş, bununla beraber 3 Kasım 1914'te Kötek Taburu ve iki hudut taburu Köprüköy ve Emrekom'da 2. Nizamiye Süvari Tümeni emrinde toplanmıştı.<sup>59</sup>

Binbaşı Mürsel Bey'in kendi ifadesiyle harp tarihinde emsalsiz bir keşif hücumu başlamıştı.<sup>60</sup> 4 Kasım 1914'te 1. Kazak Süvari Tümeninin bir alayı Köprüköy'de 2. Nizamiye Süvari Tümenin direnişine maruz kalmıştı. Sonuçta düşman kuvvetleri dağınık bir görüntü çizdiğinden ve çok geniş bir araziye yayıldıklarından Türk Ordusunun taarruz hakkı doğmuştu. Bu durum Enver Paşa'nın da dikkatini çekmiş ve özetle şu emri vermişti: *“Arastan ilerleyen düşman kuvvetleri fazla değildir, dağınık ve yalnız ilerleyen kollarına taarruz ederek bunları ezmek, 9. Kolordu gelinceye kadar zaman kazanmak ve yan taraftaki aşiret ve sair kuvvetlerle Azerbaycan'da Ruslara saldırmak gerekir.”* Bu emir sonucunda 3. Ordu taarruz etmek için harekete geçmişti.<sup>61</sup>

Binbaşı Mürsel Bey, 11.Tugayı ile birlikte taarruza geçen Türk Ordusunun keşif hücum kolu olan 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile birlikte Köprüköy'de düşmanla kahramanca mücadele etmeye başlamıştı. 6 Kasım 1914'te Rus Kuvvetleri Aras'ın kuzeyinden üç koldan Köprüköy yönüne doğru ilerlemişlerdi. Rus Ordusunun 153. Alay ve 156. Alayın iki taburu taarruza başladı. Bunun üzerine Binbaşı Mürsel Bey ve Süvari Tümeni, düşmanın taarruza geçen 153. Alay ve 156. Alayın iki taburunu top ve makineli tüfek ateşiyle akşama kadar Köprüköy'de tuttuktan sonra gece Miyadin-Üğümü hattına çekilmişti. Ekteki haritadan da anlaşılacağı üzere, Ruslar bütün kuvvetlerini Köprüköy istikametine yöneltmişlerdi. Bunun üzerine Türk Ordusu, birliklerini düşman kuvveti etrafında konuşlandırmaya başladı. Bu harekât içerisinde 2. Nizamiye Süvari Tümeni Serboğan'a alınmıştı. 8 Kasım 1914'te her iki tarafta taarruzlarına devam etmişti.11. Kolordu süngü hücumları yaparken 18.Tümen Badicivan'ın doğu sırtlarını tamamen ele geçirmişti. 34. Tümen, Köprüköy'ün batı sırtlarına hakim olmuştu. Bu gelişmeler Rusların Köprüköy'deki mevzilerini geri çekerek Köprüköy'ün kuzeyinde yerleşmesine sebep olmuştu. Rusların bu geri manevrası sırasında Binbaşı Mürsel Bey ve Nizamiye Süvari Tümeni Çermiksu'nun batısında, İstomin Tugayından 78. Alay ve bir kazak alayı ile karşılaşmış, muharebe ederek bu alayları geri atmıştı. Son darbeyi vuran Binbaşı Mürsel Bey ve Nizamiye Süvari Tümeni, Rus Ordusunu

<sup>59</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi...** s.104-105.

<sup>60</sup> MSB Arşivi; **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi

<sup>61</sup> Çakmak, **a.g.e.**, s.31-32.

durdurmayı başarmıştı. Bu başarı Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Ordusunun moralini artırmış ve maneviyatını yükseltmişti.<sup>62</sup>

Binbaşı Mürsel Bey ve Nizamiye Süvari Tümeni, Köprüköy Muharebesi'nde düşmanın bir süvari tümenini, altı tabur piyade ve üç bataryadan oluşmuş ilk istila kuvvetini esir almış böylece 3. Ordunun taarruzunu kolaylaştırmıştır.<sup>63</sup>

Köprüköy Muharebesi'nde Ruslar kuvvetlerinin yüzde kırkını kaybedince geri çekilmeye başlamışlardı. Bu geri çekilişte Osmanlı Ordusu, Rusları iki yandan takip etmişti.<sup>64</sup> Bu takip harekâtında Binbaşı Mürsel Bey, Kote Sırtları'nda düşmanın yerleşen zayıf kuvvetlerini püskürtmüştü. Daha sonra Binbaşı Mürsel Bey, emrindeki 11. Tugay ile Rus Ordusunun yan ve gerilerine geçmek için hareket eden Nizamiye Süvari Tümenin öncülüğünü yaparak Samankale mevkiinde başarılı muharebelerde bulunmuştur. Bu muharebeler sonucunda Nizamiye Süvari Tümeni, Ağrıvan civarına kadar gitmiştir. Burada Binbaşı Mürsel Bey emrindeki Tugay ile birlikte 19-20 Kasım'da kanlı muharebeler yapmıştır. Yapılan bu muharebelerde kazanılan başarılar düşmanın dikkatini çekmiş ve bir süvari alayını, Nizamiye Süvari Tümenin üzerine göndererek gereksiz bir meşguliyet göstermiştir. Bu muharebeler sırasında düşman hududuna kadar keşif yapılmıştır.<sup>65</sup> Bu takip harekâtı, Rusların eski mevzisi Azap civarına çekilmesine sebep olmuş; fakat Rus Ordusu tamimiyle yok edilememiştir.<sup>66</sup> Bundan dolayı, ilerde çok kayıp vereceğimiz, Sarıkamış Harekâtı yapılacaktır. Binbaşı Mürsel Bey, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı bu ilk çetin savaşta üstüne düşen sorumluluğu başarıyla yerine getirmiştir.

Köprüköy Muharebesi'nde Ruslara karşı kazanılan başarılar ordunun ve komutanların morallerini olumlu yönde etkilemişse de Rus Ordusunun Kafkas Cephesi'nden tamamen atılamaması başta Enver Paşa olmak üzere Almanları tatmin etmemiştir. Bu tatminsizlik Kafkasya'yı istila etme planını gündeme getirmiştir. Plana göre Kafkas Rus Ordusu, cepheden 3. Osmanlı Ordusu tarafından tespit edilecek İran'dan ve Karadeniz'den gönderilecek kuvvetlerle iki yandan sarılacaktır. İran'da yaşayan yerli Türk halkı ayaklandırılarak Rus Kuvvetleri arkadan vurulacaktır.<sup>67</sup>

Harekete geçen Enver Paşa, 13 Aralık'ta 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ile yaptığı görüşmeler sonunda saldırı planı üzerinde uzlaştılar. Bu sırada 16 Aralık 1914'te 2.

<sup>62</sup> Çakmak, a.g.e., s.33-34.

<sup>63</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>64</sup> Karal, a.g.e., s.417.

<sup>65</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>66</sup> Karal, a.g.e., s.417-418.

<sup>67</sup> Karal, a.g.e., s.418.

Nizamiye Süvari Tümenini teftiş eden Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa,<sup>68</sup> Binbaşı Mürsel Bey'in göstermiş olduğu üstün hizmetlerinden dolayı rütbesinin yarbaylığa terfi ettirilmesini ve hemen nişanlarının takılmasını bizzat emretmiştir.<sup>69</sup>

Adı geçen tarihte Binbaşı Mürsel Bey bu konuyla alakalı Süvari Tümeni Komutanlığından da şu resmi emri almıştır:

“ Nizamiye 11. Tugay Komutanı Yarbay Mürsel Bey'e

*Muharebe esnasında Tugayınızın sevk ve idaresinde gösterilen dirayet ve liyakatinize yiğitliğinize mükâfaten uhde-i âlilerine Yarbay rütbesi verildiği gibi 16 Aralık 1914 günü Başkumandanlık Vekâlet-i Umumiyesinden tebliğ ve tebşir kılınmış olmakla bilgi verir ve bu beyanı tebrik ederim efendim.*

*Nizamiye İkinci Süvari Tümeni Kumandanı Yusuf İzzet*<sup>70</sup>

Görüldüğü gibi Binbaşı Mürsel Bey'in başarıları Enver Paşa'nın da dikkatini çekmiş ve Binbaşı Mürsel Bey, Sarıkamış Harekâtı hazırlıkları sürecinde Enver Paşa'nın takdirlerini kazanmayı bilmiştir.

3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa cephedeki orduyu sık sık denetlerken kış şartları da kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştı. Orduda donma vakaları başlamıştı. Halen entari ile dolaşan askerler vardı. Bu durum ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'nın sinirlerini bozmuştu. Kuşatmanın yapılamayacağını düşünmüştür. Yakın bir zamanda Erzurum'a giden Enver Paşa'ya özel olarak fikrini yazdığı telgraf şöyleydi: “*Gerek mevsim ve gerekse kışlık teçhizat, düşünülen harekâtı başarıyla tamamlamaya uygun değildir. Bu harekâtın ya ilkbahara bırakılması ya da daha sınırlı bir saha içinde ( kuşatma kolu sol kanadı Kötek istikametinde yürüyecek şekilde) yapılmasına müsaade edilmesi.*” Çekilen bu telgraf Enver Paşa'nın canını sıkmış ve ordu karargâhına geldiğinde ilk yaptığı iş 3. Ordu Komutanlığını üzerine almak olmuştu.<sup>71</sup> Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı'ndaki amacı 1878'de Ruslara bırakılmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktı. Savaşa katılacak Osmanlı Ordusunun kuvvetini 3. Ordu teşkil ediyordu. 90.000 kadar kuvveti bulunan Ordu üç kolordudan müteşekkildi. Irak ve İstanbul'dan gönderilecek iki tümenle bu mevcut 120.000'ne çıkartılabilecekti. Buna karşın Rus Ordusu 60.000 kadardı. Bu şartlar içerisinde Enver Paşa 3. Ordunun bütün kuvvetleri ile saldırıya geçmeye karar vermiştir. Harekât, Rus

<sup>68</sup> Enver Paşa'nın Padişaha teklifi: “*İkinci Nizamiye Süvari Tümeni Tugay komutanlarından Binbaşı Mürsel Bey'in hizmeti ile vazife sırasında gösterdiği etkili gayret ve faaliyetinden dolayı kıdemine üç sene zam ve rütbesinin yarbaylığa terfisinin yapılması...* **B.O.A.**, D.164, G.1333,S-079. Belgenin aslı için bkz. Ek:18.

<sup>69</sup> “*İkinci Nizamiye Süvari Tümeni Tugay Kumandanlarından Binbaşı Mürsel Bey'in Kıdemine 3 sene zam ile rütbesi yarbaylığa terfi kılınmıştır. İş bu irade-i seniyyenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur. 6 Sefer 1333, Harbiye Nazırı Talat, Sadrazam M.Said., B.O.A.*, D.4328, G.324556. Belgenin aslı için bkz. Ek:19.

<sup>70</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>71</sup> Guze, **a.g.e.**, s.44.

Ordusunun bir çember içine alınarak yok edilmesi amacını hedeflemişti. Bu amaçla 11. Kolordu ve 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile birlikte Yarbey Mürsel Bey Aras'ın güney ve kuzeyinde bulunan Rus Ordusunun yaklaşık bir kolordusunu ve bir süvari taburunu gösteri saldırıları ile oyalayarak bu kuvvetleri oldukları yerde sabitleyeceklerdi.<sup>72</sup>

Bu sırada 9. ve 10. Kolordular da Bardız ve Oltu tarafından düşmanın sağ kanadını çevirecek Aras Vadisi'ne atıp, Sarıkamış ve Oltu hattından uzaklaştıracaktı. Enver Paşa 9. Kolordu'nun bir tümeni ile 25 Aralık'ta Sarıkamış'a epeyce yaklaştı. Bu esnada Rus Karargâhında Sarıkamış'ı boşaltma konusu tartışılmıştır. Ruslar 9. ve 10. Kolorduların kendilerine karşı saldırıya geçtiğini öğrenmişler ve kötümserliğe kapılmışlardı. Fakat 26 Aralık'ta yapılan birkaç saldırının başarısızlıkla sonuçlanmasından dolayı Enver Paşa 11. Kolordu'nun gelmesini beklemiştir. 25 kilometrelik Allahüekber Yaylası'nda kar bir metreyi aşyordu. Bu sebepten dolayı Kolordunun görev yerine intikali uzamıştır. Bundan da kötüsü istirahat verilmeden gece gündüz yürüyen asker soğuk, açlık ve uykusuzluktan dolayı zayıf vermiş, on bin asker kayıp verilerek sadece üç bin asker belirlenen görev yerine, ancak 27 Aralık'ta gelebilmiştir. Bu şartlar içerisinde 30 Aralık'ta yapılan saldırılar başarısız kalmıştır. Çünkü 20 kilometrelik geniş bir cephede 7000 kişilik Osmanlı Kuvvetine karşılık, Ruslar 30.000 kişi ile saldırıya geçmişti.<sup>73</sup>

Türkler için artık taarruza devam ederek başarı elde etmek ümidi kalmamıştı. Fakat Enver Paşa arkadan gelen 11. Kolordu ile şansını denemek istediğinden 9. ve 10. Kolorduların komutasını İsmail Hakkı Bey'e bıraktı ve 4 Ocak 1915'te 11. Kolordu Karargâhına gitmiştir. Sarıkamış'tan ayrılmadan önce 10. Kolordunun sol tarafının kuşatıldığı anlaşılmıştır.<sup>74</sup> Enver Paşa Sarıkamış'taki kuvvetlerin komutasını Orgeneral Hafız Hakkı Paşa'ya bırakarak 5 Ocak'ta cepheden ayrıldı. Bundan sonra geri çekilen ordu, 18 Ocak'ta Sarıkamış'tan önceki mevzilerine dönmüştür.<sup>75</sup> Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yarbey Mürsel Bey'in başarısız geçen Sarıkamış Harekâtında Nizamiye Süvari Tümeninde 24 Aralık'taki Arzi Harekâtı dışında 31 Aralık'ta Velibaba-Merek hattına taarruzu görülür. Bu taarruzları başarılı geçen Yarbey Mürsel Bey 6 Ocak 1915'te 34. Tümen Komutanlığına tayin buyrulduğuna ilişkin aşağıdaki emri almıştır:

*“Nizamiye Süvari Onbirinci Tugay Kumandanı Yarbey Mürsel Bey'e*

<sup>72</sup>Karal, a.g.e., s.421. Enver Paşa'nın 3.Ordu Komutanı olarak 19 Aralık 1914'te Köprüköy'den verdiği emirde “ Nizamiye 2.Süvari Tümeni Piyade ve topçu ile takviye edildiği halde düşmanın Aras Nehri güneyindeki kanadına taarruz edecek ve onun dikkatini bu kanada çekecektir” Güze, a.g.e., s.44.

<sup>73</sup> Karal, a.g.e., s.422-421.

<sup>74</sup> Güze, a.g.e., s.39.

<sup>75</sup> Karal, a.g.e., s.423.

*Zat-i âlilerinizin 34.Tümen Kumandanlığına bilintibah Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine verilmiş olduğundan hemen vazifeye başlamak üzere 11.Kolordu Kumandanlığından bu gece 4-5 Ocak 1915 aldığım emr-i âli gereğidir. Şimdiye kadar üstün bilgi ve yiğitlikle yerine getirdiğiniz hizmetlerin bir mükâfatı olan bu terfinizden dolayı zat-ı âlilerinizi en içten samimiyetle kutlar ve sizin gibi kıymetli bir arkadaşımın ayrılmaktan dolayı hissettiğim üzüntü çok büyük olmakla beraber daha büyük bir kıta kumandanı makamına yükselmenizi görmem benim için mutluluk olacaktır*

*Nizamiye İkinci Süvari Tümeni Kumandanı Yusuf İzzet*<sup>76</sup>

## 1.2.2 Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1915 Yılı Faaliyetleri

Yarbay Mürsel Bey, aynı tarihte Altunbulak'ta 34. Tümen Komutanlığını üzerine aldı. Bu komutanlıkta iki gün kalan Yarbay Mürsel Bey, Altunbulak'ta, sınırdaki önemli mevzileri kahramanca ele geçirdi. Daha sonra Enver Paşa'nın Padişaha teklifi<sup>77</sup> üzerine 7 Ocak 1915'te 2. Süvari Tümeni Komutanlığına tayin edildi.<sup>78</sup> Yarbay Mürsel Bey'in 2. Nizamiye Tümenindeki faaliyetlerine geçmeden önce savaşın genel durumu hakkında bilgi vermekte fayda vardır.

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa 14 Aralık 1914'te Köprüköy'üne gelmiş, Aras Vadisi'ndeki Rus Ordusunun asıl kuvvetinin yok edilmesi için Sarıkamış Harekâtı hazırlıklarına başlamıştı. Bu sırada Enver Paşa İran'ı ve İran Azerbaycan'ı üzerinden Kafkasya'yı işgal etmek üzere, biri Dilman veya Tebriz, diğeri Musul'dan Tahran üzerinden Hazar Denizi batı sahilleri istikametinde 1. ve 5. Seferi Kuvvetlerin İstanbul'dan güney treni ile "Resul'ayn'a" hareketini emretmişti. Bu tümenler İran ve Kafkasya'yı işgal edecekler ve Rus Ordusunu yandan ve gerilerden baskı altında tutacaklardı. 22 Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış Taarruzu Rus Ordusunun idare makamında meydana getirdiği kriz Rusların İran Azerbaycan'ını istemeyerek de olsa tahliye etmesini gerektirmişti. Böylece Tebriz ve Rumiye Havzası, Türk Ordusunun egemenliğine girmişti. Fakat Sarıkamış bozgunu Rusların yine bu bölgede iktidar sahibi olmalarının yolunu açtı. 1. Seferi Kuvvetleri çok kabiliyetli olmasına karşın süvarilerle desteklenmemişti. Bundan dolayı Rus Ordusuna karşı taarruzda başarılı olamadı ancak Rus Ordusunun önemli kayıplar vermesine

<sup>76</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>77</sup> "Üçüncü Ordu nizamı harbiyesine dahil Müstakil Süvari İkinci Tümen Kumandanlığına adı geçen tümenin Tugay kumandanlarından Yarbay Mürsel Bey'in rütbesiyle tayini hakkında tanzim olunan irade-iseniyeye... **B.O.A.**, D.4335,G.325103. Belgenin aslı için bkz. Ek: 20.

<sup>78</sup> "Üçüncü Ordu Müstakil Süvari İkinci Fırka Kumandanlığına mezkur fırkanın Liva Kumandanlarından Kaymakam Mürsel Bey'in rütbesi ile tayin kılınmıştır. İş bu irade-i seniyyenenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur.19 Rebiul Evvel 1333, Harbiye Nazırı, Başkumandanı Vekili Enver, **B.O.A.**,D.165, G.1333. Belgenin aslı için bkz. Ek: 21.

yol açmıştır. 5. Seferi Kuvvetleri ise Sarıkamış'ta alınan yenilgi üzerine rotasını değiştirip, 3. Orduyu takviye etmek üzere Aras Vadisi bölgesine gelmiştir.<sup>79</sup>

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı ve Rus Orduları bölgede taktiksel bir savaşa girmiştir. Savaşın ilk yılında Kafkas Cephesi'nde her iki tarafta kesin neticeyi Kars-Sarıkamış-Erzurum istikametinde sağlayamayınca büyük kuvvetler Murat ve Van Gölü Havzasına kaymaya başlamıştır. Böylece harbin ikinci yılında meydana gelen savaşlar Murat Nehri ve Van Gölü Havzasında hareket ve manevra harbi şeklinde meydana gelmiştir. Yoğunlukla Murat Vadisi'nde gerçekleşen bu savaşa Osmanlılar Sağ Kanat, Ruslar ise Fırat Harekâtı ismini vermişti. Sağ Kanat Harekâtında Kop, Ahlât, Malazgirt ve Kılıçgeçidi muharebeleri meydana gelmiştir. Meydana gelen bu savaşlar süvarilik bakımından özel niteliklere sahip olmuştur. Ruslar Van Gölü Havzasında yapılan Sağ Kanat Harekâtına yüz elli üç süvari bölüğü ayırmıştı. Buna karşılık Osmanlı Ordusu'nun bu bölgedeki süvari tümenleri olan 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve 3. İhtiyat Süvari Tümenleri'nin toplam süvari bölük sayısı altmış bir'di. Yarbay Mürsel Bey'in komutasını üstlendiği 2. Nizamiye Süvari Tümeni, Aras bölgesinde yapılan savaşlarda epeyce yıprandığından lağvedilen İhtiyat Süvari Kolordusunun kalıntıları ile güçlendirilmiştir. Fakat yine de Rus süvari gücü aşılammıştı. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Mürsel (Bakü) Paşa ve Süvari Tümeni harekâta uygulanan keşif, örtme, taarruz, takip ve geri çekilmeyi sağlamak gibi birçok uygulamayı gücü yettikçe uygulamayı başarmıştır.<sup>80</sup>

Meraşal Fevzi Çakmak'ın da ifadesiyle “*İki raundluk bir boks maçı*”<sup>81</sup> tarzında gelişen Sağ Kanat Harekâtı'nda Mürsel (Bakü) Paşa, ilk hamlede taarruz hünerini ortaya koyarak düşman ordusunda sıkıntıya neden olmuştur. Daha sonra Türk Ordusunun taktik gereği geri çekilişinde ordunun gerisini düşman askerlerinden korumuştur.

### 1.2.3 Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1916 Yılı Faaliyetleri

Savaşın genel seyrine baktığımızda iki ordu da yapılan muharebelerden dolayı çok kayıplar vermiştir. Ancak Ruslar ordularının insan kaynağı sorununu yeni asker alımları ile devamlı desteklemiştir. Fakat Osmanlı Ordusu için durum böyle olmamıştır. Asker kaynağı açısından Osmanlılar zayıf kalmıştı. Bu dönemde Ruslar topyekûn bir saldırıya geçerek Erzurum üzerinden kesin bir zafer elde etmek niyetinde olmuşlardır. Bu durumun

<sup>79</sup>Recep Balkan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Herakati**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.16-17.; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya İran'da (1935'de Akademide Verilen Konferanslar)**, Genelkurmay Matbaası, Ankara, 1936, s.87-90.

<sup>80</sup> Balkan, **a.g.e.**, s.3.

<sup>81</sup> Çakmak, **a.g.e.**, s.83.

farkında olan 3. Ordu Komutanlığı kuvvet ağırlığının önemli bir kısmını Erzurum'a sevk etmişti. Geri kalan diğer kuvvetlerini ise çeşitli yerlerde sabit tutmuştu. Ruslar Erzurum üzerine harekete geçmeden önce Yarbay Mürsel Bey'in sorumluluk bölgesi olan Murat Cenup Mıntıkası üzerine bir taarruz düzenleyerek 3. Ordu Komutanlığının dikkatini buraya çekmek niyetindeydi. Böylece bu bölgeden Erzurum'a kuvvet gönderilmesini engelleyecekti. Aynı zamanda Muş ve Bitlis'in zaptı ile Rus Ordusunun sol yanını koruyacaktı. Ruslar bu amaçla 24 Ocak 1916 günü Hınıs üzerine harekete geçerek Osmanlı Ordusundan 3. İhtiyat Süvari Tümeni üzerine taarruza geçmiştir. Bu saldırı neticesinde 3. İhtiyat Süvari Tümeni 300'den fazla şehit ve yaralı vermek suretiyle mevcudunun dörtte birini kaybetmiştir. Hınıs'ı ele geçiren Ruslar buradaki askeri iaşe ve malzemelerini yok etti. Rus Ordusunda bulunan Ermeni erleri Hınıs'taki Müslüman erkekleri öldürmüşler. Ruslar Hınıs'ı ele geçirincede, 3. Ordu bu bölgeden daha geride bir hat oluşturmaya karar vermiştir. Bu amaçla 36. Piyade Tümeni ile 2. Nizamiye ve 3. İhtiyat Süvari Tümenleri, 2. Nizamiye Süvari Tümen Komutanı Mürsel Bey emrinde, 5 Şubat 1916'da Ağgelin- Beyyurdu- Kozlu hattında toplanmıştır.<sup>82</sup>

Yarbay Mürsel Bey, emrindeki 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve 36. Piyade Tümenin görevi Hınıs – Başköy – Kalaycı – Altunan – Karagöl Dağı – Karaşeyh ve Hınıs – Varto – Kiği - Erzurum istikametlerini ve bu istikametten düşmanın 3. Ordunun yan ve gerilerine geçmesini önlemek, müsait olunursa Hınıs ve civarındaki geçitleri ele geçirmek olmuştur. Fakat Yarbay Mürsel Bey, düşmanın durumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı için kuvvetleri ile beraber toplu bir halde bahsi geçen mevkiilerde beklemiştir. 11 Şubat 1916 günü General Nazarbekof komutasındaki dört top ile desteklenen yedi piyade taburu, bir süvari alayı 2. Nizamiye Süvari Tümeni'ne taarruz ederek Megalesor – Divanhüseyin – Kurçik hattını ele geçirmiştir. Yarbay Mürsel Bey bu şartlar içerisinde emrindeki kuvvetlerle Varto istikametini kapatmıştır. Rusların Erzurum'a yönelik harekâtı 11 Şubat 1916 saat 12.00'de topçu ateşiyle başlamış ve saat 20.00'ye kadar sürmüştür. Bu saatten sonra Erzurum'a doğru yaya birlikler harekete geçti. 3. Ordu Komutanlığı emrindeki birlikleri uygun olan mevzilere çekerken Yarbay Mürsel Bey emrindeki 2. Nizamiye Süvari Tümenin Varto – Kargapazarı, Çemre – Kötür köprüsü istikametinde ordu kuvvetlerinin gerisini kapayacak ve savunacak şekilde hareket etmesini uygun görmüştür. Bu cephede Ruslar 12 Şubat 1916 saat 23.30'da taarruza geçti. Fakat Yarbay Mürsel Bey'e üstünlük sağlayamadılar. 13 Şubat 1916 sabahı harekete geçen Rusların kuşatmacı planını anlayan Yarbay Mürsel Bey, 13 Şubat 1916'da Nizamiye Süvari Tümenini Varto'nun 10 km kadar

<sup>82</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekati**, Cilt II, Ankara, 1993, s.72-75.

batısındaki Kamışlı - Leylek - Taşçı hattına çektiği görülmüştür. Yapılan muharebeler sonucu Ruslar adım adım ilerleme başarısını göstermiş, bu durum karşısında 3.Ordu Komutanlığı, ordunun geri çekilerek uygun bir şekilde bir hat oluşturması doğrultusunda emrindeki birlikleri düzenlemiştir. Bu düzenlemede Yarbay Mürsel Bey'in düşman için önemli olan Kötür Köprüsü'nün alınmasında görevlendirilmiştir. Bu köprü aynı zamanda 3. Ordunun güvenliği açısından da önemlidir. Fakat mevsimin kış olmasından dolayı yollar karla kapanmıştır.<sup>83</sup> Yarbay Mürsel Bey, Domaniç ile Ağrıvan arasında dört-beş metre yüksekliğindeki karı temizlettirerek yolu açıp 27 Şubat 1916'da Kötür civarına gelmiştir.<sup>84</sup> 14 Mart 1916 tarihine kadar Fırka ile Taviçavuş civarında bulunmuştur. 17 Mart 1916 tarihinde Mamahatun bölgesindeki çatışmaların bitmesi üzerine Yarbay Mürsel Bey, Karasu vadisine giderek buranın güvenliğini sağlamıştır. Bu anlamda Karaçay-Zargana yolu üzerinde gözetleme erleri bulundurarak Tümeni ile birlikte 21 Nisan 1916 tarihine kadar Mehruliye-Hacıbektaş köyleri hattında kalmıştır.<sup>85</sup>

Bu dönemde Mürsel (Bakü) Paşa'nın gözetleme faaliyetleri sırasında düşmanla ara ara muharebeye de girdiği aşağıdaki Harp Raporundan anlaşılmaktadır:

*"1- Dün 24 Mart 1916 saat 17.00'ye kadar Karhane Kömü-Kaşgınar- Karaçay hattındaki gözetleme erlerimizle devam eden muharebe neticesinde düşmanın yukarı hattı, Karhane köyünü ile Kaşgınar'ı işgal etmesi üzerine erlerimizi Karasuyun sağ tarafına çektikleri anlaşılmıştır.*

*2- Gece sükûnetle geçmiştir.*

*3- Düşmanı uzaklaştırmak ve erlerin mevzisinin kuvvetlenmesi için her tugaydan birer bölük (kırkar atlı) sevk edilmiştir.*

*4- İş bu rapor 25 Mart 1916 saat 06.30'da Müzevnik köyünden yazılmış ve 11. Kolordu ve 30 ve 32. Tümen Komutanlıklarına da tebliğ edilmiştir.*

*Nizamiye Süvari Tümeni*

*Kumandanı Kaymakam Mürsel"<sup>86</sup>*

Savaş devam ederken 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa ile Başkomutan Vekili Enver Paşa arasında görüş ayrılıkları baş göstermiştir. Mahmut Kamil Paşa Enver Paşa'nın kendisine karşı yönelmiş olduğu sevk ve idaredeki yeteneksizlik gibi söylemlere daha fazla

<sup>83</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.134.

<sup>84</sup> MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>85</sup> MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>86</sup> ATASE, BDH, 5070, 32 -011.



dayanamayarak görevinden affını istemiştir. Bunun üzerine Başkomutanlık Vekâleti 3. Ordu Komutanlığına 2. Ordu Komutanı olan Tümgeneral Mehmet Vehip Paşa'yı atamıştır.<sup>87</sup>

10 Ocak 1916'dan 13 Nisan 1916 tarihine kadar birçok muharebe yapan 3. Ordu zayıf olarak Erzurum mevziinden Cibice mevziine çekilmek zorunda kalmıştır. Bu cephede 3. Ordu Komutanı cepheyi üç muntika komutanlığına ayırmıştır. 1. Muntika Komutanı 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 2. Muntika Komutanı 10. Kolordu Komutanı Yusuf Ziya Paşa, 3. Muntika Komutanı 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Çakmak)'dır. Ruslar 3. Muntika Komutanlığının sorumluluğunda olan Kop bölgesi üzerine şiddetle saldırıya geçmiştir. Bu saldırılar neticesinde Kop bölgesi kısmen Rusların eline geçmiştir. 3. Muntika Komutanlığı bu durum karşısında sorumluluk bölgesini 10 Nisan 1916'da üç cephe komutanlığına ayırmıştır.<sup>88</sup>

- 1- Kop Cephesi
- 2- Çoruh Cephesi
- 3- Lazistan Cephesi

Kop Cephesi'nde şiddetli çarpışmalar sonucu bu cephenin taarruz gücü olan 33. Piyade Tümeni çok zayıf vermiştir. Bu durum üzerine 3. Ordu Komutanlığı, komutanlığına Yarbay Mürsel Bey'i atayarak 32. Piyade Tümenini bölgede bulunan 33. Piyade Tümeni ile değiştirmek üzere 9 Mayıs 1916'da Kop Cephesi'ne hareket etmesini emretmiştir. Rusların taarruz hazırlıkları saptandığından 3. Muntika Komutanı 32. Piyade Tümeni'nin bir piyade alayı ve bir dağ bataryası ile Altıntaş'a, Tümenin büyük kısmının ise Kophanları'na ilerlemesini emretmiştir. Erzurum'u ele geçiren Rusların elde ettikleri başarıları genişletme girişimleri, ordumuzun Kop Cephesi'ni çok iyi tanzim ve takviye etmesinden dolayı sonuçsuz kalmıştır. Rus birlikleri yıprandığından karşı taarruz için uygun ortam sağlanmıştı. 1916 Haziran ayına gelindiğinde, Türk Ordusu karşı taarruza geçti. Karşı taarruzun ilk hedefi 2. Muntika Komutanlığı liderliğinde Mamahatun (Tercan)'u geri almaktı. Bu amacı yerine getirmekle görevlendirilen 2. Muntika Komutanlığının kuruluşuna bakıldığında 36. Piyade Tümeni, 13. Piyade Tümeni, 9. Kolordu Teşkilat-ı Mahsusa Birlikleri, 2. Nizamiye Tümeninden oluştuğu görülmektedir. Bu tümenin solunda ise 3. Muntika'nın Kop Cephesi'nden harekâta katılan Yarbay Mürsel Bey emrindeki 32. Piyade Tümeni vardır. 3. Ordu Komutanlığı 23 Mayıs 1916'da, 2. Muntika Komutanlığı'na Tuzla Deresindeki düşmanı geri atarak Mamahatun'a hakim dağ sırtlarını ele geçirmesini emretmiştir. Bu dağlardan biri de Maryam Dağı'dır. Yarbay Mürsel Bey, emrindeki 32. Piyade Tümeni 2.

<sup>87</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.137.

<sup>88</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.162-164, 179.

Nizamiye Süvari Tümeni ile birlikte bu dağı ele geçirmekle görevlendirilmiştir. Maryam Dağları'na taarruzu yönetmek üzere 2. Mintika Komutanı Yusuf İzzet Paşa Kışlak köyünde bulunacaktır.<sup>89</sup>

1 Haziran 1916 tarihinde başlayan Maryam Dağı taarruzu iki gün boyunca düşman savunması yüzünden devam etmiştir. Savunmanın çok çetin devam ettiğini Yarbey Mürsel Bey'in Altuntaş gözetleme tepesinden Kop Grup Komutanlığına saat 10.40'ta gönderdiği rapordan anlaşılmaktadır:

*“Kop Grubu Kumandanlığı'na*

*Düşmanın 2650 rakımlı tepeyi saat 10.30'dan önce terk ile 2660 rakımlı tepeye doğru perişan bir halde çekildiğini ve süvarilerimizin adı geçen tepeyi şimdi işgal eylediğini gördüm. Karasu Şark Cephesinde bulunan topçularımız Soşik Garbindan 2660 rakımlı tepeye çıktığı görülen seksen kadar düşman piyadesine ateş açtığı ve düşman topçusunun da bizim topçularımızı aramak amacıyla ateşe başladığı bildirilmektedir.*

*Karasu Grubu ve 32.Fırka*

*Kumandanı Mürsel”<sup>90</sup>*

Nihayet Yarbey Mürsel Bey emrindeki 32. Piyade Tümeni ve 2. Nizamiye Süvari Tümeni birliklerinin saat 15.30'da başlayan müşterek harekâtı sonucunda, 3 Haziran 1916 saat 19.00'da düşman Persor ve Çermit istikametlerine atılarak, 2660 rakımlı Maryam Dağı alınmıştır.<sup>91</sup>

Savaşın genel durumuna baktığımızda Türk Ordusu etkili ve yerinde taarruzlar yaparak bölgede hâkimiyetini pekiştirmiştir. Morali bozuk Rus Ordusu ise yeniden toparlanma gayretinde olmuştur. 3. Türk Ordusunun elde ettiği başarılar acilen desteklenerek ordunun mevcut durumunu koruması gerekmektedir. Bu anlamda 2. Ordunun 3. Orduyu takviye etmesi düşünülmüştür. Fakat zaman darlığı ve mesafenin uzaklığı bu düşüncüyü zorlaştırmıştır. Ruslar bu zaman içerisinde kendilerini takviye ederek temmuz başlarında karşı taarruza geçmişlerdir. Bu taarruzlar sonucu zayıf kalan 3. Türk Ordusu peyder pey geri çekilerek elde etmiş oldukları mevzileri kaybetmişlerdir. Ruslar Erzincan Ovası'na kadar ilerlemeyi başarmışlardır. Yarbey Mürsel Tümeni ile birlikte Rus baskısı sonucu Engice

<sup>89</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.186.-240.

<sup>90</sup>ATASE, KOL: BDH, KLS: 5071, DOS: 34-21-004.

<sup>91</sup>**Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.241. Fakat Yarbey Mürsel Bey'in 2 Haziran 1916 saat 02.15'te Kop Cephesi Kumandanlığıyla, Kop Grubu Kumandanlığına gönderdiği raporda Süvari Fırkası Topçuları tarafından 2660 rakımlı tepenin ateş altına alındığı ve Karasu Grubu Komutanlığının bildirdiği taraftan uygun bir zamanda 2660 rakımlı tepeye hemen taarruza başlandığını ve Hakk'ın yardımıyla 2660 rakımlı tepenin işgal olunduğu ve düşmanlardan on esir alındığı bilinmektedir. ATASE, KOL: BDH, KLS: 5071, DOS: 34-28 a.

Dağı'nın batısına çekilmiştir. Erzincan'ın doğusunda bulunan Norgah-Ilıca-Çakırman hattına çekilebilmek için gerekli 4 günlük zamanı Keşiş ve Spikör Dağları geçitlerinde savunarak kazanmıştır.<sup>92</sup> Bu savunmanın nasıl olması gerektiği hakkında Mürsel (Bakü) Paşa'nın fikirleri 94. Alay Komutanlığına göndermiş olduğu aşağıdaki gizli ve kişiye özel raporundan daha iyi anlaşılmaktadır:

*“Sağ Kanat Ordumuzun hareketına kadar zaman kazanmak mecburiyetinde olduğumuzu, bu amaçla inatçı bir şekilde sabırlı olmamız gerektiğini dikkate alarak düşmanın fevkalalde üstün kuvvetleri karşısında onları durdurma zorunluluğu meydana gelirse, Tümenine haber vermeyi ve aynı zamanda sağ taraftaki 95. Alay ve sol taraftaki Süvari Tümenini de durumdan haberdar etmeyi unutmamalıdır. Tümenin görevi Sansa- Kahmut üzerinden Erzincan'a giden yolları kapamak ve müdafaa etmektir. Bu amaçla 96. Alay Haberhin ile Kilepertek arasını, 95. Alay Kilepertek ile Sansa arasındaki sırtları tutacak ve alayımız bunlara gerekli zamanı olabildiğince kazandıracaktır. Bunun için Eskice ile Soğukpınar arasındaki kurulu hatlardan istifade yararlanarak ve kademeci bir tarzda öncelikle Soğukpınar'a ve buradan Sansa'ya çekilerek Sansa köyünün batısındaki dere den Gülmizası köyleri vadisine geriye ve güneye ve oradan Kahmut'a giden yola değişik istikametle dere den bir buçuk km. yukarıda yeniden mevzi alacaktır.*

32. Tümen Komutanı  
Kaimakam Mürsel"<sup>93</sup>

Böylece yavaş yavaş Erzincan'a doğru geri çekilen Yarbay Mürsel Bey'in 4 taburu, 23 Temmuz günü Erzincan'a girmiştir. Buradan Erzincan'ın kuzeyindeki Poske Köyü güney sırtları ile Espaha Çayı kuzeyindeki tepe arasındaki hazırlanmış mevziye gelmiştir. Bu cephede, Rusların keşif faaliyetleri sırasında küçük çaplı muharebeler yaşanmıştır.<sup>94</sup> Bu dönemde, Yarbay Mürsel (Bakü) Paşa 23 Aralık 1916'da 12. Tümen Komutanlığına atanmıştır.<sup>95</sup>

1917 yılının Ocak başlarında Ruslar; Trabzon, Erzincan, Muş ve Van hattına hakim olma başarısını göstermelerine rağmen cephe gerisinde aynı başarıyı siyasi yönden gösterememiştir. 7 Kasım 1917 günü Rusların “Büyük Ekim Sosyalist İhtilali” diye adlandırdıkları Bolşevik İhtilali vuku bulmuştur.

<sup>92</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.340.

<sup>93</sup> ATASE, BDH, 5072 – 40 – 026- 026 a.

<sup>94</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.242-404.

<sup>95</sup> MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

#### 1.2.4 Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1917 Yılı Faaliyetleri

Mürsel (Bakü) Paşa yaklaşık bir sene boyunca 4. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa (Sabis)'nin emrinde bulunmuştur.<sup>96</sup>

Bu dönemde kolordunun örtme cephesi olan Karabaş bölgesinde olan Mürsel (Bakü) Paşa aldığı emir üzerine Dersim'deki aşiretlerle çok meşgul olmuştur. Özellikle Ruslar tarafına geçen Baloğlan Aşireti üzerinde özveriyle çalışarak tekrar Türklerin tarafına geçmelerini sağlamış bu aşiretin bir milis alayı oluşturmayı başarmıştır. Ayrıca Karabaş Mıntıkasında Çan ve Ekraç Milis Taburları ve İskender Bölüğü oluşturmuştur.<sup>97</sup>

#### 1.3 Rusya'nın İhtilalden Sonraki Durumu ve Kafkasya

Fransız İhtilali sonucu Rusya'da başlayan fikir akımları baskıcı idarenin önlemlerine rağmen gelişti. Savaş yılları Rusya, tam anlamıyla bir kaynaşma içinde olmuştur. Uzun zaman devam eden savaşın bir türlü başarıya ulaşamaması, boğazlar açılmadığından müttefiklerden yardım alınamaması, Rus iç siyasi hayatında gerginliğe sebep olmuş, açlık ve yoksulluk artmıştı. Halk ve işçiler sokaklara dökülmüş ve yönetimle sokak çatışmalarına girmiştir. Uzun süren halk ayaklanmaları sonucu Bolşevikler 8 Kasım 1917'de Petrograd'da yönetimi ele geçirmişlerdir.<sup>98</sup>

Bolşevikler idareyi ele geçirinca, ilk olarak 15 Kasım 1917 günü, Rusya'da yaşayan bütün milletlerin eşit ve egemen olduklarını ve diledikleri takdirde Rusya'dan ayrılıp bağımsız hükümetler kurabileceklerini ilan etmişlerdir. Bu gelişmeden sonra birçok millet bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bolşeviklerin ikinci icraatı ise hemen savaşa son vermek olmuştur.<sup>99</sup> Bu karar İhtilalin bir sonucu olmasının yanı sıra cephedeki mevcut durum da savaşa devam edilemeyeceğini göstermiştir. Ruslar Batı Cephesi'nde Almanlara karşı askeri açıdan zayıf düştü. Almanların silah üstünlüğü, Rusların saldırı planlarını engellemişti. Rus askerleri bu şartlar içerisinde ne için savaştıklarını bilmemişlerdi. Dış politikada barışçıl bir yaklaşım sergileyen Rusların cephelerdeki askerlerinde disiplinsizlik baş gösterdi.<sup>100</sup> Öyle ki yedek kuvvetlerde başlayan firar olayları, ön siperlerde de etkisini göstermeye başladı. Bu gelişmeler yeni yönetimin artık savaşa devam edemeyeceğini ortaya çıkarmıştır. Türklerle Ruslar arasında 18 Aralık'ta Erzincan Mütarekesi yapılmıştır. Buna göre iki taraf barış imzalanana kadar savaşı durdurmuştur.<sup>101</sup> Fakat Ruslar barış görüşmeleri devam ederken 13

<sup>96</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.428.

<sup>97</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>98</sup> Y.Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C. III, Kısım III, TTK. Basımevi, Ankara, 1967, s.92-93.

<sup>99</sup> Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2010, s.1.

<sup>100</sup> A.B.Şirikorad, **Osmanlı-Rus Savaşlar**, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s. 515-520.

<sup>101</sup> Karal, **a.g.e.**, s.509-510.

Ocak 1918 günü Pravda gazetesinde Lenin ve Stalin imzalı “13 Numaralı Kararname” diye adlandırılan bir bildiri yayınlamıştır. Bu kararname ile Rusların amacı Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekilmek olmuştur. Rus Ordusu çekilirken boşaltılan yerlere Ermeni birlikleri bırakılmıştır. Silahlandırılan Ermeniler bölgedeki Müslümanları katletmeye başladı. Bu şartlar altında 3 Mart 1918’de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. İmzalanan bu Antlaşma ile Osmanlı Devleti Doğu Anadolu’da 1877-88 Osmanlı–Rus Savaşı öncesindeki sınırlara kavuştu.<sup>102</sup> Bu antlaşmaya ek olarak 15 maddelik Türk-Rus Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Ruslar Doğu Anadolu’yu 6-8 hafta içinde boşaltacak, Türk kuvvetleri gelene kadar bölgedeki asayiş sağlanacak, Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır.<sup>103</sup>

Fakat Ruslar savaştan çekildikten sonra bölgedeki Ermenilerin tutumu değişmeyince Türk Ordusu ileri harekâta başladı. 13 Şubat’ta Erzincan, 24 Şubat’ta Trabzon ve 12 Mart’ta Erzurum geri alındı. Bununla beraber antlaşma imzalanmadan önce Kafkasya Milletleri (Gürcüler, Azeriler, Dağıstanlılar ve Ermeniler) Maveray-ı Kafkas Federal Cumhuriyeti’ni kurduklarını ilan ettiler.<sup>104</sup> Bu durum üzerine Osmanlı Doğu Ordusu Komutanı bu yeni Cumhuriyeti Trabzon’da görüşmeye davet etti. 8 Mart günü yeni devletin temsilcileri Trabzon’a geldi. Görüşmeler Ermenilerin savaştı tutumları yüzünden tıkanı.<sup>105</sup> Bunun üzerine 5 Nisan 1918’de Sarıkamış, 7 Nisan’da Rus ve Ermenilerin korkunç katliamlar yaptığı Van ve etrafındaki bölge ele geçirildi. 14 Nisan’da Batum, 25 Nisanda Kars Türk Ordusu tarafından ele geçirildi. Böylece Doğu Anadolu ve Karadeniz büyük oranda temizlenmiş oldu.<sup>106</sup> Bununla beraber Türk Ordusu 16 Mayıs 1918’de Gümrüyü de ele geçirdi. Bu durum üzerine Gümrü’de bulunan Bolşevik ve Ermeniler Karakilise’ye çekildi. Karakilise Osmanlı Devleti için Gümrü’den Tiflis’e, Erivan’dan Bakü’ye uzanan demiryollarının kontrol altına alınması ve Azerbaycan’a yapılacak yardımı kolaylaştırması açısından önemliydi.<sup>107</sup> Gümrü’nün ele geçirilmesi ile birlikte buradaki Bolşevik ve Ermeniler Karakilise’ye çekilerek burada teşkilatlanma çalışmalarına hız verdi. Bu teşkilatlanmanın engellenmesi gerekiyordu.<sup>108</sup> Ortaya çıkan bu gelişmeler neticesinde

<sup>102</sup> Uygur Kocabaşoğlu-Metin Belge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s.140.

<sup>103</sup> Yusuf Sarıay, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, **Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s.99.

<sup>104</sup> Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür sanat Yay., İstanbul, 2002, s.19.

<sup>105</sup> Gürün, **a.g.e.**, s.2-3.

<sup>106</sup> Mahmut Boğuşlu, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, Kastaş Aş. Yay., İstanbul, 1990, s.162-163.

<sup>107</sup> Boğuşlu, **a.g.e.**, s.163.

<sup>108</sup> Kemal Koçak, “Azerbaycan ve Karabağ Meselesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 103, İstanbul, 1995, s. 51.

Yarbay Mürsel Bey’inde 5. Kafkas Tümeni ile iştirak ettiği Karakilise Taarruzu, 28 Mayıs 1918’de Kazım Karabekir Paşa Komutasında gerçekleştirildi. Böylece Ermeniler, İran ve Azerbaycan içlerine doğru çekildi.<sup>109</sup>

Osmanlı Devleti ile Maveray-ı Kafkas Federal Cumhuriyeti arasında 11 Mayıs 1918’de Batum Müzakereleri başlamıştır. Bu müzakerelerde Osmanlı Devleti artık Brest-Litovsk Antlaşması’nın görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini bildirerek üç aydan beri savaştan Türkiye’nin dökülen kanlarına bedel olarak yeni yerler istemiştir. Ayrıca görüşmeler sırasında Federal Cumhuriyet’in bu şartlar içerisinde devam edemeyeceği görüşü ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin 24 saatlik süre tanıyan notası üzerine Federal Cumhuriyet’i oluşturan Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylece Güney Kafkasya’da üç devlet ortaya çıkmıştır. Bunlardan Gürcistan’ın başkenti Tiflis, Ermenistan’ın Erivan ve Azerbaycan’ın ise Bakü olacaktır. Fakat Azerbaycan’ın başkenti Bakü, Bolşeviklerin elinde bulunduğu için geçici olarak Gence başkent olmuştur.<sup>110</sup> Bu üç devlet ayrı ayrı Osmanlı Devleti ile barış antlaşmaları imzalamışlardır. Fakat Gürcistan ve Ermenistan antlaşmalarının baskı altında imzalandığını ileri sürerek Almanya’ya bir heyet göndermişlerdir. Bu durum bölgedeki petrolden pay almak isteyen Almanlar için büyük bir fırsat olmuş, bu fırsatı kaçırmayan Almanya Gürcistan’a bir miktar asker göndermiştir.<sup>111</sup> Bu arada Azerbaycan zor durumda kalmış Türkiye’den çekilen Ruslar silah ve cephanelerini Ermenilere bırakmışlardır. Bolşevik kuvvetlerle beraber hareket eden Ermeniler kanlı eylemlerine 17 Mart tarihinde başlamıştır. Bu kanlı eylemlerde sadece 31 Mart-3 Nisan tarihleri arasında 5000 civarında Azeri halkın öldürüldüğü sanılmaktadır. Bunun yanı sıra katliamlardan kurtulmak isteyen halk Bakü’den kaçmak zorunda kalmıştır.<sup>112</sup> Bu gelişmeler Osmanlı Devletinde Azerbaycan’da bir İslam Ordusu kurma fikrini ortaya çıkarmıştır.<sup>113</sup>

Fransız İhtilali’nin sonucu olarak dünya genelinde milliyetçilik hareketleri baş göstermiş, doğal olarak bundan Osmanlı İmparatorluğu da etkilenmişti. Başta Rusya olmak üzere diğer büyük Avrupa devletlerinin kışkırtmalarıyla Osmanlı yönetiminde olan Balkan milletleri arasında milliyetçilik hareketleri bağımsızlık hareketine dönüşmüştü. Osmanlı Devleti uzun

<sup>109</sup> Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, s.842.; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.514-519.

<sup>110</sup>Selami Kılıç, “*Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askeri ve Siyasi gelişmeler*”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 - İstanbul)**, Ankara, 2003, s.334.

<sup>111</sup> Mustafa Çolak, “*Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi*”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 - İstanbul)**, Ankara, 2003, s.547-548.

<sup>112</sup> Mesut Erşan, “*Kafkasya’da Son Türk Zaferleri*”, **Türkler**, c.13, cilt 13, Y.T.Y., Ankara, 2002, s.434-435.

<sup>113</sup> Boğuşlu, **a.g.e.**, s.164.

yıllar boyu devletin temelini Osmanlılık zihniyeti ve İslamlıkta görmüştü. Fakat milliyetçilik hareketlerinden sonra bu görüşlerin değiştirilmesi ihtiyacı doğmuştu. Bu nedenle Anadolu ve Rumeli’de yaşayan Türkler de bilinçli bir millet olarak Türk milliyetçiliği bayrağı altında toplanması görüşü kuvvetlenmişti. Bu görüş Türkiye dışında Rusya’nın yönetimi altında yaşayan Türkleri de etkilemişti. Başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı Devletinin yönetici kademelerinde de bu görüş destek bulmuştu. Bu desteği arkasına alan Enver Paşa dış siyasette “*Turancılık*” fikrini bir strateji olarak tatbik etmiştir. Enver Paşa bu stratejiyi Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Rusya üzerinde deneme yoluna girdi. Fakat istediği sonucu tam olarak alamadı. Bolşevik İhtilali sonrasında Rusya’nın Kafkasya’daki nüfuzunun zayıflaması nedeniyle Enver Paşa Kafkasya’da Turancılık politikasını yürürlüğe koymaya başladı.<sup>114</sup> Bolşevik İhtilali sonrasında Rus Ordusundaki çözülme, Kafkas Cephesi’nde Rusların otoritesini büyük ölçüde zayıflatmıştı. Bu otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Ermeniler dağılan Rus Ordusunun silah ve imkânlarını kullanmak isteyince, Kafkas Türkleri bu durumdan rahatsız oldu. Ermeni katliamının baş göstermesi Kafkas Türklerini Osmanlı Devletinden yardım istemeye sevk etti. Bu amaçla Ekim 1917’de Kafkas Türklerinden bir heyet 6. Ordunun bulunduğu Musul’a diğer bir heyet de 1918 Mart’ında İstanbul’a geldi. Kafkasya’daki durumun incelenmesi için 6. Ordu Komutanlığı üç subayını gelen bu heyetle bölgeye gönderdi. Subaylar, Kafkasya’daki durumun teşkilat yapmak için uygun olduğunu ifade etti.<sup>115</sup>

Bu gelişmeler Enver Paşa’nın savaşın başından beri uygulamaya fırsat bulamadığı Turancı siyaseti için büyük bir fırsattı. Çünkü Kafkasya’da güçlü Rus Ordusu yoktu. Bununla beraber Ermeni ve Gürcülerin askeri kuvveti Türk Ordusuyla boy ölçüşemezdi. Bunun için Enver Paşa harekete geçerek Kafkasya’da Türk ve İslam ahalisinin yaşadığı bölgelerde İslam Ordusu kurmak için Yarbay Nuri Bey’in bir kurmay heyeti ile Azerbaycan’a gitmesi için emir verdi. Kurulacak İslam Ordusu’nun iki tümenlik bir kolordudan oluşması planlandı. Planlanan bu orduya Yarbay Nuri Bey’in Yarbay rütbesiyle komuta edemeyeceğinden rütbesi tümgeneralliğe yükseltildi. Aynı şekilde bu orduda görev alacak diğer subaylar da fahri olarak bir üst rütbeye yükseltilecekti. Bununla beraber müttefikimiz Almanya, Osmanlı kuvvetlerinin imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasında belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istememiştir. Bu nedenle Almanya’nın Azerbaycan’a

<sup>114</sup> A.Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi DTCF Yay. Ankara, 1990, s.469.

<sup>115</sup> Nasır Yüceer, “*Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Azerbaycan’a Askeri ve Siyasi Yardımı*”, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 –İstanbul)**, Ankara, 2003, s.290.

yapılacak harekâta karşı çıkacağından kurulacak orduya “Kafkas İslam Ordusu” adının verilmesi düşünüldü.<sup>116</sup>

Enver Paşa gerçekleştirmei düşündüğü Kafkasya ideali için kendisini anlayacak ve bu uğurda yılmadan çalışacak iki kişiyi seçmişti. Bunlardan biri amcası Halil Paşa ve diğeri üvey kardeşi Nuri Bey’di. Halil Paşa, Şark Ordular Komutanlığına getirilirken Nuri Paşa ise Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına getirildi. Fakat kadrosunda tümen komutanlarının bulunacağından dolayı rütbesi tümgeneralliğe yükseltildi. Bundan sonra kendisine Padişah Yaveri unvanı verildi. Bununla beraber Sultan-Halife V. Mehmet tarafından Kafkas Müslümanlarına iletilmek üzere bir fermanla da desteklenmiştir.<sup>117</sup>

Nuri Paşa, 25 Mart 1918’de uçakla Musul’a gelerek buradan da 6. Ordudan seçilen subaylarla birlikte Azerbaycan’a hareket etti. Nuri Paşa ve beraberindekiler 25 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın ikinci büyük şehri olan Gence’ye geldiler. Ayrıca burası Kafkas İslam Ordusunun faaliyetlerini güvenli şekilde yürütebilecekleri önemli bir şehirdi.<sup>118</sup>

Burada çalışmalara başlayan Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu’nun teşkilat işleri ile uğraşmaya başladı. Teşkilatlanmada amaç Azerbaycan halkının çoğunlukta olduğu bir ordu meydana getirmektir. Fakat yerli halk uzun süren esaret dönemlerinde askerlik mesleğini unutmuştu. Bu yüzden Kafkas İslam Ordusu’nun ihtiyacı olan personel, silah, cephane, malzeme ve para ile ilgili istekler Şark Ordular Grubu ve Grubun emrindeki 9. ve 3. Ordular tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Nuri Paşa Gence’ye gelip Kafkas İslam Ordusu için çalışmaya başladıktan sonra durumun ciddiyetini anlamıştı. Çünkü Ermeni çeteler Azerbaycan’ın her yerinde katliamlar yapmaktaydı. Bunun yanında Bakü’de bulunan Bolşevik Ermeni idaresi de harekete geçerek Bakü merkez olmak üzere Azerbaycan topraklarını batı istikametinde işgal etmeye başladı. Meydana gelen bu olaylar sonucunda Nuri Paşa Enver Paşa’dan yardım talebinde bulundu.<sup>119</sup> Enver Paşa, Azerbaycan’a 4 Haziran 1918’de imzalanan dostluk anlaşması çerçevesinde bir Türk birliğinin gönderilmesi hususunda 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya yetki vermişti. Bu arada aynı tarihte Azerbaycan liderlerinden Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan’a askeri yardım talep etmiştir.<sup>120</sup>

<sup>116</sup> Vaqif Arzumanlı, “ 1918-ci ilde Azerbaycan’nun Ermeni- Daşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesinde Kafkas İslam Ordusu’nun Rölü”, **Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan’da Beraber yürüdük biz bu yollarda...**, Haz. Nazim Ekbarov, Çağ Yay. Bakü, 2007, s.31.

<sup>117</sup> **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusu’nun Kafkas Harekatı, Azerbaycan Milli Ordusunun Yaradılması ve Azerbaycan’ın İstiklalini Kazanması**, Bakı Ali Birleşmiş Komandanlık Mektebi yay., Babkm Matbaası, 1998, s.17-18.

<sup>118</sup> Orhan Aras, **Azerbaycan Davamız**, Hamle Yay. İstanbul, 1998, s.136 .

<sup>119</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 Cilt II...** s.555.

<sup>120</sup> Vügar İmanov, **Azerbaycan- Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.7; Erşan, *a.g.m.*, s.436-437.



Yardım konusunda hemfikir olan Vehip Paşa Başkomutanlık Vekâleti'ne acele kaydıyla 2 Haziran 1918'de çektiği telgrafta: “*Azerbaycan Hükümetinin bu isteğinin kabul edilerek en cesur ve kabiliyetli, yüksek askeri değere sahip, şimdiye kadar şan ve şerefle kendisini kanıtlamış 5. Kafkas Tümeninin yardımı için Albay Mürsel Bey Komutasında yola çıkardığını*” bildirdi.<sup>121</sup>

Kafkas İslam Ordusuna takviye için gönderilen 5. Kafkas Tümeni 3. Orduya bağlı 2. Kolordu kuruluşunda bulunuyordu. 5. Kafkas Tümeni şu birliklerden meydana gelmekteydi: “*9, 10 ve 13. Piyade Alayları, iki bölüklü (19. ve 42. Bölükler) Mürettep Süvari Alayı, 5. Kafkas Sahra Topçu Alayı, 1. ve 2. Bataryalardan meydana gelen Şinayder Topçu Taburu, 4. ve 5. Bataryalardan meydana gelen Dağ Topçu Taburu, Telsiz Telgraf Takımı, İstihkâm Bölüğü, Sıhhiye Bölüğü, 24 Seyyar Hastane, Mızıka Bölüğü, Emekçi Takımı. Bu birliklerden oluşan 5. Kafkas Tümeni'nde toplam: 257 subay, 5575 er bulunuyordu. Ayrıca 5. Kafkas Tümeni'nin hizmetinde 1336 hayvan vardı*”<sup>122</sup>

9. Kafkas Alayının komutanı Binbaşı Cemil Cahit Bey, 10. Kafkas Alayının başında Yarbay Osman Bey, 13. Kafkas Alayının başında Ahmet Rıza Bey ve Mürettep 2. Süvari Alayının başında Binbaşı Zihni Beyler vardı.<sup>123</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa, Birinci Dünya Savaşı boyunca ülkesini gerektiği biçimde savunmuş ve önemli başarılarla imza atmış önemli şahıslardandır. Bu anlamda Mürsel (Bakü) Paşa Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslarla yapılan birçok muharebede görev almıştır. Bu muharebelerden biri olan Köprüköy Muharebesi hem Osmanlılar hem de Ruslar için önemli idi. Köprüköy Muharebesi'nin sonucu henüz savaşın başlangıcında tarafların morallerini belirleyecekti. Bu durum içinde Mürsel (Bakü) Paşa Köprüköy Muharebesi'nde kendisine verilen görevleri büyük bir gayretle yerine getirmiş, Rusların öncü birliklerine karşı Köprüköy mevkiinde önemli başarılar elde etmiştir. Sonuçta Ruslar büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Türk Ordusu'nun morali artmış ve kendine güveni artmıştır.

<sup>121</sup> Nasir Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1996, s. 75.

<sup>122</sup> **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Harekati**, Azerbaycan... s.20-21, Tümenin kuruluşu için bkz. Ek:34.

<sup>123</sup> Mehmet Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Herbi Neşriyat, Bakı, s.120.

## İKİNCİ BÖLÜM

### MÜRSEL (BAKÜ) PAŞA’NIN BAKÜ’YÜ ZAPT ETMESİ ve MALTA’YA SÜRÜLMESİ

Mürsel (Bakü) Paşa’nın Bakü’de yapacağı icraatlara geçmeden önce, bölgenin coğrafi ve nüfus yapısını ana hatlarıyla ele almamızda fayda vardır. Kafkas Dağları’nın Hazar Denizi’ne bakan güneydoğu yamaçları boyunca uzanan Azerbaycan’ın yüzölçümü 86.600 km’dir. Başkenti Bakü olan Azerbaycan’ın ikinci büyük şehri Gence’dir. Batısında Ermenistan ve Gürcistan, kuzeyinde Rusya, güneyinde İran ve doğusunda Hazar Denizi bulunmaktadır.<sup>124</sup>

Bölgeye Aras ve Kür Irmakları boyunca uzanan düzlükler hakim olmakla beraber Kafkas Dağ silsilesinin kuzey yönünde sokulduğu görülmektedir.<sup>125</sup> Bu bakımdan ülkenin en yüksek yerleri kuzey kesimindedir. Ülkenin en kalabalık bölgesi Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron bölgesidir. Kafkasya’yı Orta Asya’ya bağlayan yollar buradan geçer. Ülkenin iç kesimlerinde ulaşım Kura Vadisi boyunca uzanan demir yolu vasıtasıyla yapılır. Bu hat Bakü’yü Tiflis ve Batum’a bağlar.<sup>126</sup> Bu demir yolu Mürsel (Bakü) Paşa ve Kafkas İslam Ordusu için birliklerin sevkiyatı ve Ordunun Bakü’ye intikali açısından önemli olmuştur.

Bolşevikleri uzaklaştırmak ve Bakü’yü kurtarmakla görevlendirilen Mürsel (Bakü) Paşa ve 5. Kafkas Tümeni, 3. Ordu Grup Komutanlığının emri gereğince iki kademeye ayrılmıştı. Tümen iki kademe şeklinde 8 Haziran 1918’de Celaloğlu’ndan hareket ederek Kazak üzerinden Gence’ye gitmek üzere yola çıktı. 9. Kafkas Alayına bağlı 25. ve 27. Taburlar ile Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep Süvari Alayı, Dağ Topçu Takımı ve Telsiz Müfrezesi 4 Haziran 1918’de buldukları yerden Gence’ye ulaşmak için hareket etti. Bu birliklere daha sonra Gence’deki Ermenileri itaat altına almakla görevlendirileceği için Gence Müfrezesi adı verilmiştir. Tümenin geri kalan kısmı ise 8 ve 9 Haziran’da görev yerine gelmeye başlamıştır. Gence Müfrezesi, Kazak’tan tren ile 10 Haziran’da Kafkas İslam Ordusu Karargâhının bulunduğu Gence’ye gelerek Nuri Paşa’nın emrine girmiştir.<sup>127</sup> Tümenin karargâhı ise Gence’de Ermeni mahallesindeki Avrupa Oteli’nde kurulacaktı.<sup>128</sup>

<sup>124</sup> Ana Britannica, “Azerbaycan Maddesi” Ana Yay. İstanbul, 1988, c.3. s.113.

<sup>125</sup> Ziya Musa Buniyatov; “Azerbaycan Maddesi” , İslam Ansiklopedisi, c. 4, TDV Yay., İstanbul, 1991, s.317.

<sup>126</sup> Ana Britannica ,a.g.m., s.114.

<sup>127</sup> Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi 1918-1920**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998, s.105.

<sup>128</sup> Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yay., İstanbul, 2010, s.193.

## 2.1 Gence Harekâtı

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918 yılında nüfusu iki milyondan fazla olup başkenti Bakü idi. Fakat Bakü Bolşeviklerin elinde olduğu için geçici olarak başkent Gence'ye taşınmıştı.<sup>129</sup> Azerbaycan'ın Bakü'den sonra ikinci büyük şehri Gence'de yaklaşık yirmi bin'den fazla Ermeni vardı. Buradaki Ermeniler Bolşevik İhtilali'nden sonra silahlanmış olup altı yüz mevcutlu bir tabur teşkil etmişler ve şehrin Müslüman kesimi ile ilişkiyi kesmişlerdi. Bu durum Kafkas İslam Ordusu'nun merkezi olan Gence'de güvenliğin sağlanmasını tehdit etmişti. Bu nedenle Nuri Paşa, Gence Müfrezesinin gelmesinden sonra 10 Haziran 1918'de verdiği emirle Ermeni mahallelerinin kuşatılarak silahlarının toplanmasını istemiştir. Gence Müfrezesi emri yerine getirerek Ermenilerin silahlarını toplamıştır.<sup>130</sup>

Gence'nin itaat altına alınmasından sonra güvenliğini sağlayan Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ın tamamını istila etmek isteyen düşmanın faaliyetlerini yakından izlemeye başladı. Düşman iki koldan harekete geçmişti. Birinci kol Bakü-Kürdemir-Gence demiryolu boyunca, ikinci kol ise Kafkas Dağlarının güney etekleri üzerinden Bakü Şemahı-Karmaryan- Gökçay istikametinde ilerlemişti. Karşılarında düzenli bir ordu bulunmadığından Bolşeviklerin güney grubu Gence'nin 160 km. kadar doğusunda Kürdemir'e kadar ilerlemişti. Büyük bir kısmını Ermenilerin oluşturduğu bir kol da kuzeyden Şemahı üzerinden Müslüman köylerini katlederek Kürdemir'e ilerlemişti. 15 Haziran 1918'de düşman güney kolu demiryolu boyunca Müsüslü İstasyonu'nun doğusundaki bataklığa gelmiş ve düşmanın diğer bir kolu da Gökçay'a yaklaşmıştı.<sup>131</sup>

Bu durum üzerine 10. Kafkas Alayı düşmanın kuzey koluna karşı koymak üzere Gökçay'a sevk edildi. Müsüslü'de bulunan Kafkas İslam Komutanı Yarbay Nazım Gökçay'a gelen 10. Kafkas Alay Komutanıyla bir telefon görüşmesinde Karmaryan'daki düşmana keşif taarruzu düzenlenmesi konusunda anlaştılar. Bu keşif taarruzu hakkında ne Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ne de 5. Kafkas Tümen Komutanlığı haberdar edilmişti. Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki takviyeli 10. Kafkas Alayı 17 Haziran 1918 günü düşman tarafından pusuya düşürülerek ağır zayıyat aldı.<sup>132</sup> Bu durum moral bozukluğuna yol açtı.

<sup>129</sup>Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Yay., Ankara,1998, s.161.

<sup>130</sup>Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Atatürk Üniversitesi Ortadoğu ve Ortaasya- Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Erzurum, 2012, s.263.

<sup>131</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.557.

<sup>132</sup>Yaşar Ertürk, "*Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekati*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 186, Haziran, 2012, s.104-105.

Kafkas İslam Ordusu Komutanı cepheye hareket ederek Yarbay Rüştü Türker ile görüşmüş, bu görüşme sonucunda 5. Kafkas Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa'nın tümenin başına geçerek komutayı ele alması kararlaştırılmıştır.<sup>133</sup>

## 2.2 Mürsel (Bakü) Paşa'nın 1918 Yılı Faaliyetleri

Bu dönemde Mürsel (Bakü) Paşa 3. Türk Ordusunun 1877 hududuna kadar ileri harekâtına iştirak etmiştir. 29 Ocak 1918'de 5. Kafkas Tümeni Komutanlığına atanarak Karakilise ve Gümrü'nün ele geçirilmesinde yararlılıklar göstermiştir. Daha sonra Azerbaycan'ın yardım talebi üzerine 1 Haziran 1918'de aynı tümen ile Azerbaycan'a gitmek üzere yola çıkmıştır.<sup>134</sup>

Yukarıda anlatılan gelişmeler neticesinde Azerbaycan'da fiili olarak ilk defa Gökçay Muharebesi'ne katıldı ve Bakü'nün Ermeni-Bolşevik zulmünden kurtarılması için birçok muharebede başarılı bir şekilde savaştı. Mürsel (Bakü) Paşa, Birinci Dünya Savaşı boyunca Doğu Cephesi'nde birçok yararlılıklar göstererek üst komuta heyetinin gözüne girmesini bilmişti. Bu nedenle Azerbaycan topraklarını Bolşevik-Ermeni istilasından kurtarmayı tek başına hedefleyen 5. Kafkas Tümeni'nin başına getirilerek askerlik hayatında önemli bir görevi üstlenmiştir.

### 2.2.1 Gökçay Muharebesi

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın emri üzerine Gence'den hareket eden 5. Kafkas Tümen Karargâhı ve Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa, Gökçay kasabasındaki bir evde, 20 Haziran 1918 akşamı faaliyete geçmiştir. 5. Kafkas Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa, Gökçay'a gelirken Müsüslü Cephesi'ni görmüş, Gökçay'ın durumunu da haritada değerlendirdikten sonra, Kafkas İslam Ordusu Komutanına yaptığı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmeler özetle şunlardır:

*“Bolşevik- Ermeni birliklerine güçlü bir darbe vurarak bir daha toparlanmalarını engellemek için Kafkas İslam Ordusu Komutanından Kazak'ta toplanmış olan 800 kişilik süvari birliğinin ve daha sonra burada toplanılacak 4500 kişilik süvari birliğinin Göyçay, Ağdaş ve Berde'de toplanılacak atlıların Gökçay civarına sevk edilmelidir.”*<sup>135</sup>

<sup>133</sup>Rüştü Türker, **Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.47.

<sup>134</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>135</sup> Rıhtım, Süleymanov , **a.g.e.**, s.274.

Bu değerlendirmelerden anlaşıldığına göre 5. Kafkas Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa, Tümenini yeteri kadar güçlendirip etkili bir taarruz ile düşmanın bir daha kendine gelemeyip toparlanmasına fırsat vermeden yok edip Bakü'nn alınması amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa<sup>136</sup> emrindeki 5. Kafkas Tümeni 21 Haziran 1918'de Gökçay ve güneyi bölgesinde toplanmıştır. Tümenin kuvveti 225 muharip subay, 5227 muharip piyade, 4342 tüfek, 36 makineli tüfek ile 14 dağ topu, 1939 hayvandı. Ayrıca 5.Kafkas Tümeni emrinde Azerbaycan Cumhuriyeti kuvveti, 30 muharip subay, 727 muharip er, 605 tüfek, 21 makineli tüfek ve 6 top vardı. Buna karşılık Bolşevik Kuvvetleri 10.000'den fazla piyade ile 16 top, iki zırlı tren ve çokça makineli tüfekten oluşmaktaydı.<sup>137</sup>

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Bolşevikler zerine yapılacak taarruzu 28 Haziran'da başlatma kararı almış ve bu tarihe kadar cepheyi süvari ve piyade milis kuvvetleri ile takviye etmişti. 28 Haziran sabahı cephe ilerisinde bulunan 10. Kafkas Alayı taarruza uğramıştır. Muharebe bu şekilde başladı. 29 Haziran'da çarpışmalar özellikle sabah ve akşam saatlerinde bütün şiddetiyle devam etti. 30 Haziran günü 5. Kafkas Tümeni'nin sol cephesi istikametinde ilerleyen Bolşevik kuvvetleri Gökçay kasabasına sabaha karşı bir baskın düzenlemiştir. Bu durum bütün cephede kısa zamanlı bir paniğe yol açmıştır.<sup>138</sup>

Bu sırada Mürsel (Bakü) Paşa, bir evdeydi. Saat 06.15'te kasabanın üstünde aniden toplar patlamaya başladı. Düşman birlikleri, kasabanın kuzeyinde bulunan Kiradul ve Pozavant Ermeni köylerinin bulunduğu sırtları işgal etmişti. Topçu ateşinin yanı sıra makineli tüfeklerle desteklenen baskında halk panik içerisinde kaçışmaya başlamıştı. Bu sırada Gökçay'da düzenli bir birlik yoktu. 5. Kafkas Tümen Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa hızlı bir şekilde Gökçay Depo Tabur Komutanlığına atanan Binbaşı Ahmet Hamdi'yi Gönüllü Süvari Birlikleri Komutanlığına atayarak düşmanı durdurmak ve uzaklaştırmak göreviyle kasabanın kuzeyine göndermiştir.<sup>139</sup>

Daha sonra Karamaryan Cephesi'nde 5. Kafkas Tümeninin ihtiyaı olan 25. Taburun Gökçay'a hareket etmesini emretmiştir. Bu şartlar içerisinde Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, durumu toparlamayı bilmişti. Sevk edilen 25. Tabur, Bolşevikleri topçu ve makineli tüfek desteğinde zayiata uğratmış ve düşmanın kuzeyden ilerleyen kolunu imha etmiştir.

<sup>136</sup> Kafkas İslam Ordusunda görev alan subaylar fahri olarak bir üst rütbeye ykseltildiğinden, bu dönemde Mürsel Paşa'nın rbesi fahri olarak tümgeneralliğe ykseltirmiştir. MSB Arşivi, **Mürsel Paşa şahsı Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>137</sup>Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yay.,İstanbul, 2007,s.142-143.

<sup>138</sup> Yüceer, **a.g.e.**, s.86-87.

<sup>139</sup> Türker, **a.g.e.**, s.66.

Muharebede çok sayıda silah ve cephane ele geçirilmiştir. Böylece Bakü'den başlayarak her yeri istila eden Bolşevikler, Gökçay'da ağır bir darbe alarak durdurulmuştur.<sup>140</sup>

Bu başarıda hiç şüphesiz Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa'nın yerinde almış aldığı kararların etkisi vardı. Bu başarıyla Bolşeviklerin Azerbaycan'ı istila düşüncesi başarısız oldu.

## 2.2.2 Aksu ve Kürtemir'in Zaptı

Gökçay Muharebesi'nde yenilen Bolşevikler, Türk kuvvetlerinin taarruzları sonucunda 3 Temmuz 1918'de Kürtemir-Aksu hattına gelerek burada savunmaya çekilmişlerdi. 5. Kafkas Tümeni ise Müsüslü-Kilisli mevkiindeydi. Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, 5 Temmuz 1918 günü verdiği emir doğrultusunda 10. ve 13. Kafkas Alayları, Bolşeviklere karşı taarruza geçti; fakat arazinin yapısı, içme suyunun temini ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle taarruza ara verilmek zorunda kalındı. Ertesi gün aynı şekilde taarruza geçen 5. Kafkas Tümeni, Bolşevik Cephesi'ni bozguna uğratarak çekilmelerini sağladı. Böylece Aksu zapt edildi.<sup>141</sup>

Bolşevikler Aksu'nun alınmasına rağmen varlıklarını Kürtemir yakınlarında hala koruyorlardı. 7 Temmuz 1918'de Müsüslü Müfrezesi ile Hasan Bey Müfrezesi şiddetli çarpışmalardan sonra Kürdemir yakınlarındaki Karasakal İstasyonunu zapt etti. Fakat Bolşevikler, takviye alarak karşı taarruza geçmişti. Bu sebeple kuşatılma tehlikesi belirlediğinden Hasan Bey Müfrezesi biraz geri çekilmiştir. Bu çarpışmalarda 28.000 tüfek mermisi ve 87 top mermisi sarf edilmiştir.<sup>142</sup> Bu çarpışmalardan sonra 5. Kafkas Tümen Komutanı Tümgeneral Mürsel 8 Temmuz günkü emri özetle şöyle idi:

*"13.Kafkas Alayı (4.Tabur, bütün milisler, Rus Sahra Top Takımı, 1 Şinayder top bataryası ve 1 Kudretli top takımı) 7 Temmuz gecesi, Aksu'dan hareket ederek Hasan Bey Müfrezesini de (46. Tabur, Mürettep Alay ve Milis Süvari Alayı) emrine alarak Kürdemir'e taarruz edecektir. 10. Kafkas Alayı da bütün kuvvetiyle Şamahı'yı ele geçirmek üzere sabahleyin harekete geçecektir. Müsüslü Müfrezesi, 13. Kafkas Alayıyla sıkı temas kurarak, başlangıçta gösteri taarruzları yapacak ve karşısındaki düşmanın 13. Kafkas Alayı cephesine kaymasına engel olacaktır."*<sup>143</sup>

Rapordan anlaşıldığı gibi muharebenin yükünü çeken 13. Kafkas Alayına yapılan takviyelerle Alay güçlendirilmiştir. Bunun sonucunda 10 Temmuz akşamı Bolşevikler daha

<sup>140</sup> Rihtim, a.g.e., s.279.

<sup>141</sup> Ertürk,a.g.m., s.104-105.

<sup>142</sup> Yüceer, a.g.e., s.89.

<sup>143</sup> Türker, a.g.e., s.85-86.

fazla direnemeyeceklerini anlamış ve geri çekilmeye başlamışlardır. Üç gün iki gece devam eden muharebelerden sonra Kürtemir kurtarılmıştır.<sup>144</sup>

Bakü'nün yalnızca Türkler tarafından ele geçirilmesini istemeyen Almanya sık sık Osmanlı Genelkurmayına baskı yapmıştır. Bu baskılardan dolayı Enver Paşa, Bakü'nün bir an önce alınması için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya telkinlerde bulunmuştur.<sup>145</sup> Nuri Paşa ise Doğu Cephesi Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa'ya İstanbul'dan aldığı "*Bakü'nün mümkün olduğunca süratle alınması*" yönündeki telgrafın bir kopyasını göndermiştir.<sup>146</sup> 5.Kafkas Tümeni gruplara ayrılarak Bakü'ye iki grup halinde ilerleyecektir. Bu gruplardan biri demiryolu boyunca diğeri Şamahı-Marazi kara yolu boyunca ilerleyecekti. Bunlardan demiryolu boyunca ilerleyecek Güney Grubunun komutanı Yarbay Habib Selimov, kuzeyden ilerleyecek grubun komutanı ise Kurmay Yarbay Osman Bey olacaktır.<sup>147</sup>

Bakü'nün Osmanlı Ordusu tarafından alınacağını gizlemek için 5. Kafkas Tümen Komutanlığına "*Şark Cephesi Komutanlığı*" denilmesi, komutanlığına da Mürsel (Bakü) Paşa'nın getirilmesi Kafkas İslam Ordusu Komutanlığınca uygun görülmüştür.<sup>148</sup>

### 2.2.3 Şamahı'nın Ele Geçirilmesi

Bakü Harekâtına başlamadan önce Şamahı'nın alınması gerekli olmuştur. Ana ikmal yolları üzerinde bulunan Şamahı, Kafkas İslam Ordusu'nun güvenliği açısından son derece kritik bir bölgeydi. Bundan dolayı Bolşevikler; bölgedeki 2-3 tabur piyade, makineli tüfek ve toptan meydana gelen kuvvetini desteklemeye çalışmıştır.<sup>149</sup>

Harekât, 19 Temmuz 1918 günü başlamıştır. Bu tarihte Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa gruplara ve diğer birliklere özetle aşağıdaki cephe emrini vermiştir:

*"Güney Grubunun karşısındaki düşmanın; 200 süvari ve 700 piyade kuvveti, zırhlı treni ve zırhlı otomobilleri vardır. Kuzey Grubunun karşısındaki düşmanın ise; 2-3 tabur piyade, birkaç top ve makineli tüfek kuvveti bulunmaktadır. Düşmanın, Bakü'den Dağıstan'a ve Şamahı'ya takviye kuvvetleri gönderdiği de haber alınmıştır. Kuzey Grubu; 19 Temmuz günü, karşısındaki düşmanı imha etmek üzere taarruza geçecektir. Grup emrine verilen 13. Kafkas Alayı, şifahen görüşüldüğü gibi, düşmanın geri çekilme hattına girerek sevk edilecektir. Güney Grubu; düşmanın taarruzunu önleyecek şekilde hazır bulunacak, Kuzey*

<sup>144</sup> Görüryılmaz, a.g.e., s.149.

<sup>145</sup> Yüceer, a.g.e., s.92.

<sup>146</sup> Rıhtım, a.g.e., s.299.

<sup>147</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.568-569.

<sup>148</sup> Yüceer, a.g.e., s.92.

<sup>149</sup> Bal, a.g.e., S.200.

*Grubunun yapacağı taarruza düşmanın kuvvet ayırıp göndermesini engellemek için gösteri taarruzu yapacak ve düşman çekilirse üzerine saldıracaktır. Kuzey Grubu, 13. Kafkas Alayının durumundan dolayı gece yarısı harekete başlayacaktır.”* Verilen bu cephe emri doğrultusunda Kuzey Grubundan 13. Kafkas Alayı, Şemahı Kasabası istikametinde taarruza geçti. Gece boyu yağan yağmur savaş alanını çamur deryasına çevirmesine rağmen, 13. Kafkas Alayı büyük bir zorlukla gece ilerleyişini sürdürerek Şemahı yakınlarındaki Medrese sırtlarını ele geçirdi. 10. Kafkas Alayı da Bolşevik Rus ve Ermeni birliklerini güneyden ve doğudan sıkıştırdı. Böylece Bolşevikler 19 Temmuz saat 11.00’de çekilmeye başladı.<sup>150</sup>

19 Temmuz günü yapılan muharebede 1 yüzbaşı ile 4 asker şehit olmuş ve 20 asker yaralanmıştı. 37.000 mavzer, 187 Şinayder ve 129 kudretli top mermisi sarf edilmişti. Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa’nın emri doğrultusunda Kuzey ve Güney Gruplarının birlikte başlattıkları taarruz neticesinde kasaba Türk birliklerince zapt edildi. Süvariler tarafından takip edilen Bolşevikler çok kötü bir şekilde Marazi istikametinde çekildiler. 20 Temmuz günü gerçekleştirilen muharebeler sonucunda kaçan Bolşeviklerden 2 top, 3 toparlak, 2 makineli tüfek, 15 sandık tüfek mermisi, birisi zırhlı ikisi yük olmak üzere 3 otomobil ele geçirilmiştir.<sup>151</sup> Marazi istikametinde çekilen Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetleri, burada da tutunamamışlar ve Bakü istikametine doğru kaçışlarına devam etmişlerdir.<sup>152</sup>

10.000 kadar Ermeni ve Rus ahali ile birlikte kaçan Bolşeviklerden 2 top, 1 zırhlı otomobil, 6 yük otomobil, 30 nakliye arabası, 6 mutfak arabası, 1 binek otomobil ile bir miktar cephaneye ele geçirilmiştir. Türk birliklerinin Bakü’ye doğru ilerlediklerini gören Almanlar, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’ya baskı yaparak harekâtın durdurulmasını istemişlerdir. Enver Paşa ise bu istekleri olumlu karşılar gibi görünüp Almanların isteği yönünde emirler verirken, diğer yandan ise Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa’ya gönderdiği kişiye özel emirlerde “*Taarruzun devam ettirilmesi ve Bakü’nün alınması*” yönünde emirler vermiştir.<sup>153</sup>

Almanlar Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki faaliyetlerinden hoşnut değildi. Çünkü Almanya, Kafkasya’yı tamamen kendi nüfuz alanı olarak görmekteydi. Azerbaycan’ın yardım talebi doğrultusunda Enver Paşa çalışmalara başlamıştı. Sovyet Rusya ve Almanya’nın Brest–Litovsk Antlaşması’nın hükümlerine uyulmadığı yönündeki olası

<sup>150</sup> Türker, **a.g.e.**, s.101-103.

<sup>151</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.571.

<sup>152</sup> Süleymanov, **a.g.e.**, s.238-239.

<sup>153</sup> Yüceer, **a.g.e.**, s.93. 5. Kafkas Tümenin 1918 Haziran-Temmuz ayları arasında Azerbaycan harekâtı için bkz. Ek:22.



itirazlarını saf dışı etmek için var olan kuvvetlerin doğrudan gönderilmesini uygun bulmayan Enver Paşa İslam Ordusu adını taşıyan bir teşkilat kurup Azerbaycan'a yardım etmeyi düşünmüştü. Bu ordu görünürde Osmanlı Devleti'nden bağımsız olacak ve Osmanlı subaylarının sorumluluğunda Azerbaycanlı milislerden oluşacaktı.<sup>154</sup>

Enver Paşa'nın başlattığı Azerbaycan Harekâtı, Almanları rahatsız etmişti. Bu yüzden Enver Paşa Almanlardan büyük baskılar görmüştür. Hatta bu baskılar emrivaki boyutlara vardığı için bir ara Enver Paşa istifayı bile düşünmüştü. Ancak Enver Paşa için Azerbaycan meselesi kutsal bir anlam taşımıştır. Almanların tepkisini çekmemek için Enver Paşa harekâtın büyük bir gizlilik içerisinde yapılmasını istemiştir. Fakat gönderilen rapor ve emirler her ne kadar gizli tutulsa da karargâhta birçok Alman subayın kontrolünden geçmiştir.<sup>155</sup>

Türk Ordusunun Bakü'ye yaklaşması üzerine Almanlar, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olmasına rağmen Sovyet Rusya ile anlaşarak, 27 Ağustos 1918 Berlin'de Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma ile Türk Ordusunun Almanlar tarafından Bakü'ye girmesinin engelleneceği sonucuna varılmıştır. Başarısız geçen Birinci Bakü Taarruzu'ndan sonra Bolşevikler iyice zayıflamıştı. Kafkasya'daki çıkarlarını korumak isteyen İngilizler, Bolşeviklere yardım için Enzeli'den gemilerle asker göndermiştir. İngilizlerin bu yardımı Almanların Osmanlı Devleti siyasetini değiştirmiştir. Bundan sonra ilerde de görüleceği üzere Almanlar, Türklere engel olmak yerine zafere ortak olmak için çaba harcamışlardır.<sup>156</sup>

## 2.3 Bakü Taarruzları

### 2.3.1 Birinci Bakü Taarruzu

Şemahı'yı ele geçiren Türk Birlikleri Bakü'ye 70 km kadar yaklaşmıştı. Bu sırada harekâtın durdurulmasını isteyen Almanların İstanbul'da Karargâhı Umumiye üzerine baskıları artmıştır. Bundan dolayı Harbiye Nazırı Enver Paşa özel bir emirle harekâtın hızlandırılmasını istemiştir.<sup>157</sup> 25 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığından şöyle bir emir gelmiştir:

*"Bakü'ye karışı kesin harekâtın sür'atle yapılması şarttır. 26 Temmuz'da genel harekâta başlayınız."*<sup>158</sup>

<sup>154</sup> Boğuşlu, a.g.e., s.159-161.

<sup>155</sup> Yüceer, a.g.e., s.95-96.

<sup>156</sup> Bal, a.g. e., S.202-214.

<sup>157</sup> **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Harekâtı, Azerbaycan...** s.33.

<sup>158</sup> Türker, a.g.e., s.113.

Mürsel (Bakü) Paşa, içinde bulunulan ağır şartlardan dolayı ileri harekâta bir süre ara verilmesini düşünmüştür. Bakü üzerine yürümek için gerekli olan cephane, su ve yiyecek depolanmasını, ikmal merkezinin cephe hattına kadar kaydırılması ve bu hazırlıkların tamamlanmasına kadar ileri harekâta ara verilmesini istemiştir.<sup>159</sup>

Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın bu kesin ilerleme isteğinden dolayı, Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa'ya bağlı olan Kuzey ve Güney Grupları harekâta devam etmişlerdir. Önce Kuzey Grubuna ait bir subay keşif kolu 26 Temmuz 1918'de Bakü'ye 40 km kadar uzaklıkta bulunan Postacengi Köyü civarındaki Kaçalar Köyü'ne kadar ilerlemiştir. Daha sonra Güney Grubu da 27 Temmuz 1918'de Hacıkabul İstasyonu'nu işgal etmiştir.<sup>160</sup>

Kuzey Grubu 28 Temmuz'da Postacengi civarını tamamıyla ele geçirmişti. İlerlemesine devam eden Kuzey Grubu, 200 süvari ve 200 piyadeden oluşan Bolşevik Müfrezesiyle karşılaşmış ve onları yenerek bir zırhlı otomobil ile 2 top ele geçirmişti. Böylece Kuzey ve Güney Grupları Bakü'yü bir kısaç altına almıştır. Bakü'de durum Bolşevik ve Ermeniler için moral bozucu hale gelmişti. Cephedeki İngiliz askerlerinin varlığı Bolşeviklerin İngilizlerden yardım istemek zorunda kaldığını göstermişti. Fikri yönden Bolşeviklerle uyuşmayan ve 3000 kadar askeri ile Bakü'ye gelen Biçerekov'un Bolşeviklere yardımı zordu. Bütün bu gelişmeler Bakü'nün zaptının bir an önce yapılmasının isabetli olacağını ortaya çıkarmıştı.<sup>161</sup>

Ortaya çıkan müsait durum cephane ve susuzluk olmasına rağmen en kısa zamanda Bakü'ye ilerlemeyi teşvik etmiştir. Güney Grubu 1 Ağustos 1918'de Alyat'a kadar ilerlemiştir. Fakat grup susuzluktan dolayı daha fazla ileriye gidememiştir. Ancak Mürsel (Bakü) Paşa bu olumsuz şartlara rağmen Bolşeviklerin derlenip toparlanmasına ve takviye almasına fırsat vermemek için Güney Grubunu beklemeden Bakü'ye doğru taarruzuna devam kararı almıştır. Böylece Kuzey Grubu Yarbay Osman Bey komutasında 5 Ağustos 1918'de sabaha karşı saat 4.25'te taarruza geçmiştir. Susuzluktan dolayı ilerleyemeyen Güney Grubu da 4 Ağustosta Puta'ya gelmişti.<sup>162</sup> Mürsel (Bakü) Paşa 5 Ağustos'ta sabaha karşı cephedeki tüm kuvvetlerine baskın şeklinde genel bir taarruza geçmelerini, düşman cephesinin yarılarak süngü hücumuyla düşmanı geri atmalarını ve sokak muharebeleri ile Bakü'nün zapt edilmesini emretmiştir.<sup>163</sup>

<sup>159</sup> Görüryılmaz, *a.g.e.*, s.214.

<sup>160</sup> *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...* s.572-573.

<sup>161</sup> Ertürk, *a.g.m.*, s.106.

<sup>162</sup> Bal, *a.g.e.*, s.208-209.

<sup>163</sup> Ozan Arslan, *Osmanlı'nın Son Zaferleri 1918 Kafkas Harekatı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, s.103.

Harekât 5 Ağustos 1918 saat 4.25'te Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa'nın talimatları doğrultusunda başlanmıştır. Harekâta Kuzey Grubunun etkili topçu ve piyade birliklerinin ateşleri altında başlandı. Ermeni, Rus ve İngilizlerden meydana gelen Bakü savunma birlikleri mevzilerini elde tutabilmek için büyük bir çaba sarf etti. Kuzey Grubu birlikleri şehre yakın ve hakim Balyof mevkiinde bulunan yüksek sırtları zapt etti. Direnci zayıflayan düşmanın şehre doğru firara benzer bir şekilde kaçtığı görülmekteydi. Türk topçusunun isabetli top atışları, 18 Mart 1918'de Türkleri katleden Ermeni ve Rus ahalisinde panik yarattı. Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına taarruzun çok başarılı geçtiğini, Bakü'nün yangınsız ve zararsız ele geçirebileceğini bildirdi.<sup>164</sup>

Bu olumlu gelişmeler yaşanırken Mürsel (Bakü) Paşa barış kapısını da açık bırakarak Bakü'de bulunan Ermeni Milli Şurasının Başkanına bir mektup gönderdi. Bu mektupta özet olarak şunlar ifade edilmiştir:

*“Bakü uğrunda Osmanlı Ordusu askeri faaliyetler yapacak. Eğer siz şehri savaştan verirsiniz dininden ve milletinden ayrı olmayarak bütün vatandaşların hakları temin edilecektir. Ermenilerin isterlerse Bakü'den Ermenistan'a güvenli gidişi temin edilecektir. Lakin direnirsiniz bu haklar elden gidecek dökülen kanların sorumlusu siz olacaksınız. Eğer siz şehri vermeye hazırsanız delegelerinizle cevap gönderin.”*<sup>165</sup>

Fakat bu mektuba cevap gelmediği gibi dinlenen telefon konuşmalarından Bolşeviklerin Türklerin Bakü'ye girişlerini engellemek için her türlü önlemi almakta olduğu anlaşılmıştı. Bakü vapur iskelesinde halk ile dolu 5-6 vapur beklemekteydi.<sup>166</sup> Bu şartlarda şehrin düşmemesi için hiçbir sebep yoktu. Düşmanın birinci savunma hattı zapt edilmiş, ikinci savunma hattına yaklaşılmıştı. Bundan dolayı Bakü'nün kurtuluşu an meselesiydi. Fakat 5. Kafkas Tümenin topçu cephanesi çok azdı. Harekâtın başlarında top başına sadece 45 mermi düşmüştü. Bundan dolayı topçunun ilerleyen piyadelere verdiği ateş desteği bitmiş ve 5 Ağustos öğleden sonra topçu desteği son bulmuştu. Bunu fark eden düşman sağ kanatta bulunan 10. Kafkas Alayı cephesinde etkili topçu ateşine başladı. Bu karşı taarruzda 10. Kafkas Alayının beş makineli tüfeği tahrip edildi. Şiddetli Bolşevik taarruzu karşısında daha fazla direnemeyen 10. Kafkas Alayı sabahki mevziine çekilmek zorunda kaldı. Bunu takiben 10. Kafkas Alayının arkasındaki 13. Kafkas Alayı da çekilmeye başladı. 5 Ağustos harekâtı, Türk birliklerinin kahramanca çarpışmalarına rağmen top mermisinin tükenmesi sebebiyle

<sup>164</sup> Rıhtım, Süleymanov, a.g.e., s.309.

<sup>165</sup> Hasanlı, a.g.e., s.128.

<sup>166</sup> Bal, a.g.e., s.209.

kesintiye uğramıştı. Aslında bu durumu Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya birçok defa göndermiş olduğu raporlarla dile getirmişti. Bundan sonra Kuzey ve Güney Grupları Bakü'ye 4 km. mesafede bulunan Ebyat-Balacari demir yolunun batısındaki hatta çekildi. Takviye kuvvet ve cephaneye kadar burada kalınacaktı.<sup>167</sup> 5 Ağustos günü muharebede düşmanın zayıtı ölü ve yaralı olarak 2000 idi. Buna karşılık Kafkas İslam Ordusu'nun, zayıtı, 9'u şehit 19 yaralı subay, 139'u şehit 444 yaralı er idi.<sup>168</sup>

Gerekli olan cephaneye ihtiyacı karşılanmadan başlanan 5 Ağustos taarruzu başarısızlıkla sonuçlanmıştı.<sup>169</sup> Türk kuvvetlerinin Bakü'ye karşı başlattığı taarruzun sonuçsuz kalması düşman cephesinde moralleri düzeltmişti. Ermeni ve Rus birlikleri İngiliz birlikleri ile takviye edildi. Bunun yanı sıra eli silah tutan 15-65 yaşları arasında olan erkekler de askere zorla alınmaya başlanmıştı.<sup>170</sup> Bütün bu gelişmeler Doğu Cephesi birliklerinin Bakü'yü zapt edemeyeceklerini göstermişti. Takviye kuvvetin alınması zorunluluk haline gelmişti. Doğu Cephesi birliklerinin ana muharip kuvvetini yerine getiren Mürsel (Bakü) Paşa Komutasındaki 5. Kafkas Tümeni, Gence'ye varışından Bakü Taarruzu'na kadar pek çok muhaberede bulunmuştu. Bu muharebelerde şehit ve yaralı olarak verdiği kayıplar mevcudunda azalmalara sebep olmuştu. Bunun yanı sıra bölgenin dizanteri ve kolera gibi bulaşıcı hastalıkları yüzünden ölümlerin olduğunu da düşünürsek Bakü civarında 3500 civarında muharip asker kalmıştı. Bu nedenle tümenin hem asker hem de cephaneye açısından desteklenmesi gerekmiştir.<sup>171</sup>

Cepheyi yerinde teftiş eden Kafkas İslam Ordusu Kurmay Başkanı Yarbay Nazım Bey'in, son durum hakkındaki yazdığı rapor üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı 3. Ordudan yardım istemiştir. Bu anlamda en az 5000 eğitimli asker, düşmanın denizden savaş gemileriyle açtığı ateşi durdurmak için dört ağır top bataryası, hava saldırılarına karşı bir uçak filosu, 28.000 bin top mermisi vb. ihtiyaçlar bildirilmiştir.<sup>172</sup>

Bakü Cephesi'ndeki Kafkas İslam Ordusu'nun bel kemiğini oluşturan 5. Tümeni takviye için Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa Şark Ordular Grubundan yardım istemiştir. Bunun üzerine 9. Ordudan 15. Piyade Tümeni karargâhıyla ve buna bağlı olarak 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeninden 106. Kafkas Alayı 15. Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'in komutasında Kafkas İslam Ordusu'nun emrine girmek üzere 3 Eylül 1918'de

<sup>167</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.579-580.

<sup>168</sup> **Rihtım; a.g.e., s.310**

<sup>169</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.579-580.

<sup>170</sup> Görüryılmaz, **a.g.e., s.240.**

<sup>171</sup> Yüceer, **a.g. e., s.105-106.**

<sup>172</sup> Görüryılmaz, **a.g.e., s.245.**

Gümrü'den yola çıkarılmıştır. Bakü'ye taarruz, bu birliklerin gelmesinden sonra yapılacaktır.

15. Tümen 191 subay ve 5541 er mevcudu ile 9 Eylül'de Bakü'ye ulaşacaktı<sup>173</sup>

Bu sırada Kafkas İslam Ordusu elindeki mevcut birliklerle Bakü istikametinde küçük ilerlemelerle bazı önemli yerleri ele geçirerek büyük taarruz için durumunu kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bu arada düşman kuvvetler de boş durmamıştı. Bakü'nün savunması için İngilizlerden yardım istenmişti. Ermeni-Rus ittifakı İngilizlerin yardımına soğuk bakmalarına rağmen, Bakü'nün bir Türk taarruzunda düşeceğini anlamalarından sonra özellikle Ermeniler Enzeli'de bulunan İngilizlerden yardım istemeye sıcak bakmışlardır. Bu yardım isteği İngilizlerin Bakü petrolerinden pay almaları için kaçırılmaz bir fırsat olmuştur. Bakü'deki petrol rezervlerinden payını almayı düşünen İngilizler Dunsterville komutasında 1500 kişiden oluşan birliklerini İran'ın sahil şehri olan Enzeli'den Bakü'ye 17 Ağustos 1918'de göndermiştir.<sup>174</sup> İngilizlerden gelen bu 1500 kişilik askeri yardım Ermenilerin morallerini yükseltmişti. Buna ek olarak 20-30 bin kadar İngiliz askerinin geleceği söylentileri Ermenileri daha da ümitlendirmişti. Fakat tüm savaş boyunca İngilizlerin getirebildikleri asker sayısı 1500'ü geçmemişti. Buna ek olarak Türk topçusunun bombardımanında liman yakınında bulunan İngiliz karargâhının isabet alması 200 askerin savaş dışı kalmasına sebep olmuştu. Bu durum Ermenilerin İngilizlerden beklentilerini azaltmıştır.<sup>175</sup>

İngilizlerin petrol pastasından pay kapmak için bölgeye asker göndermesi Almanların Kafkasya politikasında fikir değiştirmesine yol açmıştır. Müttefiki olan Osmanlı'nın tek başına Bakü'ye girmesini istemeyen Almanya, Bolşeviklerle anlaşmış ve İkinci Bakü Taarruzuna kadar Türk Ordusunun karşısında yer almıştı. İngilizlerin asker yardımıyla varlığını hissettirmesinden sonra Almanya, Türk Ordusu ile birlikte Bakü'ye girmede hevesli bir tutum içerisine girmiştir. Bu noktadan sonra Almanya, Türklerin yanında olmuştur.<sup>176</sup>

Türk Ordusunun 5 Ağustos'taki taarruzunu engelleyen Bolşevik-Ermeni savunma kuvveti, 6 Ağustos'ta karşı taarruza geçip Türkleri tamamen yok edip Azerbaycan topraklarından atmayı hedeflemişlerdi. Fakat Türkler şiddetli bir direniş göstererek bu saldırıyı etkisiz hale getirmişti. Bu durum Bolşevik- Ermeni birleşik kuvvetin taarruz gücünün olmadığını göstermiştir. Bu nedenle savunma durumuna geçmişlerdir. Bu savuma fikri çerçevesinde şehrin etrafında bulunan mevziler kuvvetlendirilmeye başlanmıştır. Gelişmeleri yakından izleyen Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, bu

<sup>173</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.582.

<sup>174</sup> Ertürk, *a.g.m.*, s.107.

<sup>175</sup> Yüceer, *a.g.e.*, s.110.

<sup>176</sup> Bal, *a.g.e.*, s.213-214.

yeni duruma önlem olarak Apşiron Yarımadası doğu ve kuzeyinde bulunan Türk köylerinde milis teşkilatı yapmaya; Binegadi, Balahanlı ve Sabuncu taraflarında yeni cepheler oluşturmaya başlayarak Bakü kuşatmasını güçlendirmiştir. Türk kuvvetleri şehre en yakın durumda bulunan Balacari İstasyonu'nun kuzeyindeki Yanardağ ve Binegadi Sırtlarının Bolşevik-Ermeni savunma birliklerince özel bir tahkimata tabi tutulduğunu gözlemlemiştir. 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi Tepeleri, Türklerin Bakü'ye ilerleme istikametinde birer engel olmuştur. Bu nedenle bu tepelerin 26 Ağustos'ta başlayacak taarruzla zapt edilmesi Nuri Paşa tarafından emredilmiştir.<sup>177</sup>

Almanların değişen Kafkasya politikası gereği Türk Ordusu ile birlikte hareket etme iradesi ortaya çıkmıştı. Bu politik değişim hemen kendisini göstermiş, Yanardağ ve Binegadi tepelerinin arazi incelemesi için Doğu Ordular Grubu Kurmay Başkanlığı bünyesinde biri yarbay ve ikisi binbaşı üç Alman asker 5. Kafkas Tümen Karargâhına gönderilmiştir. Fakat inceleme şiddetli kum fırtınası yüzünden ertelenmiştir. Bu inceleme 24 Ağustos 1918 günü Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa kontrolünde gerçekleşti ve tepelerin ele geçirilebileceğini Kafkas İslam Komutanlığına bildirmiştir.<sup>178</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa'nın düşüncesine göre birliklerin mevcudunun azalmasından dolayı yapılacak olan taarruzun en az kayıpla ve başarıyla sonuçlandırılması gerekiyordu<sup>179</sup> Bunun için yapılacak taarruzda mümkün olduğunca az cephane kullanılarak ve olabildiğince az zayıt verilerek başarıya ulaşılabilecekti. Bundan dolayı savunma mevzileri cepheden ve yanlardan topçu ateşi ile iyice zayıflatılarak piyadeye fazla iş düşmeden adı geçen tepeler ele geçirilecekti.<sup>180</sup>

Taarruz planlandığı gibi 26 Ağustos sabahı başlamıştı.13. Kafkas Alayı tel örgüler ve başka engellerle desteklenmiş Yanardağ'ın batısındaki Sarıtepe'ye hücum ederek Ermeni, Rus ve İngiliz askerlerini süngü ve bomba saldırısı ile mevzilerinden söküp atmış ve tepeyi 11.40'ta ele geçirmişlerdi.<sup>181</sup> Düşman darmadağın bir şekilde kaçmış ve Yanardağ'ın güneyindeki gaz ocaklarına ve buradan da Balacari İstasyonu'na doğru çekilmişlerdi. Bu çekilme esnasında piyade, makineli tüfek ateşleri ve topçu ateşiyle düşman çok sayıda kayıp vermişti.<sup>182</sup> Maştağı Müfrezesi'ne bağlı 29. Tabur Binegadi Tepesi'ne taarruz etmiş; fakat direniş ile karşılaşmıştı. Bu nedenle ilerlemekte zorlanılmıştır. Bununla beraber elde edilecek tepenin sütrelerden yoksun olması ve tepeyi savunan birliğin iki tabur kadar takviye

<sup>177</sup> Yüceer, **a.g.e.**, s.111.

<sup>178</sup> Türker, **a.g.e.**, s.163.

<sup>179</sup> Yüceer, **a.g. e.**, s.112.

<sup>180</sup> Rıhtım, Süleymanov, **a.g.e.**, s.314.

<sup>181</sup> Yüceer, **a.g. e.**, s.112.

<sup>182</sup> Görüryılmaz, **a.g.e.**, s.254.

kuvveti alması yüzünden 29. Tabur ancak tepenin eteklerine kadar sokulabilmiştir.<sup>183</sup> İki taraf 31 Ağustos'a kadar mevcut durumlarını muhafaza etmiştir. Aynı tarihte 13. Kafkas Alayı ile 38. Alay'ın 1. ve 2. Taburlarının başlattığı harekâtla birleşik savunma engelleri atılarak saat 6.30'ta Binegadi Tepesi de ele geçirilmiştir. Türk birlikleri Bakü istikametinde kaçan düşman askerlerini takip ederek Mehmetli ve Digya bölgelerini de ele geçirmişlerdir. Düşman topçu ve makineli tüfek ateşi ile büyük zayıyata uğratılmıştır. Bu sırada Bakü'den kalkan bir uçak da topçu ateşi ile düşürüldü.<sup>184</sup> Askerin bu kahramanca mücadelesi sonucunda düşürülen uçaktan memnun olan Doğu Cephesi Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa, 5. Kafkas Tümenine yayınladığı emirde:

*“Er meydanlarında bahadırılık gösterenlerin sayılarının çoğalmasının Tümenin millet nazarında mazhariyet kazanmasına, harp tarihini ‘şan ve şerefle tezyin’ ederek mensupları için ‘fahır-ı güzide’ olmasına imkân verecektir”* duyurusunu yapmıştır.<sup>185</sup>

Bu muharebede üç subay ve 23 er şehit düşmüş, iki subay ve yetmiş er yaralanmış; toplam 98 kaybımız olmuştur. Buna karşın düşman kuvvetlerden 1 İngiliz subayı ve 155 er ölmüş, 2 İngiliz subayı ile birlikte 51 İngiliz askeri ve 3 Rus subayı esir edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar Türk askerinin moral seviyesini yükseltmiş ve Bakü'nün alınması düşüncesinin güçlenmesini sağlamıştır. Aynı şekilde düşman tarafında da büyük bir moral çöküntüsü meydana getirmişti. Cephedeki duruma bakıldığında; iki tarafın da cephesini güçlendirme faaliyetlerine ağırlık verdiği görülmüştür.<sup>186</sup>

### 2.3.2 İkinci Bakü Taarruzu

Bakü'nün zaptı için gerekli olan 364 rakımlı Yanardağ ve 311 rakımlı Binegadi Tepeleri'nin ele geçirilmesi Türk Ordusunun bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bu olumlu gelişmeden sonra Bakü'nün alınması fikri daha da kuvvetlenmiştir.

5. Kafkas Tümenin 4 Haziran 1918'den itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlığı için yaptığı muharebeler sonucu, mevcudunun önemli bir kısmını kaybetmesi, İkinci Bakü Taarruzu'ndan kesin sonuç almak isteyen Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'yı harekete geçirmiş ve Şark Ordular Grubu Komutanlığından yardım isteğinde bulunmuştu. Bu yardım talebi karşılıksız kalmamış 15. Tümeden 56. Alay ve 36. Kafkas Tümeni'nden 106. Kafkas Alayı 15. Tümen Komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'in komutasında 3 Eylül

<sup>183</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.582.

<sup>184</sup> Yüceer, a.g.e., s.112.

<sup>185</sup> Bal, a.g.e., s.214.

<sup>186</sup> Yüceer, a.g.e., s.112-113 ;Türker, a.g.e., s.165.

1918 günü Gümrü'den yola çıkarılmıştı. Bu Tümen 9 Eylül 1918'de Bakü Cephesine ulaşacaktı<sup>187</sup>

12 Eylül'de başlaması planlanan Bakü Taarruz'una Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa bizzat iştirak edecekti. İkinci Bakü Taarruzu her açıdan önemli bir hale gelmişti. Bundan dolayı Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da 8 Eylül 1918 akşamı Gence'den trenle cepheye hareket etmiştir.<sup>188</sup> Cepheye gelen Nuri Paşa 10 Eylül tarihli emirle taarruz hazırlıklarına başlamıştı. Bu emre göre yapılan değişiklikte Doğu Cephesi Komutanlığı ve bu Komutanlığa bağlı Kuzey Grubu kaldırılarak cephedeki tüm birlikler taarruzu bizzat yönetecek olan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bağlanmıştır. Birliklerin dağılımı ve komutanları şöyleydi:

5. Tümen Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa komutasında 9, 10 ve 13. Kafkas Alaylarından 56. Piyade Alayından; 15.Tümen Albay Süleyman İzzet Bey Komutasında 38. ve 107. Piyade Alayları, Mürettep 2. Süvari Alayı Azerbaycan Süvari Alayları, Dikidivizya Alayı, Milis Taburlarından oluşmaktaydı. Güney Grubu ise Albay Cemil Cahit Bey Komutasında, 4. Piyade Alayı, 1 ve 2.Taburlar, 2 Süvari Bölüğü, Azerbaycan süvarilerinin meydana getirdiği bir bölükten oluşmaktaydı.<sup>189</sup>

İkinci Bakü Taarruz'una hazırlanan Kafkas İslam Ordusunun emrindeki askeri kuvvetler yaklaşık 8000 Osmanlı askeri ile 6000-7000 civarında Azerbaycan milis kuvvetinden oluşmuştur. Şark Ordular Grubu, Kafkas İslam Ordusu ve 5. Kafkas Tümeni karargâhları Gözdek'te, 15. Piyade Tümenin karargâhı ise Binegadi'de konuşlanmıştır. Bununla beraber karşı tarafta 900 İngiliz askerinin çoğu Ebyat-Balacari-Balahani cephelerinde, büyük süvari birlikleri ise Zih'ta toplanmıştı. Petrovsk'da da çoğu Rus olmak üzere Biçerahov kuvvetleri 500 yüz kadar olmuştur. Böylece Bolşevik-Ermeni kuvvetleri ile beraber Bakü'yü savunacak asker sayısının 10.000 civarında olduğu ortaya çıkmıştır.<sup>190</sup>

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Bakü'ye yapılacak taarruzun batı istikametinden olmasını kararlaştırmıştı. Fakat bu planın Bakü savunma güçleri tarafından anlaşılması için 3 Eylül'den itibaren taarruzun kuzeyden yapılacağı izlenimini vermek için cephedeki tüm birlikler Yanardağ –Binegadi hattında toplanmıştı. Bakü savunma güçlerinin keşif uçakları 10 gün boyunca bu durumu izlemişler ve bu nedenle taarruzun kuzeyden yapılacağı

<sup>187</sup> **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusunun Kafkas Harekâtı, Azerbaycan...** s.42-43.

<sup>188</sup> Bal,**a.g.e.**, s.214.

<sup>189</sup> Türker, **a.g.e.**, s.186.;Yüceer, **a.g.e.**, s.114.

<sup>190</sup> Bal, **a.g.e.**, s. 216.



fikri kuvvetlenmişti. 10 Eylül'de bütün komutanlar araziye çıkarak gözetleme mevkiine beraber gelerek taarruzun nasıl yapılacağını incelemişlerdir.<sup>191</sup>

Bu inceleme sonucunda takviye olarak gelen 15. Piyade Komutanı Yarbay Süleyman İzzet Bey'in muharebe planı konusunda düşüncesine göre; Mürsel (Bakü) Paşa emrindeki askerleri ile gece baskını şeklinde taarruza geçecek, kendisi ise şafakla beraber kuvvetli topçu desteğinde Balacari'nin doğusundan Balacari sırtlarını ve Azerbaycan Süvarileri de taarruza geçerek savunma birliklerini çevirecektir. Böylece şehir zapt edilecektir. Fakat Kafkas İslam Ordusu Komutanı bu fikri uygun görmemiştir.<sup>192</sup>

Kafkas İslam Ordusu Komutanının amacı taarruzun kuzeyden yapılacağı izlenimini vermek olmuştur. Bunun için 13-14 Eylül gecesine 15. Piyade Tümenin emrinde sadece 38. Alay, 2. Süvari Alayı, Azerbaycan Süvarileri ile Milis Taburları bırakılarak, geri kalan tüm birlikler Tümgeneral Mürsel komutasındaki 5. Kafkas Tümeni bünyesinde toplatılacaktı. Bu tümendeki 9, 10, 13 ve 56. Piyade Alayları ve önemli bir kısım topçu birliği Bakü'nün batısında bulunan demir yoluna açılan vadilere hareket edeceklerdi. 15. Tümen kendi cephesinde yoğun makineli tüfek ateşi ile şiddetli bir taarruzun yapıldığı izlenimini vererek düşman kuvvetlerinin buraya askeri intikalini sağlayacak, böylece Bakü'ye giren 5. Kafkas Tümeni fazla bir direnişle karşılaşmayacak, ağır silahlar kullanmadan yalnız süngü hücumu ile Birinci Bakü Savunma Hattını sessiz bir şekilde ele geçirecekti<sup>193</sup>

13 Eylül 1918 tarihi, Birinci Bakü Taarruzu'nun yenilgisinin otuz dokuzuncu günüydü. Bu süre içerisinde 5. Kafkas Tümeni çok iyi takviye edilmiş, top başına 500 mermi ile desteklenmişti. Birinci Bakü Taarruzu'nun başarısızlıkla sonuçlanmasının sebeplerinden birinin top başına 45 mermi düşmesini dikkate alırsak elde edilen bu rakam çok tatmin edici olmuştur. Yapılan takviye ile 5. Kafkas Tümeninin mevcudu bir kolordu seviyesine ulaşmıştı. Bununla beraber iâşe sorunu da büyük bir oranda çözülmüştü.<sup>194</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa, Şaban Dağı'ndan yazdığı 13 Eylül 1918 tarih ve 75 numaralı emir özetle şöyle idi:

*“ Allah'ın yardımıyla, yarın sabah Bakü'ye karşı taarruz harekâtına başlanacaktır. 5 nci Kafkas Tümeni; 9, 10 ve 13. Kafkas Alayları, 56. Alay ve 11 kudretli top 8 obüs topu, 3 Rus sahra topu, 8 Şinayder topu, 5 Rus dağ topundan oluşmaktadır. Bu kuvvetler, Bakü-Şobani gaz ocakları yoluyla, gaz ocaklarının bulunduğu bölgeden ve 26. Taburun sağ kanadından*

<sup>191</sup> Yüceer, a.g.e., s.114.

<sup>192</sup> Süleyman İzzet Yeğin, **Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.30-39.

<sup>193</sup> **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II...** s.586., Yüceer, a.g.e., s.115.

<sup>194</sup>Türker, a.g.e., s.190-191.

*geçip, Bakû'ye giden yol arasındaki sarı parlak kilise kulesi genel istikametinde taarruz edecektir. Taarruz şöyle icra olunacaktır: 9. Kafkas Alayı; 25. Tabur, 106. Alay 2. Tabur ve 27. Taburdan iki bölükle, 26. Taburun sağ kanadından Bakû'ye giden yol ile bu yolun kuzeyinde bulunan ve bugün gösterdiğim taşlıklara kadar olan cephede bulunacaktır. 56. Alay; Şobani gaz ocaklarından Bakû'ye inen yoldan hareket edecek ve 9. Kafkas Alayının sol kanadından yine bugün arazide gösterdiğim buruna kadar (burun dâhil) olan cephede; baskın tarzında düşmanın ilk kenar mevzilerini zaptedecek ve buraya yerleşecektir. Bu hat tüfek patlatmaksızın bomba ve süngüyle, her iki alay tarafından zapt edilecektir. 9. Kafkas Alayı ve 56. Alay, ikinci düşman hattını da bu şekilde zapt ve işgal edecekler, daha fazla ileriye gitmek için ortalığın ağarmasını ve topçu ateşinin himayesini bekleyeceklerdir. Ayrıca, kanatlarını himaye etmek üzere kademeli tertibat alacaklar ve ilerlerine keşif kolları sürecektir. Bu sırada 13. Kafkas Alayı, 9. Kafkas Alayının sağ kanadı gerisinde bulunmak üzere düşmanın zapt edilen birinci hattına hemen yaklaşarak 9. Kafkas Alayının sağ kanadına gerçekleştirilecek düşman taarruzunu uzaklaştıracak ve gerektiğinde 9. Kafkas Alayının sağ kanadında görevlendirilmek üzere Tümen tarafından istihdam olunacaktır. 9. Kafkas Alayı, mevzisinde kalacak olan 26. Taburun Şobani bölgesinde bulunacak iki bölüğünden de yararlanabilir”<sup>195</sup>*

Bu emirler doğrultusunda saat 2.00'den itibaren 5. Kafkas Tümeni Sarıhaçlı Kilise istikametinde baskın şeklinde muharebeyi başlatacak, bomba ve süngü hücumu ile karşısındaki ilk savunma hattını işgal edecekti. Daha sonra hemen ikinci savunma hattı işgal edilecekti. Ortalığın aydınlanmasından sonra topçu ateşinin desteği ile beklenilmeksizin harekât devam ettirilecekti. Bu arada Ebyat İstasyon'una doğru hareket edecek zırhlı tren, Volçivorata mevzilerinden Tümenin sağ kanadına yönelecek, ateşi engelleyecekti. 106.ve 107. Alaylar ordunun ihtiyatı olarak hazır halde bekletileceklerdi. Kuzey Cephesinde ise taarruz şöyle gerçekleşecekti: 15. Piyade Tümeni gece yarısı harekete geçerek Balacari, Balahanlı, Sürehanı ve Ahmetli istikametinde topçu ateşi ile birlikte ilerleyecekti. Bu suretle hem batı cephesinin takviye edilmesini engelleyecek hem de Ahmetli'yi zapt edecekti.<sup>196</sup>

Bakü savunma hattını yarmakla görevlendirilen 9. ve 56. Alaylar Ebyat-Balacari demir yolu yönünde ilerlemiş, Birinci Bakü Savunma Hattını saat 03.30'da işgal etmeyi başarmışlardı.<sup>197</sup> 5.Tümenin sağ tarafı ile deniz arasındaki boşluğu doldurmak üzere 9. Alaydan bir keşif kolu çıkarıldı. 9. Alayın sağ kanadını korumak için 13. Alay harekete

<sup>195</sup>Türker, a.g.e., s.192-193.

<sup>196</sup> Yüceer, a.g.e., s.116.

<sup>197</sup> Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusu'nun Kafkas Harekatı, Azerbaycan... s.43.

başladı. Ordudan alınan emir gereği ağır topların dışında diğer bütün toplar işgal edilen yerlere intikal ettirildi. Bu arada 56. Alay saat 6.00 sularında İkinci Bakü Savunma Hattını da ele geçirmeyi başarmıştı. Bu olay üzerine şehri savunan kuvvetlerin beklenen karşı saldırısı şehre hakim olan Volçivorata Dağı'ndan başladı. Bu sırada zırhlı tren harekete geçerek 5. Tümenin sağ kanadına yönelen ateşi engelledi. Önceden ele geçirilen savunma hatlarına intikal ettirilen topçuların yardımıyla düşman büyük zayıat verdi. Tam bir bozgun yaşayan Ermeni, Rus ve İngiliz askerleri 56. Alay önünden kaçarak “*Kırmızı Kışla*” denilen mevkiye direnmeye çalıştı. Burada da tutunamayan düşman kuvvetleri panik halinde şehrin içlerine doğru kaçmaya başladı. Saat 16.00’da 5. Kafkas Tümenin başarısı ile süren harekât şehrin dış mahallerine gelinmesiyle durdurulmuş fazla zayıata sebep olur diye gece sokak çarpışmalarına girilmemiştir. Türk birlikleri geceyi buldukları mevzilerde geçirmişlerdir.

198

Batı Cephesiyle eşgüdümlü olarak 15. Piyade Tümeni 13-14 Eylül gece yarısından itibaren harekete geçmiştir. Burada yapılan piyade muharebesi Bolşeviklerin dikkatini Kuzey Cephesine çekmişti. Bu durum Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının amaçladığı plana uygundu. Böylece 5. Kafkas Tümeni çok rahat bir şekilde ilerlemesine devam edebilmişti. Saat 4.00’te 15. Piyade Tümenine bağlı 38. Piyade Alayı taarruza başladı. Düşman Balacari Köyü’nü çok güzel tahkim etmişti.<sup>199</sup> Şiddetli bir makineli tüfek ateşine maruz kalan 38. Piyade Alayı zor anlar yaşamasına rağmen saat 15.00’te birleşik savunma kuvvetlerini atarak Balacari sırtlarını ele geçirdi. Kuzey Cephesi’nin daha doğusunda yer alan Muştevi Müfrezesi de Sabuncu’yu işgal etmeyi başarmıştı.<sup>200</sup> Batı ve Kuzey Grupları görevlerini başarıyla yerine getirmiş ve sabah vakitlerinde Bakü’ye hakim olan batı sırtları tamamen Türk birliklerinin eline geçmişti. Bu taarruzda Kafkas İslam Ordusunun asıl kuvveti olan 5. Kafkas Tümeni çok az zayıat vermesine rağmen, 15. Tümen dikkati kendi üzerine çektiğinden fazla kayba uğramıştı.<sup>201</sup>

Yaşanan çarpışmalarda önemli kayıplar veren ve Ermenilerin çok umut bağladığı İngiliz Tümgeneral Dunsterville 14 Eylül günü akşam saatlerinde emrindeki tüm birliklere şehri tahliye emri vermiştir. Böylece limanda toplanan İngiliz birlikleri saat 22.00’de Enzeli Limanı’na dönmek üzere Bakü’den ayrılmışlardır.<sup>202</sup>

<sup>198</sup> Arslan, **a.g.e.**, s.111; Bal, **a.g.e.**, s.217. II. Bakü Harekatı için Bkz. ek: 23

<sup>199</sup> Bal, **a.g.e.**, s.218.

<sup>200</sup> Yüceer, **a.g.e.**, s.117.

<sup>201</sup> Bal, **a.g.e.**, s.219.

<sup>202</sup> **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusu’nun Kafkas Harekatı, Azerbaycan... s.45-46.**

Gece boyu süren piyade ve makineli tüfek ateşine gün ağarınca topçu ateşi de eklenmiştir. Şehri savunmaya çalışan askerlerin büyük bir kısmının “*Kırmızı Kışla*” denen yerde toplandığı görülmüştür.<sup>203</sup> Saldırıya geçen 9, 13 ve 56. Piyade Alayları ortaklaşa bir taarruzla yukarıda bahsi geçen petrol kuyularının bulunduğu Çernigorot bölgesini ele geçirmiştir. Bazı petrol kuyularını yakan Ermeni-Rus Kuvvetleri şehrin savunmasından ümidini kesmiş bir şekilde zayıf bir direniş göstererek gemilere binmek için limana doğru hareket etmeye başlamıştır.<sup>204</sup>

13. Kafkas Alayı, 15 Eylül 1918 saat 10.30’da İran bayrağıyla, büyük beyaz bir bayrağı taşıyan kapalı bir binek otomobilin şehirden geldiğini haber vermiştir. 5. Kafkas Tümeni Komutanı Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa’nın emri üzerine otomobil Tümen karargâhına gelmiştir. Karargâha gelen otomobilden İran konsolosuyla, düşmanın Bakü Batı Cephesi Komutanı çıkmışlar. Şehirdeki Ermeni askerlerin teslim şartlarını konuşacak konsolosları ve belediye heyetlerini getireceklerini söylemişlerdir. Bu durum Mürsel (Bakü) Paşa tarafından memnuniyetle karşılandı ve Kafkas İslam Ordusu Komutanına şu raporu göndermiştir:

*“Saat 10.30’da İran Konsolosu ile Bakü Cephesi Komutanından oluşan bir heyet gelmiştir. Bunlar, şehrin ve şehre sığınan düşmanın teslim şeklini kararlaştırmak üzere; İran, Amerika, İsveç, Danimarka konsoloslarıyla, İngiliz Komutanından ve Bakü Hükümetinden oluşan bir heyetin yanına gelmelerine izin verilmesini ve beraberlerinde de bizden birinin bulunmasını teklif ettiklerinden, delegeleri getirmek üzere, Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Rüştü’yü gönderdim. Teklif edeceğim şartları ayrıca arz edeceğim. Şehrin kenarları ve girişleri tamamen ele geçirilmiştir. Askerin büyük kısmı; Maşatlık, Mezbaha ve Salyan kışlası civarında, toplu olarak bulundurulmaktadır. Şehre girmek yasaklanmıştır. Şehir içindeki asayişin sağlanması için 56’ncı Alay görevlendirilmiştir.”*<sup>205</sup>

Kurmay Başkanı Yüzbaşı Rüştü şehre giderken Ermeni ve Azeriler arasında sokak çatışmalarına şahit olmuştu. Bununla beraber şehrin batısındaki Ermeni mahallelerindeki evlerden Türk birlikleri üzerine ateş açılmaya devam ediliyordu. Bu ateş sonucunda 4 subay 21 piyade şehit ve 29 yaralı verilince 15. Tümene bağlı 38. Piyade Alayı bazı binalara top ateşi açılması emrini vermiştir. Bu gelişmeler üzerine Ermeni temsilcileri barış görüşmelerini öne sürerek top ateşinin kesilmesini istemişlerdir.<sup>206</sup>

Kurmay Başkanı Yüzbaşı Rüştü Bey refakatinde 5. Kafkas Tümen Karargâhına gelen heyet karargâhta şehrin teslimini aşağıdaki şartlara göre kararlaştırmışlardır:

<sup>203</sup> Yüceer, a.g.e., s.119.

<sup>204</sup> Arslan, a.g.e., s.112-113.

<sup>205</sup> Türker, a.g.e., s.204.

<sup>206</sup> Arslan, a.g.e., s.113.

1. Bakü kayıtsız şartsız derhal teslim edilecek
2. Şehri savunan askerler teslim olacaklar
3. Her türlü silah ve cephane ile devlet malı eşya ve binalar teslim edilecek
4. Nargin Adası 'nda bulunan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler teslim edilecek
5. Silah depoları, erzak, otomobil ve kamyonlar zırhlı otomobiller ve uçaklarla birlikte bütün malzemeleri teslim edilecek.<sup>207</sup>

Bu şartların Ermeni temsilciler tarafından kabul edilmesi üzerine Kafkas İslam Ordusu, Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın da katıldığı törende bir askeri geçit töreni yürüyüşü yapılmıştır.<sup>208</sup> Bakü'nün kurtarılmasıyla sonuçlanan İkinci Bakü Muharebesi otuz altı saat sürmüştü. Bu muharebeye katılan 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeninin toplam kaybı 800-1000 asker kadar olmuştur.<sup>209</sup>

#### 2.4 Kafkasya'dan Geri Dönüş

Bolşevik-Ermeni Birleşik Ordusunun elinde bulunan Bakü'yü kurtaran Kafkas İslam Ordusu, yeni vazifeler için karargahını burada kurmuştur. Karabağ ve Dağıstan halkı yardım için Kafkas İslam Ordusunu bekliyordu. Karabağ'ın Ermeni zulmünden temizlenmesi için Kafkas İslam Ordusunun 8 Ekim 1918'de kazandığı başarılar buradaki Azeri halkı sevindirmiştir. Diğer taraftan Kuzey Kafkasya'da da önemli başarılar elde edilmişti. Fakat Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra Osmanlı İmparatorluğu ile İngilizler arasında mütareke gündeme gelmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. İmzalanan Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddelerinde yer alan "*Türk kuvvetleri Kafkaslardan tamamen çekilecek ve Osmanlı Hükümeti Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir*" hükümlere göre Kafkas İslam Ordusu buraları boşaltmaya başladı. Galip devletlerin baskıları nedeniyle göreve yeni gelen Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 23-24 Kasım 1918 tarihinde bir emir yayınlarak Kafkasya'da bulunan bütün subay, erbaş ve erlerin iki ay içerisinde 9. Orduya katılmaları gerektiğini bildirmiştir. Bu emir üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa geri dönmeye karar verdi. 22 Kasım 1918 de 15. Tümenin nakliyatı başlamıştı. Çeşitli güçlülere rağmen 3 Aralık 1918'de Batum'a varmışlar ve 9. Orduya katılmışlardır.<sup>210</sup> Geri dönen subayların içerisinde 5. Kafkas Tümen Komutanı Yarbay Mürsel (Bakü) Paşa da vardı.<sup>211</sup>

<sup>207</sup> Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Cilt II... s.591.

<sup>208</sup> Arslan, a.g.e., s.113-114.

<sup>209</sup> Yüceer, a.g.e., s.121.

<sup>210</sup> Arslan, a.g.e., s.228-229.

<sup>211</sup> MSB Arşivi, Mürsel Paşa Şahsî Dosyası, Askerlik Safahatı Belgesi.

Mütareke hükümlerince İngiltere faaliyetlere başlamıştır. Mütarekenin amaçlarının sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için ilk önce askeri gücü elinde bulunduran mevcut cephe komutanlarının tasfiyesi gerekiyordu. Bunun için sorun olarak gördükleri komutanları fişlemeye başladılar ve tutuklama yoluna gitmişlerdir.<sup>212</sup>

Mütareke doğrultusunda Türk birlikleri 17 Kasım'da Bakü'yü, 18 Kasım'da Tebriz'i, 4 Aralık'ta bütün Kuzeybatı İran'ı boşaltmaya başlamıştı. Boşaltma sürecinde aralarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın da bulunduğu komutanlar ellerinden geldiği kadar orduların silahlarını ve gıda stoklarını korumuşlar ve bölgedeki yerli Türkleri silahlandırmışlardır. Bu nedenle İngilizler bu faaliyetlere karşı komutanları yakalamak istemişlerdir.<sup>213</sup>

İngiltere Savunma Bakanlığı, 3 Ocak günü İstanbul, Bağdat ve Kahiredeki İngiliz başkumandanlarına uzunca bir şifre telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Türk birliklerinin Kafkasya'dan çekilirken gıda stoklarını Erzurum'a taşımakta olduklarını, bu stokların Ermeni malı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddianın arkasından, gıda stoklarını taşıyan Türk komutanlarının yakalanıp cezalandırılmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Bu amaçla Kafkasya bölgesinde, Batum'da sıkıyönetim Askerî Mahkemeleri kurulmuştur. Bunun arkasından İngilizler 15 Ocak 1919 günü, İstanbul, Kahire, Bağdat'taki İngiliz başkumandanlıklarına şifre telgrafla dokuz Türk komutanının adlarını vermişlerdir. Adları verilen bu Türk komutanları arasında Mürsel (Bakü) Paşa da olmuştur. Mürsel (Bakü) Paşa'nın suçu şu şekilde ifade edilmiştir:

*“ Kafkasya'da Azerbaycan Kuvvetleri Komutanı; Nuri Paşa'yı desteklemek, Bakü'de katliama göz yummak ve Türk Ordusunun geri çekilmesini geciktirmektir ”*<sup>214</sup>

İngilizlerin kara listesinde adı geçen Mürsel (Bakü) Paşa aranmaya başlandı. 23 Şubat 1919 'da 5. Kafkas Tümeni Komutanı Tümgeneral Mürsel Bey, Batum'da bir takım tuzak ve hile ile tutuklandı.<sup>215</sup> Paşa'nın yanında iki Türk askeri bırakıldı.<sup>216</sup> Mürsel Bey'in tutuklanması üzerine Yakup Şevki Paşa sert tepki göstermiştir. 27 Şubat'ta Harbiye Nezaretine şunları yazmıştı:

*“Batum'dan Albay Mürsel Bey'in 23/24 Şubat 1919 tarihli şifresinde Batum İngiliz Askerî Valisi General Cooke Collins, Bakü'nün zaptında halkın hukuk, mal ve mekanını muhafaza edeceklerine vaad edildiği halde, Bakü'ye geldiğinden 48 saat sonra katliam*

<sup>212</sup> M.Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, Kültür Yay., İstanbul, 2011,s.39.

<sup>213</sup> Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976, s.24.

<sup>214</sup> Mehmet Okur, *“Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması: Ali Rifat ve Mürsel Beylerin tutuklanması”*, **Atatürk Araştırma Merkezi**, sayı 61,s.2; Şimşir, **a.g.e.**, s.28-29; Yalçın Toker, **Malta Sürgünlerinden Portreler**, Toker Yay., İstanbul, 2006, s.112.

<sup>215</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>216</sup> **B.O.A.**, D.53-3.G.64.

*olduğundan bahisle İstanbul'dan gelen bir emirle Albay Mürsel Beyin kendisi tarafından tutuklanacağını tebliğ etmiştir. Eğer yabancı bir hükümet, firka kumandanlarımızı daha büyük ve küçüklerini rastgele tevkif edecek ise ve bunlara karşı devlet hiçbir hak ve savunma imkanına sahip değilse o halde halimiz neye varolacaktır. Defalarca arz ve istirham ettim, İngilizler ne istiyor ve ne yapmayı arzu ediyorlarsa bunu hükümete bildirsınler, bu isteklerini hükümetimiz yerine getirsin. Bir Osmanlı firka kumandanı hangi kanun ve mantıkla bir İngiliz harp divanında yargılanabilir. Günahsız ve yalnızca aldıkları emirleri yerine getiren kumandanlara karşı reva görülmekte olan muamelelere artık son verilmesi için ciddi teşebbüslerde bulunulmasını istirham ediyorum”<sup>217</sup>*

Mürsel (Bakü) Paşa, Batum'da 7 ay boyunca tutuklu kaldı. Daha sonra Çanakkale'ye gönderildi. Burada da 5,5 ay Mecidiye Tabyası'nda etrafı tel örgü ile çevrili tek bir binada çok sıkı bir halde tutuklu kaldı.<sup>218</sup> Bu dönemde Mürsel (Bakü) Paşa, 3 Eylül 1919'da İngilizlerden kendisi ve diğer askerler için hapisanede kullanılmak üzere eşya ve yatak istemiş fakat bu isteği bir süre cevap görmemiştir.<sup>219</sup> Daha sonra İngilizler, Mürsel (Bakü) Paşa'nın yemek ve hizmeti için bir asker tahsis edilmesi için Harbiye Nezareti'ne içinde bu askerin uyacağı şartların da yazılı olduğu bir tahrirat göndermiştir:

“Şu anda Çanakkale istihkâmlarından birisinde hapis bulunan Mürsel (Bakü) Paşa'ya hizmetçi ve aşçı olmak üzere bir asker atanmasını karar verdiğimi zatualinize bildirdim

Vazifelendirilecek askere kendisinin istihkam dışına çıkmasına izin verilmeyeceğini, alacağı ve göndereceği herhangi bir mektubun dahi sansür edileceğinin lütfen bildirilmesi gereklidir.

Gönderilecek askerin pasaportu ve müruru hakkında yapılacak işlemler için vazifelendirilme hakkında beni bilgilendirmeniz gerekmektedir.

İngiliz İrtibat Zabiti

Binbaşı Van Vilemyin”<sup>220</sup>

Bu tahrirattan anlaşılacağı üzere Mürsel (Bakü) Paşa çok sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmuştur. Fakat Mürsel (Bakü) Paşa'nın dışarı ile iletişim yollarını aramaya çalıştığını 17 Eylül 1919 tarihinde Paşa'ya ait olan bir mektubun İngilizlerin eline geçmesinden anlaşılmaktadır.<sup>221</sup> Bu tarihten bir hafta önce Dâhiliye Nezareti müsteşarlarından olan Vahap

<sup>217</sup> Okur, *a.g.m.*, s.5.

<sup>218</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>219</sup> **B.O.A.**, D.55-3.G.9.B.2.

<sup>220</sup> **ATASE**, İSH, D.236, G.120. Belgenin aslı için bkz. Ek: 24.

<sup>221</sup> **B.O.A.**, D.647.G.32.

Bey'in göndermiş olduğu aşağıdaki rapordan Çanakkale'ye getirilen Mürsel (Bakü) Paşa'nın gizli tutulduğu anlaşılmaktadır:

*“ Mahkûmun Kafkasya'da İngilizler tarafından esir edilmiş bir Türk Miralay olduğu anlaşılmalı ise de isminin maalesef öğrenilmediği fakat Miralayın yanında bir hizmetçisinin olduğu anlaşılmalıdır. ”*<sup>222</sup>

1920 senesi Şubat ayı ortasında Kuvay-ı Milliye beklenmedik bir şekilde, Çanakkale civarındaki Akbaş cephanesinden çok miktarda elbise ve cephaneyi Anadolu'ya sevk etmişlerdir. Bununla beraber Biga'da Kuvay-ı Milliye ile Ahmet Anzavur savaşı. Bu olaylar sonucunda Rumlar, Kuvay-ı Milliye'nin yakında Çanakkale'ye saldırarak Mecidiye Tabyalarını da talan edip bu arada Mürsel (Bakü) Paşa'yı da kaçıracakları gibi bir takım havadis ve bilgiyi bölgedeki İngiliz Kumandanlığına iletmışlerdir. Bu nedenle Mürsel (Bakü) Paşa 1 Mart 1920'de tutuklu olarak Malta'ya sürülmüştür. Mürsel (Bakü) Paşa burada 20 ay kaldıktan sonra Anayurda dönmüştür.<sup>223</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa arkadaşları ile beraber Malta günlerini Malta'da Veletta Kasabası'nda bir tepede bulunan San Salvador Kalesi'nde geçirmiştir. Sıkı bir disiplin içerisinde günlerini geçiren Paşa ve arkadaşları sabahları kalktiklarında, yemek ve yatma zamanlarında boru sesiyle hareket etmişlerdir. Verilen asker yemeklerini karavanalarda yerlerken ne zaman kesildiği belli olmayan dondurulmuş etleri pek tercih etmemişlerdir. Geceleri beşer onar kişilik koğuşlarda, ranzalarda yatmışlardır. On beş günde bir iki üç saat kadar kasabada sivil memurların gözetiminde serbest dolaşmalarına izin verilmiştir. Kaleye dönünce de sıkı bir sayım ve kontrolden geçirilmişlerdir.<sup>224</sup>

Her türlü alt yapıdan mahrum olarak yapılan Bakü savaşlarında cephede Tümeni bizzat idare eden Mürsel (Bakü) Paşa, taktiksel açıdan yaptığı manevralar ile üstün düşman kuvvetlerine beklenmedik darbeler indirmiştir. Savaşın uluslararası boyutunu da düşünecek olursak özellikle Almanya ve İngiltere'nin petrol bölgesi olan Bakü'nün Türkler tarafından alınmaması için hem askeri hem de siyasi çalışmaları, harekâtı çok kısa bir zaman içerisinde tamamlama ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede Mürsel (Bakü) Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa tarafından sık sık uyarılmıştır. Ancak çok kısıtlı imkânlar içerisinde harekâtı yöneten Mürsel (Bakü) Paşa, her zaman özverili ve gerçekçi davranmış, muharebeyi tecrübeleri doğrultusunda yönetme idaresini ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat

<sup>222</sup> B.O.A., D.55-3.G.9.B.4.

<sup>223</sup>MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi. Bu konuda Bilal Şimşir şu bilgiyi vermiştir: 2 Mart 1920 günü emir eri Nuh Eyüp ile birlikte Malta'ya sürülür. (Şimşir, a.g.e., s.170), Ayrıca Bilal Şimşir'in eserinde Mürsel Paşa'nın Çanakkale'ye gönderilmesi hususu geçmemektedir.

<sup>224</sup>Ihsan Birinci, *“Kurtuluş savaşı sırasında Malta'ya sürülen aydınlarımızın günlük hayatı Malta Sürgünleri”*, **Tarih Mecmuası**, sayı 9, Ekim 1966, s.22.



çekilen cephane ve diğer malzeme sıkıntısı muharebeyi olumsuz etkilemiştir. Nitekim Birinci Bakü Taarruzunun başarısızlıkla neticelenmesinin nedeni, top başına düşen merminin yeterli olmaması idi. Bu olumsuz sonuca rağmen, Mürsel (Bakü) Paşa inancını hiç yitirmemiş ve eldeki imkânları iyi kullanarak taarruz gücünü her zaman elinde tutmayı bilmiştir. Bu bakımdan İkinci Bakü Taarruzu çok geçmeden zaferle sonuçlanmıştır. Zafere giden yolda hiç şüphesiz Mürsel (Bakü) Paşa'nın sabrı, askeri tecrübesi ve mücadelesi etkili olmuş ve Bakü alınmıştır. Bu zafer Mürsel (Bakü) Paşa'nın askeri kariyerinde zirve noktasını teşkil etmiştir.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ FAALİYETLERİ

#### 3.1 Anadoludaki Gelişmeler ve Mürsel (Bakü) Paşa

Kasım 1914 başlarında Birinci Dünya Harbine Almanya'nın yanında giren Osmanlı Devleti birçok cephede savaştı. Savaş Osmanlı Devleti'nin ciddi anlamda darbe almasına sebep olmuştur. Gerek malzeme gerekse insan açısından pek çok kayıplar veren Osmanlı, bu savaştan sonra zayıflamaya ve güç kaybetmeye başlamıştır.

Bulgarların 29 Eylül 1918'de müttefiklere haber vermeden barış masasına oturarak Savaş'tan çekilmesi, silah ve maddi destek sağlayan Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki bağın kesilmesine sebep oldu.<sup>225</sup> Bu gelişme, yönetimde söz sahibi olan Enver Paşa ve ittihatçıları zor duruma düşürdü. Yönetim, 8 Ekim 1918 tarihinde Sadrazam Talat Paşa'nın istifası ile düştü. Bunun üzerine 13 Ekim 1918 tarihinde yeni hükümet, Müşir Ahmet İzzet Paşa tarafından kuruldu. Yeni hükümet, Almanya'nın da savaşta yenik düşmesiyle birlikte savaşı bitirerek kendisi açısından uygun şartlarda barış yollarını aramaya başladı. Müttefik olan Almanya ve Avusturya'nın sırasıyla 4-5 Ekim 1918'de Savaş'tan çekilerek barış masasına oturması üzerine, Osmanlı Devleti de barış istemek zorunda kaldı. Böylece 30 Ekim 1918'de Limni Adası'nda Mondros Mütarekesi imzalandı.<sup>226</sup>

İmzalanan Mütareke yıllarca ağır savaşların yükünü çeken ve bunalan millette ilk zamanlarda bir barış ve huzur havası uyandırdı; fakat daha sonraki gelişmeler çok geçmeden bu havayı bozdu. Mütareke'nin tüm Osmanlı toplumuna barış ve kardeşlik vaat ettiği bildirimleri yayınlanırken, azınlıkların sevinci ve yer yer işgallerin başlaması gerçek niyeti ortaya çıkardı.<sup>227</sup>

Mondros Mütarekesi hükümleri resmîyet kazandıktan hemen sonra İtilaf Devletleri savaş boyunca kendilerini uğraştıran ve zor duruma sokan büyük Türk milletini ezmek ve kendilerine yapılanların intikamını almak için işgallere başladı ve bu anlayış içinde azınlıkları kışkırtarak Mütarekenin 7. maddesini uygulamaya soktu. Bu maddeye göre İtilaf Devletleri, güvenliklerinin tehlikeye girdiğini düşündükleri yerleri işgal edebileceklerdi. Bu anlayışla İtilaf Devletleri Anadolu ve Trakya'da kendilerine ayrılan bölgeleri işgal etmeye başladılar. İngilizler 1 Kasım 1918'de tek kurşun bile atmadan petrol bölgesi olan Musul'u

<sup>225</sup>Mehmet Şahingöz, Yusuf Ekinci, vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara, 1988, s.101-102.

<sup>226</sup> Selçuk Duman, vd., **Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Berikan Yay., Ankara, 2010, s.154-157.

<sup>227</sup> Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 3-23.

ele geçirdi. Savaş yıllarında geçemedikleri Çanakkale Boğazı'na özel bir önem vererek buranın işgalini 10 Kasım 1918 tarih inde tamamladılar. Böylece 9-12 Kasım günleri arasında, aralarında Yunan gemilerinin de bulunduğu 61 savaş gemisi geçişlerini boğazdan tamamlayarak 13 Kasım'da İstanbul'a ulaştılar. Daha sonra Kasım ve Aralık ayları içerisinde Fransızlar Adana ve Mersin'i; İngilizler Antep, Maraş ve Urfa'yı; İtalyanlar, Antalya, Fethiye, Bodrum ve Konya'yı işgal etmişler, İngiliz askerleri Samsun ve Merzifon'u kontrol altına almışlardır. Böylece mütareke acımasız bir şekilde Türkiye'yi yok etme planına dönüşürken, İngilizler gündeme bir de savaş suçluları sorununu getirerek milliyetçi komutan ve askerlerden oluşan, aralarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın da olduğu 62 kişiyi Malta'ya sürdü.<sup>228</sup>

Gelişmeler böyle devam ederken kendilerini Megali İdea ( büyük idea, büyük ülkü) fikrine kaptıran Yunanlılar, İzmir ve çevresinde çoğunlukla Rumların bulunduğunu ayrıca Türklerin bu nüfusa zulüm ve katliam yaptıklarını iddia ederek İzmir'in işgali için Amerika, İngiltere ve Fransa gibi büyük ülkelerin desteğini almaya çalışıyorlardı.<sup>229</sup>

Bu gelişmeler yetmiyormuş gibi Ermeniler de İngiltere ve ABD'nin desteğini alarak bu ülkelerin mandaterliğinde doğuda bir devlet kurma faaliyetlerine hız vermiştir. Bu amaç doğrultusunda bölgede isyanlar çıkartarak Türkleri tahrik etmeye başlamışlar ve yöre halkını göç etmeye zorlamışlardır.<sup>230</sup>

Gelişen bu şartlar içerisinde ülkenin iç durumuna baktığımızda ise işler pek iç açıcı değildi. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı, Türk milletinin sosyal ve ekonomik durumunu bir hayli yıpratmıştı. Türk aydını moralsiz askeri ise uzun yıllar savaşmanın verdiği yorgunluk içerisinde idi.<sup>231</sup> Bir de Mütareke hükümlerinin uygulamaya geçmesiyle beraber silahları ellerinden alınmış ve askerlerinin büyük bir bölümü terhis edilmeye başlanmıştı.<sup>232</sup>

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ve barış beklenmeden hemen uygulamaya geçilmesi karşısında, İstanbul Saray ve Hükümetinin aciz ve teslimiyetçi bir politika izlemesi, düşmanın amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırmıştı.<sup>233</sup> Padişah Mehmed Vahideddin ve Hükümet Başkanı Damat Ferit, ülkenin bu acı durum karşısında kendi menfaat ve çıkarlarını gözetiyor, yapılanları önemsemiyordu.

<sup>228</sup> Bayram Bayraktar, **Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi**, Detay Yay., Ankara, 2009, s. 82-85; Şimşir, **a.g.e.**, s.170.

<sup>229</sup> Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I T.T.K. Yay., Ankara, 1987, s.35.

<sup>230</sup> Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul, 1987, s. 460-510 .

<sup>231</sup> Ünal, **a.g.e.**, s.85.

<sup>232</sup> Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi -1 (Kuruluş)**, Zeus Kitabevi, İzmir, 2012, s.81.

<sup>233</sup> Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yay., Ankara, 2010, s.76.

Ülkemizin işgal edilmesi ve bağımsızlığının yok edilmesi karşısında devlet üst yöneticileri, aydınlar, şehirlerdeki zenginlerin öncülüğündeki Türk milleti, bir uyanış içerisine girerek kurtuluş çareleri aramaya başladı. Bunun için cemiyetler halinde teşkilatlanmaya başladılar. Bu cemiyetler daha sonra Türk Kurtuluş Savaşı'nın bel kemiğini oluşturacaktı.<sup>234</sup>

Anadolu'nun haksız işgali, Türk milletinin istiklal ve hürriyetini tehlikeye sokmuş, halk teşkilat kurarak, silaha sarılarak, isyan ederek kurtuluş çarelerini aramaya yönelmişti. Bu noktada Türk Milleti kendisini bütünleştirecek ve yönetecek bir lidere, bir kurtarıcıya ihtiyaç duymaktaydı.<sup>235</sup> Bu arayış içerisinde kurtuluşun İstanbul'dan yapılamayacağını gören Mustafa Kemal, İzmir'in işgalinden dört gün sonra 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a gelerek Türk milletinin kurtuluşunun ilk adımını atmıştır. Mustafa Kemal, burada bölgesel nitelikli cemiyetlerle ve ordu ile temasa geçerek vatanın tek elden savunulması düşüncesini paylaşarak ortak bir Milli Mücadele fikri oluşturmaya çalışmıştır. Bunun için 21 Haziran 1919 tarihinde Amasya'da vatan için elinden geleni yapacak milli bir İdare Heyetinin yönetime gelmesi kararlaştırılmıştır.<sup>236</sup> Bu karar milli egemenliğe dayalı bağımsız bir Türk Devleti fikrini güçlendirmiş, bu fikrin hayata geçirilmesi için de Sivas ve Erzurum kongrelerinin yapılması planlanmıştır.

Olası bir Ermeni işgali tehdidiyle karşı karşıya kalan Doğu Anadolu aydınları ve halkı Mustafa Kemal önderliğinde Erzurum'da işgallere karşı silahlı mücadeleyi kabul eden Erzurum Kongre'sini ( 23 Temmuz –7 Ağustos 1919) düzenledi.<sup>237</sup> Burada alınan kararlar tüm ülkeden gelen temsilciler tarafından Sivas Kongresi'nde (4 – 11 Eylül 1919) de aynen kabul edildi. Ayrıca Kongre'de ülke genelinde kurulan tüm cemiyetler tek elde toplanarak “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” çatısı altında birleştirildi.<sup>238</sup> Böylece Milli Mücadelenin siyasi ve askeri kadroları tek merkezde toplanmıştır.

Gelişmeler böyle devam ederken Damat Ferit Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine Milli Mücadele hareketine sıcak bakan Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. Mustafa Kemal ve Ali Rıza Paşa arasındaki görüşmeler sonucu 20-22 Ekim tarihlerinde Amasya Görüşmesi yapılmıştır.<sup>239</sup> Bu görüşme sonucunda toplanan Meclis-i Mebusan'da Misak-i Milli kabul edilmiştir. Misak-ı Milli'nin Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi İngilizleri kızdırmış,

<sup>234</sup> Refik Turan, vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2007, s.79, 85.

<sup>235</sup> Eroğlu, **a.g.e.**, s.86

<sup>236</sup> Yılmaz Altuğ, **Türk İnkılap Tarihi (1919-1938)**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997, s.50-58.

<sup>237</sup> Turan, vd., **a.g.e.**, s.93.

<sup>238</sup> Yücel Özkaya, “*Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da*”, **Milli Mücadele Tarihi Makaleler**, (Yay. Haz. Berna Türkdöğen), AAM, Ankara, 2002, s.157.

<sup>239</sup> Gökbilgin, **a.g.e.**, s.295-310.

bunun sonucunda İstanbul işgal edilmiş ve Meclis-i Mebusan kapatılmıştır. Ortaya çıkan bu durum milletin temsili noktasında bir boşluk meydana getirmiş, bu boşluğu 27 Aralık'ta Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye doldurmuştur. Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal 19 Mart 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanmasına ve seçimlerin yenilenmesine dair bir genelge yayınlamış, bir süre sonra da 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini açmıştır.<sup>240</sup>

Genel hatlarıyla ele almaya çalıştığımız Milli Mücadelenin hazırlık aşaması yukarıda gelişen olaylarla tamamlanmış, daha sonra askeri safhaya geçilerek Türk İstiklal Savaşı cephelerinde devam etmiştir.

Güney Cephesi'nde Fransızların aldığı Antep, Maraş ve Urfa bölgelerinde TBMM Hükümetinin atadığı subayların idaresinde askerlerimiz düşmana karşı başarılı bir istiklal mücadelesi verdi. Yıpranan Fransa, TBMM Hükümeti ile diplomatik ilişki kurarak yirmi günlük bir ateşkes antlaşması yaptı. Bu antlaşma ile kazanılan siyasi zafer daha sonra elde edilen Sakarya Zaferi ile perçinleştince Fransızlar durumun ciddiyetini anlayıp Ankara Antlaşması'nı imzalayacak, Hatay dışında bölgeden çekileceklerdir.<sup>241</sup>

Doğu Cephesi'nde ise Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri 28 Eylül 1920 tarihinde Ermeni kuvvetlerine karşı taarruza başlamıştır.<sup>242</sup> Bu taarruz Türk Ordusunun kesin başarısı ile sonuçlanmıştır. Daha sonra Ermenilerle 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır.<sup>243</sup> Böylece TBMM, ilk askerî ve siyasî zaferini elde etmiştir.

Fransızlar ve Ermeniler ile yapılan mücadeleler yukarıda anlatılan gelişmeler doğrultusunda çok uzun sürmeyerek barış ile sonuçlanmıştır. Fakat Batı Cephesi'nde meydana gelen savaşlar Milli Mücadele döneminin en uzun savaşlarını oluşturmuştur. Antalya ve Güneybatı Anadolu'da, İtalyan işgalinden söz edilmişse de Batı Cephesi dendiğinde Türk-Yunan savaşı ön plana çıkmıştır. Bu nedenle doğu ve güneydeki savaşların dışında, İstiklal Savaşı'nın asıl kırılma noktasını Batı Cephesi'nde Yunanlılarla yapılan savaşlar belirlemiştir.<sup>244</sup> Bunda etkili olan sebep İngilizlerin Yunanlılara desteğidir.<sup>245</sup> Bu desteğin sebebi İngilizlerin Ortadoğu bölgesindeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını devam ettirmek istemesiydi.<sup>246</sup>

<sup>240</sup> Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, (yayına haz. Prof. Dr. E. Semih Yalçın), Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s.281.

<sup>241</sup> Ünal, **a.g.e.**, s.119-120.

<sup>242</sup> **Türk İstiklal Harbi, Doğu cephesi (1919-1921)**, Genelkurmay Yayınevi, C.III., Ankara, 1995, s.156.

<sup>243</sup> İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, A.A.M. Yay., Ankara, 2001, s.100-102.

<sup>244</sup> Nuri Köstüklü, "*Milli Mücadele'de Batı cephesi, Savaşlar ve Zaferler*", **Türkler**, C.16. ,Y.T.Y., Ankara, 2002, s.168.

<sup>245</sup> Bayraktar, **a.g.e.**, s.157.

<sup>246</sup> Baskın Oran, **Türk dış Politikası**, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s.138-140.

Bu konuyu kısaca ele almak gerekirse İngiltere, Osmanlı Devleti üzerinde dönem dönem değişen farklı siyasetler benimsemiştir. İlk başta Ege Bölgesinde İtalyanların kontrolüne sıcak bakan İngiltere, daha sonra Bölge’de İtalya gibi güçlü bir devletin olmasını istememiş, bölgenin Yunanlıların kontrolünde olmasının kendisi açısından daha uygun olacağına karar vermiştir. Bunun içinde Paris Barış Konferansı’nda Batı Anadolu’nun İtalyanlar yerine Yunanlılar tarafından işgal edilmesini istemişlerdir.<sup>247</sup>

Ayrıca bu Konferans’ta İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti ile yapacakları barış antlaşmasının genel hatlarını belirlemişlerdir. Barış şartları İtilaf Devletleri’nce 11 Mayıs 1920’de Osmanlı delegelerine bildirilmiş; fakat Tevfik Paşa antlaşmanın şartlarını ağır bularak antlaşmayı ret etmiştir. Bunun üzerine 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlıların İzmir’i işgali ile açılan Batı Cephesi, İngilizlerin kontrolünde Balıkesir, Bursa ve Uşak’ı kapsayacak şekilde genişlemiştir.<sup>248</sup> Yapılan bu işgaller karşısında telaşa kapılan Osmanlı devlet adamları, 10 Ağustos 1920’de Osmanlı Devleti’ni hukuken yok sayan Sevr Antlaşması’nı imzalayacaklardır.

Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’i işgali ile Türk-Yunan savaşı başlamıştır. Fikri temelleri Megali İdea ülküsüne dayanan Yunan işgali, İngilizlerin de desteğiyle İzmir ve çevresini planlı bir şekilde işgal etmeye başlamışlar, kısa bir sürede Aydın – Nazilli – Tire – Bayındır – Ahmetli – Akhisar – Bergama – Ayvalık hattına kadar ilerlemişlerdir.<sup>249</sup> Bu ilerleme karşısında sayıları fazla olmayan subay ve erler birlikte hareket ederek Ayvalık, Ödemiş, Nazilli, Denizli, Sarayköy, Çine ve Muğla çevrelerinde millî kuvvetleri teşkilatlandırmıştır.<sup>250</sup> Milli kuvvetlerin, Yunanlıların İzmir’in işgaline, İzmir ve çevresinde başlattıkları zulme karşı bu teşkilatlanması Kuva-yı Milliye’yi ortaya çıkarmıştır. Kuva-yı Milliye birlikleri, 1920 ortalarına kadar düşman işgalinin önündeki en büyük engel olmuştur. Fakat Yunanlıların Bursa-Uşak-Denizli hattına kadar ilerlemesi esnasında Kuva-yı Milliye birlikleri yetersiz kalınca, düzenli orduya geçiş çalışmaları başlatılmıştır.<sup>251</sup>

Bu çalışmalar sonucunda 9 Kasım’da Batı Cephesi batı ve güney olarak ikiye ayrılarak Batı Cephesi Komutanlığına Albay İsmet Bey, Güney Cephesi Komutanlığına da Albay Refet Bey getirilmiştir.<sup>252</sup>

<sup>247</sup> Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993 s.5-7.

<sup>248</sup> Mustafa Turan, **Milli Mücadele’de Siyasi Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005, s.30-31.

<sup>249</sup> Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, T.T.K Basımevi, Ankara, 1990, s.33.

<sup>250</sup> Apak, **a.g.e.**, s.66-69.

<sup>251</sup> Köstüklü, **a.g.m.**, s.169-171.

<sup>252</sup> Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, C.I, M.E. B. Yay., İstanbul, 1991, s.8-10.

Batı Cephesi'nde düzenli ordunun ilk sınavı olan, Yunan kuvvetlerinin 6 Ocak 1921'de başlattığı Birinci İnönü Savaşı düşmanın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bu Savaş'ta Türk Ordusu rüştünü ispatlamış ve İngilizleri siyasi anlamda zor duruma düşürmüştür. 20 Ocak 1921'de TBMM'nin varlığını ve niteliğini temellendiren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun çıkartılmasıyla yeni devlet anlayışına geçilmiş ve uluslararası alanda da etkin olunmaya başlanmıştır.<sup>253</sup>

Ortaya çıkan bu askeri ve siyasi başarılar sonucu İngilizler, Türk Hükümeti ile anlaşmaya oturmak isteyerek Londra'da bir konferans planladılar. Bu konferansta başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nda bazı ufak tefek değişiklikler yaparak antlaşmayı kabul ettirmeye çalışacaklardı.<sup>254</sup> Bunun yanı sıra İngilizler, aralarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın da bulunduğu Malta sürgünlerinden serbest bırakılabileceklerini belirlemeye başladı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde Kasım 1920'de özel bir komite kuruldu. Bu komite Malta sürgünleri listesini gözden geçirdi. Malta'da yargılanacaklar ile serbest bırakılabilecekleri ayırdı. Komite Malta'daki 121 sürgünü A, B, C, D, E ve F diye altı sınıfa ayırmıştı. D listesinde 7 kişi vardı. Bunlardan biri de 2770 *Mürsel (Bakü) Paşa* (2769 numaralı emirleriyle birlikte) idi.<sup>255</sup>

Londra Konferansı 27 Şubat'ta toplanmış ve 12 Mart 1921'e kadar sürmüştür. Olumlu hiçbir sonuç alınamamıştır. Misak-ı Milli prensiplerine dayanan Türk tezi karşısında İtilaf Devletleri ve İngiltere, Sevr'i dayatmışlar, böylece iki taraf da masadan çekilmişlerdi. Fakat Ankara Hükümeti Heyet Başkanı Bekir Sami Bey İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileriyle bazı ikili anlaşmalar imzalamıştır. Misak-ı Milli'ye aykırı olan bu anlaşmalar TBMM tarafından kabul edilmemiştir. Hatta TBMM, Misak-ı Milli'den ödün vermeyeceğinin net bir şekilde anlaşılması için Bekir Sami Bey'i Dış İşleri Başkanlığından alacaktır.<sup>256</sup>

Bekir Sami Bey'in Dış İşlerinden alınmasına yol açacak bu anlaşmalardan biri de İngilizlerle yaptığı Malta sürgünlerinin serbest bırakılması anlaşmasıdır. Konferans'ta Malta sürgünleri konusu için Türk ve İngiliz delegeleri masa başına oturmuşlardır. Görüşme İngiltere Dışişleri Bakanlığında yapılmıştır. Türkiye'yi Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Bekir Sami Bey temsil etmiştir. İngiltere adına toplantıya Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R.C.Lindsay, D.G.Osborne ve W.S. Edmonds katılmışlardır. İngilizlerin hazırladığı tasarıda, Anadolu'da tutuklu 21 İngiliz yurttaşına karşılık bazı Malta sürgünlerinin serbest

<sup>253</sup>Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, Cilt II, 17.Basım, Remzi Kitabevi İstanbul, 1999, s.437.

<sup>254</sup> Sonyel, **a.g.e.**, s.117-118.

<sup>255</sup> Şimşir, **a.g.e.**, s.339-340.

<sup>256</sup> E.Semih Yalçın, **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Berikan Yay., Ankara, 2000, s.62.

birakılabilecekleri öngörülmüştür. Bekir Sami Bey 21 İngiliz tutsağına karşılık Malta'da bulunan 120 Türk sürgününün toptan serbest bırakılmasını istemiştir. İngiliz Delegesi Lintsay bunu uygun görmemiştir. İlk görüşme başarısız kaldı. Ancak daha sonra 21 Mart günü yeniden bir görüşme yapılmıştır. Bu kez Bekir Sami Bey, bazı sürgünlerin İngilizlerin elinde kalmasına razı olmuştur. 16 Mart 1921 günü imzalanan anlaşmaya göre aralarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın da bulunduğu 64 kişi serbest bırakılacaktı. Fakat Konferans'a katılan delegelerin geri dönmeleri bile beklenmeden Yunanlılar, 23 Mart 1921 günü yeniden taarruza geçmişlerdir. Bunun üzerine İngiliz yetkililer anlaşmaya uymayarak Londra'ya Türk esirlerin serbest bırakılmaması yönünde raporlar göndermişlerdir.<sup>257</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa ve arkadaşlarının kaderini Türk-Yunan savaşının sonucu belirleyecekti. Aslında bu durum Türk İstiklal Savaşı içerisinde Batı Cephesi'nde bir politika haline dönüşmüştü. Nitekim kazanılan 1. İnönü zaferinden sonra diplomatik zaferler de arka arkaya gelmişti. Bu zaferden sonra 1 Mart 1921'de Afganistan, 16 Mart 1921'de de Türk – Sovyet antlaşması imzalamış, daha sonra Ankara Hükümeti Londra'ya çağırılmıştı.<sup>258</sup> Bu nedenle Mürsel (Bakü) Paşa'nın serbest kalması Batı Cephesi'nde kazanılacak zaferlere ve bu zaferlerin getireceği diplomatik üstünlüklere bağlıydı.

II. İnönü Muharebesi Yunanlıların 23 Mart 1921'de Bursa ve Uşak'ın batısından Eskişehir ve Afyon'a doğru üstün kuvvetlerle saldırıya geçmesiyle başladı. Bir müddet sonra 27 Mart günü yine İnönü Meydanı'nda Yunanlılar saldırıya geçti. Bu saldırıya Türk Ordusu şiddetle karşı koydu fakat Yenişehir, Pazarcık, Bozüyük, Bilecik ve Dumlupınar Yunanlıların eline geçmesi engellenemedi. İlerleyen günlerde Ankara'dan Meclis Muhafız Taburunun gelmesiyle güçlenen Türk Ordusu 31 Mart günü karşı saldırıya geçerek Yunanlıları geri çekilmek zorunda bıraktı. Böylece Yunan Ordusu İnönü'de ikinci defa yenilgiye uğradı.<sup>259</sup>

Bu zaferden sonra Fransa Ankara ile anlaşmanın yollarını aramaya başlarken, İtalyanlar Mayıs 1921'de işgal etmiş olduğu yerlerden çekildi. En önemlisi ise İngilizlerin Yunanlılar hakkında şüpheye düşmesi idi. Bu şüphe ve telaş içinde İngiltere, Türkiye'de bulunan tutsakları için Malta sürgünlerinden daha önceden söz verdiği kişilerden kırkını serbest bıraktı. Fakat Mürsel (Bakü) Paşa bu kırk kişi arasında değildi. İngilizler geride kalan Türklerin yirmi dördünü kendi tutsaklarına karşılık serbest bırakmak ve elli dört Türk'ü de

<sup>257</sup> Şimşir, **Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)**, Milliyet Yay., İstanbul, 1974, s.15-19; Şimşir, **Malta...** s.348-361.

<sup>258</sup> Şimşir, **Sakarya'dan İzmir'e...** s.15-19; Şimşir, **Malta...** s.348-361.

<sup>259</sup> Tansel, **a.g.e.**, s.78-90.



yargılamak istiyordu. Bu durum Ankara Hükümeti tarafından uygun görülmezince Türkiye ile İngiltere arasında yeni bir tartışma başladı.<sup>260</sup>

Bu şartlar içerisinde İngilizlerin teşvik ve desteği ile Yunan kuvvetleri Anadolu işgallerini engelleyen Türk Ordusunun direnişini kırmak ve bu Ordunun saldırı gücüne ulaşmasını engellemek, Ankara'yı ele geçirerek Sevr'i yürürlüğe koymak ve İnönü Savaşları'nın meydana getirdiği psikolojik bunalımdan kurtulmak için 8 Temmuz'da ileri harekâta geçmişlerdir.<sup>261</sup>

Bu harekâtta dikkat çeken şey, Yunan komuta kademesinin İnönü Savaşları'ndan gerekli dersleri almış olmaları idi. Bu durumun bir göstergesi olarak Yunan komuta kademesi eldeki bütün kuvvetleri harekete sokmuşlar, cepheyi bir bütün olarak ele almışlar ve düşman asıl kuvvetlerinin hepsi imha edilmeden dönülmeyeceği sonucuna varmışlardır. Bu planlamalardan sonra ordu da güçlendirilmişti. İsmet Paşa komutasındaki Türk Batı Cephesi'nde 125.000 askere karşılık, Papoulas'ın komutasındaki Küçük Asya Ordusunda 136.000 asker vardı. İyi hazırlanmış Yunan Ordusu, 13 Temmuz'da Afyon'u, 17 Temmuz'da Kütahya'yı ve 19 Temmuzda Eskişehir'i ele geçirmişlerdir. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Cephe'ye hareket ederek İsmet Paşa'ya Ordunun Sakarya'nın doğusuna çekilmesi emrini vermiştir. Türk Ordusu, 25 Temmuz'dan itibaren Sakarya'nın doğusuna çekilmeyi başardı.<sup>262</sup> Kütahya ve Eskişehir gibi şehirlerin elden çıkması Türk toplumunda büyük bir moral çöküntüsü yaratmış, bu moral çöküntüsü meclise de yansımış ve 24 Temmuz tarihli gizli oturumda Ankara'nın boşaltılması gündeme gelmiştir.<sup>263</sup>

Gündeme gelen diğer bir konu da Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı meselesiydi. Bu sıkıntılı süreçte milleti tek elden çekip çevirecek ve hızlı kararlar alınarak sonuca ulaştıracak birinin olması gerekiyordu. Böylece Mustafa Kemal hem muhaliflerinin hem de destekçilerinin isteğiyle 5 Ağustos 1921'de Başkomutan oldu. Daha sonra 7 ve 8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye Emrini çıkartarak orduyu güçlendirme yoluna gitti.<sup>264</sup>

Yunan Ordusu, Kütahya-Eskişehir Savaşlarında kazandığı moral ile Türk Ordusuna son darbeyi vurarak Sevr'i kabul ettirmek için hazırlıklarını tamamlamıştı. Aynı şekilde Türk Ordusu da olası bir Yunan taarruzuna karşı Tekâlif-i Milliye Emirleri ile hazırlanmış, doğudaki bazı seçkin birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılmıştı.<sup>265</sup> Hazırlıklarını yapan Mustafa

<sup>260</sup> Şimşir, **Malta...** s. 372.

<sup>261</sup> İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, TTK Yay., Ankara, 1993, s.269.

<sup>262</sup> İbrahim Artuç, **Büyük Dönemeç Sakarya Meydan Muharebesi**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 30-40.

<sup>263</sup> Durmuş Yalçın v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, A.A.M. Yay., Ankara, 2000, C. I, s.562.

<sup>264</sup> Altuğ, **a.g.e.**, s.134.

<sup>265</sup> Atatürk, **Nutuk**, s. 376-380.

Kemal Paşa, 12 Ağustos 1921'de Polatlı'daki Cephe karargâhına gitti. Bundan iki gün sonra da 14 Ağustos 1921'de Yunan Orduları harekete geçti.<sup>266</sup> Yunan Ordusu asıl taarruzunu 23 Ağustos'tan itibaren Sakarya Cephesi'nde 100 km'lik bir alanda başlattı. Üstün durumda olan Yunan kuvvetleri karşısında Türk tarafında çekilmeler baş göstermiş, bunun için de cephenin sol kanadı doğuya kaydırılmıştı. Şiddetli çarpışmalarda Türk Ordusunun kaybı çoktu. Bu durum içinde Mustafa Kemal Paşa, Türk askerinin maneviyatını yükseltecek meşhur sözü söylüyordu: *'Hattı müdafaa yoktur sathı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır.'* Gerçekten de bu söz etkisini göstermiş, bitmez tükenmez bir şekilde Yunan Ordusuna karşı durulmuştur. Böylece 13 Eylül günü yapılan karşı taarruzla Sakarya'nın doğusunda tek bir Yunan askeri kalmadı. Sakarya Meydan Muharebesi, Türk Ordusunun üstün gayretiyle zaferle sonuçlanmıştır.<sup>267</sup>

Bu zafer hiç şüphesiz Mürsel (Bakü) Paşa'nın ve beraberindeki Malta sürgünlerinin kurtuluşu için bir dönemeç olmuştur. Uzun zamandan beri bekledikleri fırsat, Sakarya'da kazanılan zaferle ellerine geçmişti

İngilizler destekledikleri Yunanlıların yenilmesiyle bir kere daha hayal kırıklığına uğramışlar ve inatçı tavırlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Artık Türkiye, bu kesin zaferle her anlamda tartışmasız üstün duruma gelmiştir. İngilizler bu sefer kesin bir şekilde bu sürgün olayının bitmesini istemişler ve Türk Hükümeti ile temasa geçmişlerdir. Görüşmeler İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği binasında 29 Eylül 1921 günü başladı. Türk Hükümeti adına Hamit Bey Hükümetin isteklerini bildirmiştir. İngilizler bu istekleri kayıtsız şartsız kabul etti ve 23 Ekim 1921'de İstanbul Anlaşması yapılmıştır. Anlaşmaya göre tutsak değiş tokuşu 30 Ekim 1921 günü İnebolu Limanı'nda yapılacaktı. 25 Ekim Çarşamba günü sürgünler Malta'dan yola çıkartılmışlardır<sup>268</sup> Malta'da bulunan elli dokuz, sürgün 25 Ekim günü öğleden sonra "Chrysanthemum" ve "Montenol" gemilerine bindirilmişlerdir. Sürgünler iki bölüme ayrılmıştır. On yedi Seçkin Türk Chrysanthemum'a, kırk iki kişi de Montenol'e bindirilmişlerdir. Daha iyi durumda olan birinci gemiye ayrılanlar mevkilerine, rütbelerine ve sağlık durumlarına göre seçilmişlerdir. Durumu daha iyi olan Chrysanthemum gemisi önde gitmiştir. Buna 17 yolcu binmiştir. Bu gemiye A sınıfı denilmiştir. Gemide bulunan 17 kişi çoğunlukla paşalardan oluşmuştur. Bu paşalardan biri de 2770 General Mürsel (Bakü) Paşa idi.<sup>269</sup>

<sup>266</sup> Şimşir, **a.g.e.**, s.208.

<sup>267</sup> İsmet Görgülü, **Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi**, Kastaş Yay., İstanbul, 1999, s.102-104.

<sup>268</sup> Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. XVI. Dizi, Ankara, 1996, s.117.

<sup>269</sup> Şimşir, **Malta...** s. 395-397.

Sonunda gecikmeli de olsa Mürsel (Bakü) Paşa ve sürgünler 1 Kasım 1921 Salı günü İnebolu'ya ayak basmışlardır. Burada Mustafa Kemal Paşa'nın 'Hoş geldiniz' telgrafıyla karşılandılar. Bu telgrafa karşılık 51 kişi adına toplu olarak Meclis Başkanlığına aşağıdaki telgraf çekilmiştir:

*“Bizi kurtaran Meclis’e ve onun başkanına şükranlarımızı bildiririz. Milli borçlarımızı maddi olarak ve kısmen yerine getirebilmek için mesleklerimize göre, vatanın her türlü hizmet ve külfetine hazırız”* <sup>270</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa adına da çekilen bu telgraf onun bundan sonra da vatana hizmet etmek istediğini göstermiştir. Bu istekle Ankara'ya gelen Mürsel (Bakü) Paşa 24 Kasım 1921'de 6. Süvari Tümenine tayin olunarak Batum'a gitti. Batum'a gider gitmez Genel Kurmay Başkanlığından gelen emir üzerine Batı Cephesi'nde bir tümende görev almak üzere Ankara'ya geri döndü. Burada 1 Mayıs 1922'de 1. Süvari Tümeni Kumandanlığına atandı.<sup>271</sup>

Sakarya Savaşı'nın zaferle sonuçlanması, Türkiye açısından olumlu gelişmelere sahne olmuştur. Türkiye bu zaferle uluslararası alanda saygın hale gelmiş, bunun sonucu olarak Rusya'nın aracılığı ile Kafkas Devletleri (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) 13 Ekim 1921'de Türkiye ile Kars Antlaşmasını imzaladılar. Böylece doğu sınırı garanti altına alındı. Daha sonra II. İnönü Zaferinden bu yana temaslarını sürdüren Fransa Türkiye'nin bu aşılabilir gücünü anlamış ve 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nı imzalayarak Misak-ı Milliye'yi tanımıştır. Böylece İtilaf Bloğu, İtalya'dan sonra Fransa'nın da çekilmesiyle bozulmuştur.<sup>272</sup>

### 3.2 Başkomutanlık Meydan Zaferi ve Mürsel (Bakü) Paşa

Sakarya Savaşı'nın Türk zaferi ile sonuçlanmasının ardından Yunanlıların saldırı güçleri kırılmış böylece onların anayurttan atılma zamanı gelmişti. Fakat Yunanlılar, Eskişehir Afyon çizgisinde kuvvetli bir savuma hattı kurarak Anadolu'da ki yerli Rumları da silâh altına alarak yeni askeri birlikler oluşturmuşlardı.<sup>273</sup> Bu gelişmeler TBMM'de derin tartışmalara neden olmuş, neden hala taarruz edilmediğini sormaya başlamışlardı. Bu tenkitlere rağmen TBMM 4 Şubat 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık görevini üç aylık bir süre için yeniden uzattı. Mustafa Kemal Paşa bu eleştirilere gizli oturumda söz alarak : “ *Ordumuzun taarruz etmesi isteniyor. Zaten kararımız taarruzdur. Fakat bu*

<sup>270</sup> Sarıhan, a.g.e., s.125.

<sup>271</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahat Belgesi.

<sup>272</sup> Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz.Rıdvan Akın, Kültür Yay., İstanbul, 2010, s.268.

<sup>273</sup> **Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım 2. Kitap Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Genelkurmay Yay., Ankara, 1968, s.12.

*taarruzu geciktiriyoruz. Çünkü hazırlıklarımızı bitirmek için biraz zaman lazımdır. Yarım tedbirle yapılacak taarruz hiç taarruz etmemekten daha iyidir.”* düşüncelerini ifade etmiştir.<sup>274</sup>

Türk Ordusu ilerde yapacağı büyük taarruza hazırlanırken Mustafa Kemal Paşa, işleri barış yoluyla çözüme iradesini göstermek amacıyla İç işleri Bakanı Vekili Yusuf Kemal Bey’i Paris ve Londra’ya göndermiştir. Fakat buralarda yapılan görüşmelerden Misak-ı Milli lehine olumsuz sonuçlar çıkınca, Ankara Hükümeti Yunanlılara bütün diplomatik yolları kapatmış ve artık taarruz kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu dönemde Türk Ordusu, Batı Cephesi Ordusunu I. ve II. Ordu Komutanlıklarına ayırarak taarruz hazırlıklarına devam etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa’nın Başkomutanlık yetkisi ise geçen süre içerisinde 7 Mayıs 1922’de üç ay ve 22 Temmuz 1922’de ise süresiz olarak uzatıldı.<sup>275</sup>

Haziran ayının ortalarında Başkomutan taarruza geçmek kararını vermişti. 30 Ağustos Zaferinin kazanılmasında Mustafa Kemal Paşa’nın gizliliğe verdiği önem çok etkili olmuştur. Hatta kendisi muharebe planı için cephe komutanları ile görüşmelerini bile gizlilik içinde yürütmüştür. Nitekim Başkumandan’ın 1922 Temmuz’unda Batı Cephesi Komutanlığına giderek plan hakkında görüşmesi gerekiyordu. Bu faaliyetini gizlemek için o günlerde Konya’ya gelen General Townshend’in görüşme isteğinden yaralanarak Ankara’dan ayrıldı. Böylece 23 Temmuz’da Akşehir’e giderek komutanlarla görüştü.<sup>276</sup>

Yine aynı şekilde, Mustafa Kemal Paşa ordu birlikleri arasında yapılacak futbol maçı bahanesiyle Akşehir’e gelerek burada 28 Temmuz gecesi ordu komutanları ile taarruz planı için istişarelerde bulundu.<sup>277</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa’nın da bir tümen komutanı olarak katılacağı bu savaşın planını daha iyi anlamak için Türk-Yunan ordularının cephedeki konuşlanışlarına bakmakta fayda var. Ardından planın ne şekilde tatbik edilebileceği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Mürsel (Bakü) Paşa’nın muharebede ne gibi yararlılıklar göstereceği anlaşılmış olacaktır.

Türk Ordusunun cephedeki durumuna baktığımızda emrinde iki ordu, bir süvari kolordusu ve Kocaeli Grubu bulunan cephe komutanı İsmet Paşa’nın karargâhı Akşehir’dedir. Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşa emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Çay’dadır. Bu Ordunun sorumluluk alanı Afyon’dan Ege Denizi’ne kadar olan geniş bir bölgedir. Emrinde 1. Kolordu, üç piyade tümeni, bir süvari tümeni ve Dinar

<sup>274</sup> Atatürk, **Nutuk**, s. 393.

<sup>275</sup> Eroğlu, a.g.e., s.151.

<sup>276</sup> Talat Turhan, **30 Ağustos Türk İstiklal Harbinde Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi**, İleri Yay., İstanbul, 2004, s.39.

<sup>277</sup> Atatürk, **Nutuk**, s.417.

Müfrezesi vardır. İkinci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Bolvadin'dedir. Bu Ordunun sorumluluk alanı Afyon'dan Eskişehir'in kuzeyine kadar olan bölgedir. Emrinde dört kolordu vardır. Kocaeli Grubu komutanı Halit Paşa emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Geyve'dedir. Bu ordunun sorumluluk alanı ise Eskişehir'in kuzeyinden Gemlik Körfezi'ne kadar olan bölgedir. Emrinde bir piyade tümeni ve bir süvari tümeni ile bazı milis kuvvetler vardır. Mürsel (Bakü) Paşanın da 1. Süvari Tümeni ile bünyesinde olduğu 5. Süvari Kolordusu Ilgın'dadır. Komutanı ise Fahrettin Paşa'dır. Emrinde üç süvari tümeni vardır. Bu şekilde Türk Ordusu 18 Piyade tümeni, 5 Süvari tümeni ve bir tugaydan oluşmaktaydı. Karargâhı İzmir'de bulunan General Hacıenisti komutasındaki Yunan Ordusu, üç kolordu, bir süvari tümeni ve dokuz bağımsız alaydan oluşmaktaydı. Birinci Kolordu Komutanı General Trikapis emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Afyon'dadır ve emrinde dört tümen vardır. İkinci Kolordu Komutanı General Diyenis emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Gazlıgöl'dedir. Afyon ile Kütahya arasında ihtiyattadır. Emrinde dört tümen vardır. Üçüncü Kolordu Komutanı General Sumalis emrinde bulunan kuvvetleri ile karargâhı Eskişehir'dedir. Emrinde dört tümen vardır. Süvari Tümeni Uşak'ın güneyinde ihtiyattadır.<sup>278</sup>

Akşehir'de Başkomutan, Genelkurmay Başkanı, Batı Cephesi Komutanı, Ordu Komutanları 1. ve 4. Kolordu komutanları ve 5. Süvari Kolordusu komutanları bir araya geldi. Uzun tartışma ve istişarelerden sonra 28-29 Temmuz 1922 gecesi plan ortaya çıktı.<sup>279</sup>

Plana göre, düşmana hiç beklemediği Afyon'un güneybatısındaki sarp dağlık bölgeden ordunun büyük bir kısmıyla taarruz etme kararı verildi. Bu planı İsmet İnönü şöyle açıklar:

*“Düşmanın sağ kanadına büyük kuvvetler toplayarak, güneyden kuzeye doğru taarruz ederek, düşmanın çekilme istikametini keseceğim ve bir meydan muharebesi ile düşmanı imha edeceğim”*<sup>280</sup>

Düşmanın sağ kanadı olan 30 km. uzunluğundaki sarp dağlık bölgeye 1. Ordunun 1. Kolordusu ve 2. Ordudan gelen 2. ve 4. Kolordulara bağlı 11. Tümen ile bir müstakil tümen, Mürsel (Bakü) Paşa'nın da bağlı olduğu 5. Süvari Kolordusu getirildi. Bu şekilde düşmana asıl taarruzu 1. Ordu baskın şeklinde yapacaktı. Böylece 1. Ordu kuzeye doğru hareketle düşmanın arkasına düşecek ve batıya yönelmesine fırsat vermeden onu imha edecekti. Bu arada 2. Ordunun sorumluluğunda olan ve Afyon'dan Eskişehir'e kadar uzanan yüz otuz kilometrelik cepheye ise yedi tümenlik az bir kuvvet ayrıldı. 2. Ordu burada 1. Ordunun

<sup>278</sup>Cevdet Kerim İncedayı, **İstiklal Harbi (Garp Cephesi)**, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2007, s.179-181; **Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi...** s.5,6-11.

<sup>279</sup>**Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi...**, s.16.

<sup>280</sup>İsmet İnönü, **Hatıralar 1.Kitap**, Yayına Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1982, s.283.

harekâtını kolaylaştırmak amacıyla gösteri taarruzunda bulunacak düşmana asıl taarruzun buradan yapıldığı fikrini vererek 1. Ordu bölgesine düşmanın destek sağlamasını önleyecekti. Kocaeli Grubu da emrindeki kuvvetlerle bir gösteri taarruzunda bulunarak cephesindeki düşmanı yerinde tutacaktı.<sup>281</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa'nın bağlı olduğu 5. Süvari Kolordusu da bu planda önemli bir görev almıştır. Bu bağlamda Süvari Kolordusu düşmanın bir saldırı ihtimali olmadığını düşündüğü Çiğiltepe ile Tokluksivrisi arasındaki Ahır Dağları'nı aşacak ve düşmanı yan ve gerilerinden vurarak düşmanın İzmir'le telgraf ve demiryolu bağlantısını kesecekti.<sup>282</sup>

Plana göre Başkomutan baskın şeklinde bir taarruz tasarlamıştı. Bu tarz bir taarruz düşmana nispeten mevcut olarak fazla olmayı gerektiriyordu. Fakat yapılan çalışmalar sonucu mevcut olarak ancak Yunan Ordusuyla başa baş bir duruma gelinmişti. Bu şartlar içerisinde Başkumandan güneyde düşmanın üç misli bir kuvvet tertip ederek bu planı gerçekleştirmeyi düşünmüştür.<sup>283</sup>

Mustafa Kemal Paşa planı komutanlarla görüşükten sonra 30 Temmuz 1922 günü Ankara'ya döndü. Burada Bakanlar Kurulunu da bilgilendirerek tekrar cepheye gitmek üzere gizlice Ankara'dan ayrıldı. Paşa 20 Ağustos 1922 günü Akşehir'e vardı. Taarruz baskın şeklinde yapılacağı için cepheye hareketini Ankara'da birkaç kişi dışında hiç kimse bilmiyordu. Bu kişiler Paşa sanki Ankara'daymış gibi davranmışlar hatta gazetelerde onun Çankaya'da çay ziyafeti verdiğini ilan etmişlerdir.<sup>284</sup>

Böyle bir gizlilik anlayışında orduların da görev bölgelerine tam bir disiplin içerisinde gizli bir şekilde varmaları gerekliydi. Nitekim ordunun büyük bir kısmı Konya-Afyon demiryolu etrafında idi. Plana göre ise bütün ordu Afyon'un güneyine ve batısına yanaşacaktı. Bunun için gündüz yürüyüşleri yerine gece yürüyüşleri yapıldı. Böylece gündüz bölgede uçan düşman keşif uçaklarına açık verilmedi. Düşmanın Türk Ordularının yer değiştirmelerden şüphelenmemesi için konaklama yerleri boş bırakılmamış bir birliğin terk ettiği yer arkadan gelen diğer birlik tarafından doldurulmuştur. Bu şekilde bütün Batı Cephesi 24 Ağustos 1922'de belirlenen yerlere gelip keşif faaliyetlerine başladılar. Başkomutan da bugünün akşamı cepheye 20 km. uzaklıktaki Şuhut İlçesi'ne geldi. Geceyi burada geçirdikten sonra 25 Ağustos sabahı savaşı idare edecekleri Kocatepe'nin

<sup>281</sup>Şenay Sezen Okay, M.Vedat Okay, **Büyük Taarruz'da Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri**, Yönetici Yay., İstanbul, 1986, s.12.

<sup>282</sup> **Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi...** s.16; İsmet Görgülü, **a.g.e.**, s.110.

<sup>283</sup> Turhan, **a.g.e.**, s.43.

<sup>284</sup> Atatürk, **Nutuk**, s.417.

güneybatısındaki çadırılı ordugâha geçti.<sup>285</sup> Böylece planın ilk safhası tam bir disiplin içerisinde istenilen şekilde gerçekleştirildi. Şimdi sıra taarruzdaydı.

Tarihler 26 Ağustos 1922 Cumartesi gününü gösterirken sabah 04.00'ten itibaren Türk topçusu Afyon'un güney cephesinde sabah 6.00'ya kadar sürecek olan topçu ateşine başladı. Düşmanda gözle görülür bir şaşkınlık vardı. Çünkü Türkler hiç beklemedikleri bir vakitte saldırıya geçmişti. Türk Ordusunun asıl taarruz cephesi olan Afyon'un güneyi çok sarp bir arazi yapısına sahipti. Doğal bir duvar gibi olan cephe, Afyonu'nun güneyinden itibaren batıya doğru Kurtkaya Tepesi- Kalecik Sivrisi- Erkmen Tepe- Belen Tepe –Tınaz Tepe – Çiğil Tepe gibi tepeler arka arkaya geliyordu. Çiğil Tepe'den sonra sarp, arızalı, kayalık ayrıca funda ve çalıklarla örtülü olup insanın ilerlemesinin imkansız olduğu yolsuz geçitsiz bir dağ olan ve zirvesinde toklu sivrisi denen bir tepenin hakim olduğu Ahır Dağları mevcuttu. Plan gereği asıl taarruzu yapacak olan 1. Ordu işte bu duvar hükmünde olan yere doğru taarruzunu yapacak, Yunanlıların aşılmaz sandıkları ve sadece gözetlemekle yetindikleri Ahır Dağı'nı da Mürsel (Bakü) Paşa'nın bağlı olduğu 5. Süvari Kolordusu aşırp düşmanın gerisine düşecekti.<sup>286</sup>

Düşmanın bu aşılmaz olan tepelerden geçen mevzisi 1. ve 4. Tümenleri ile bunları destekleyen 7. ve 13. Yunan Tümenlerinden oluşan bir güç ile oluşturulmuştu. Bu mevzii ele geçirmede görevli olan Türk Ordusu ise 1. ve 4. Kolordularımızdır. Şiddetli bir topçu ateşinden sonra harap olan Yunan mevziine piyadelerimiz süngüleri ile girmiş ve bu mevziilere hakim olmuşlardı. Nitekim saat 9.00 sıralarında 5. Kafkas Tümenimiz Kaleciksivrisi'ni, 23. Tümenimiz Belentepe'yi, 15. Tümenimiz Tınaz Tepe'yi zapt etmiş bulunuyordu. Fakat 1. Ordu'nun doğu kanadında bulunan Afyon civarındaki düşman mevzisi ile Batı kanadında bulunan Çiğiltepe'de hala mücadeleler devam ediyordu. Alınan tepeler birçok kere el değiştirdi. Fakat işgal edilemez denen mevziler daha birinci günde Türk Ordusunun bozgununa uğradı.<sup>287</sup>

Bu arada Fahrettin Altay Paşa'nın emrinde olan 5. Süvari Kolordusu ve bu kolorduya bağlı olan 1. Süvari Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa Ahır Dağı'nı keçi yollarından geçmeye çalışıyorlardı. Süvari Kolordusu ve Mürsel (Bakü) Paşa Ahır Dağı'nın sarp patika yollarından çok zor şartlarla geçmişti. Yöre halkından alınan bilgilere göre Yunanlılar Ahır Dağı'nı sadece bir süvari bölüğü ile gözetliyor, gece olunca da ordu merkezine geri dönüyorlardı. Bu duruma göre önde Mürsel (Bakü) Paşa'nın komuta ettiği 1. Süvari Tümeni

<sup>285</sup> İncedayı, a.g.e., s.200-201,205; Erikan, a.g.e., 329-330.

<sup>286</sup> İbrahim Artuç, **Başkomutan Meydan Muharebesi Büyük Taarruz**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005, s.78-79.

<sup>287</sup> **Türk İstiklal Harbi II. Cilt...** s.90-104.

arkada 14. Süvari Tümeni kılavuzların rehberliğinde karanlıkta sarp derelerden, uçurum kenarlarından, ormanlıklardan birçok tehlikeyi atlatarak Ahır Dağı'nı geçip Sincanlı Ovası'na inmeyi başardılar. Kolorduya bağlı 2. Süvari Tümeni de öğleye doğru Sahra Topçu Takımını ve arabalı telsiz istasyonunu ve tekerlekli vasıtaları bırakıp öğlen vakti Mürsel (Bakü) Paşanın yanına geldi.<sup>288</sup>

Sincanlı Ovası'na gelmeyi başaran Mürsel (Bakü) Paşa, Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa'nın direktifleri ile bölgede keşif faaliyetlerine başlamış yanına verilen 14. Tümen ile beraber Beşkimse civarında bir muhafız düşman birliğini imha ederek buradaki demiryolu ve telgraf hattını tahrip etmiştir.<sup>289</sup> Böylece Mürsel (Bakü) Paşa cephede bulunan Yunan komutanlarla İzmir'de bulunan Yunan Ordusunun Başkomutanı Hacıenesti arasındaki haberleşme ağını kesmişti.<sup>290</sup>

Fakat Türk Ordusu Başkomutanı, Süvari Kolordusunun Ahır Dağı'nı geçip düşman gerisine gelip gelmediğini bilmiyordu. Çünkü 2. Süvari Tümeni telsiz istasyonunu Ahır Dağı'ndan geçirememişti. Bu nedenle Başkomutan şimdilik taarruzu planlanan şekilde yürütüyordu. Birinci Ordumuz karşısındaki Yunan komutanı Trikupis, İzmir ile haberleşmenin kesilmesinden sonra komutayı ele almış ve kendi iradesi ile cephe komutanlıklarını Türk Ordusunun taarruz ettiği Güney Cephesine harekete geçirmişti. Süvari Kolordumuzun Sincanlı Ovasına sarkmış olduğu haberlerini de alan Komutan Trikupis, savunma tedbirleri almış, bu hareketiyle tehlikenin farkına varıp önlemini almıştı. Fakat İzmir'de bulunan Başkomutan Hacıenesti'den Yunan Ordusunun taarruza karşı taarruzla hareket etmesi yönündeki geç gelen telgrafları işleri büsbütün değiştirdi. Arkasında Süvari kolordumuzun varlığını da öğrendikten sonra telaşa kapılan Yunan komuta kademesi bu emri yerine getirmede zorlanmış ve düşman ne yapacağını bilemez olmuştur. Yunan komuta kademesinde haberleşmenin sağlıklı olmamasından kaynaklanan bir karışıklık vardır. Böylece Trikupis savunma tedbirlerini almada kararsızlık yaşamıştır. Bu nedenle Afyon'un kuzeyinden 2. Ordumuzun yönettiği gösteri taarruzlarını karşılayan düşman ihtiyat birliği de yerinde bırakılmış asıl taarruz cephesine gönderilmemiştir. Bu gelişmeler savaşın birinci günü Ordumuz açısından olumluydu.<sup>291</sup>

<sup>288</sup> Fahri Belen, **Büyük Türk Zaferi Afyondan İzmir'e İstiklal Harbi Hatıraları, Tenkitler, Tahliller**, M.E.B Yay., İstanbul, 1970, s.30.

<sup>289</sup> Fahrettin Altay, **İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu**, İnsel Kitabevi, 1925, s.46; **Türk İstiklal Harbi II. Cilt...** s.106.

<sup>290</sup> Yunan Başkomutanı Hacıenesti bu durumu General Valettas'ın “*Düşman Afyon'la demiryolu ve telgraf bağlantımızı kesti.*” sözüyle öğrenince büyük bir şaşkınlık yaşayarak “*Nasıl olur*” demiştir. Turgut Özakman, **Şu Çılgın Türkler**, Bilgi Yay., Ankara, 2012, s.618.

<sup>291</sup> Artuç, **a.g.e.**, s.85-92.



Savaşın ikinci günü 27 Ağustos Türk Ordusu açısından bir kırılma noktasını teşkil edecekti. Çünkü bir önceki gün düşman şok bir baskınla ilk başta telaşa sürüklenmiş, böylece cepheleri ele geçirilmişti. Daha sonra ilk şaşkınlığını atan Yunan Ordusu Türk Ordusunun ele geçirdiği mevzilerini kısmen geri almıştı. Bu olumlu gelişmeler ordu komutasını bizzat cepheden yöneten Trikupis sayesinde olmuştu. Fakat İzmir’de bulunan Başkomutan Hacienisti’nin telgraf hatlarının tahrip olmasından dolayı geç gelen emirleri ve bu emirlerin Trikupis tarafından benimsenmemesi Orduda bir çift başlılığı meydana getirmiştir. Bu sebeple Yunan kuvvetleri zamanında ve yerinde kullanılmadı ve Ordu çok kayıp verdi.<sup>292</sup> Bu iki başlılık savaşın ikinci günü Türk Ordusu’nun da gayretli taarruzuyla Yunanlılara pahalıya mal olacaktı.

Sabahın erken saatlerinde Türk topçusunun atışları ile yeniden başlayan savaş Türk Ordusunun birinci güne göre daha kuvvetli ve iştiyaklı olduğunu ortaya çıkardı. Nitekim ihtiyattaki 3. Tümen 12, 5 ve 8. Tümenler, Tınaztepe bölgesinde taarruza başladı. Öğleye kadar devam eden muharebelerde Çiğiltepe hariç düşman cephelerini oluşturan bütün önemli tepeler alınmış ve düşman birlikleri düzensiz bir şekilde kuzeye kaçmaya başlamışlardır. Alınamayan Çiğiltepe de öğleden sonra 57. Tümen tarafından alınmış, akşama doğru da 8. Tümen Afyon’a girmeyi başarmıştır.<sup>293</sup> Böylece düşman Türk kuvvetlerinin önünde Sincanlı ve Afyon Ovalarına, Ayvalı-Balmahmut hattına doğru kaçmaya başladı.<sup>294</sup>

Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşa, kuzeye doğru kaçan düşman kuvvetlerinin ikinci müdafaa hattının Resulbaba- İbulak Dağı- Dumlupınar olabileceğini sezmiş ve düşmanın bu hatta çekilip kendine çeki düzen vermemesi için harekete geçerek İbulak Dağı’na doğru düşmanın önünü tutmak istedi. Fakat bu düşüncesini gerçekleştirmek için düşmanın Uşak tarafındaki süvari tümenin saldırılarından emin olmak istedi ve 1. Süvari Tümen Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa’yı kendisini koruması için görevlendirdi.<sup>295</sup> Böylece Fahrettin Paşa’nın emri ile Mürsel (Bakü) Paşa hem İbulak Dağına giden kuvvetleri koruyacak hem de Balmahmut doğusuna taarruz edecekti. Mürsel (Bakü) Paşa bu emir doğrultusunda saat 16.00’da Balmahmut’a doğru ilerleyerek Ayvalı’nın güneyinde iki Yunan alayına rastladı ve topçu ateşi ile Yunanlıları bozguna uğrattı. Bozgun halinde kaçan düşmanı takip eden Mürsel (Bakü) Paşa düşmanın dağınık kuvvetlerini kılıçtan geçirmiştir. Daha sonradan bu düşman kuvvetinin Yunanlıların 7. Tümeni olduğu anlaşılmıştır.<sup>296</sup> Süvari

<sup>292</sup> Belen, **a.g.e.**, s.35.

<sup>293</sup> Turhan, **a.g.e.**, s.47.

<sup>294</sup> Erikan, **a.g.e.**, s.359.

<sup>295</sup> Altay, **a.g.e.**, s.47.

<sup>296</sup> **ATASE**, İSH-21, K. 1786, B:155-6. Belgenin aslı için bkz. Ek: 25.

Kolordusu ve Mürsel (Bakü) Paşa'nın yapmış olduğu bu icraatlar savaşın ikinci günü kuzeye doğru kaçan düşmanın Dumlupınar mevzisini tutmasını engellemiştir.

Savaşın ikinci günü gecesi düşman Türk Ordusunun baskıları karşısında çaresizce kaçmaya devam ediyordu. Gelen raporlardan anlaşıldığına göre düşman İzmir doğrultusunda çekiliyordu. Bunun üzerine Türk komuta kademesi 1. Ordumuzun düşmanın İzmir doğrultusunda çekilmesine engel olacağını 2. Ordumuzun da Eskişehir yolunu kapatacağını bildirdi. Bu tedbirlerle sıkışan düşman, süvarilerimizi karşılarında görünce telaşa kapıldı. Kaçan Yunan Ordusunun 1. ve 7. Tümenleri, kolordusundan ayrı düşen Mürsel (Bakü) Paşa'nın komuta ettiği 1. Süvari Tümenimiz tarafından karşılandı. Gece boyu muharebe devam etti. 28 Ağustos sabahı Mürsel (Bakü) Paşa Balmahmut-Bulca kesiminden ve Resulbaba tepeler hattı ile demiryolu arasından Yunan kuvvetlerinin batıya doğru geçtiğini görünce bunlara karşı taarruza karar verdi ve 14. Süvari Alayını Ayvalı'nın doğusundan kuzeye, tümenin geri kalanını da Kumarlı'dan kuzeye yöneltti. Mürsel (Bakü) Paşa böylece Yunan Ordusunun batı yanını etkiledi. Daha sonra bölgeye gelen 3. Kafkas Tümeninden yardım istedi. Bunun üzerine gelen kuvvet yaptığı muharebelerle Yunanlıları işgal ettiği tepelerden geri attı. Bu gece Mürsel (Bakü) Paşa Düzağaç'ta kaldı.<sup>297</sup> Bu muharebelerde düşman Sincanlı Ovası'ndaki tepelerde savunmaya geçmek istedi. Fakat Ordumuz ve Mürsel (Bakü) Paşa kendi sorumluluk bölgelerinde bu savunma isteğini başarısızlığa uğrattı. Burada tutunamayan düşman Dumlupınar-Uşak doğrultusunda kaçmaya başladı.<sup>298</sup>

Düşmanın bu kaçıışı ve Ordumuzun ısrarlı takibi 29 Ağustos 1922 günü de sürecektir. Bu takip hareketinde 1. Ordunun görevi düşmandan önce Dumlupınar'a varmak ve buraya ulaşmış düşman ordusunu yok etmektir. Yine aynı şekilde 2. Ordumuzun görevi de çekilmekte olan düşmanı kuzeyden baskı altına almaktır. Mürsel (Bakü) Paşa ve Süvari Kolordumuzun görevi de düşmanın batıya çekilme yollarını kapatmaktır.<sup>299</sup> Bu anlamda Mürsel (Bakü) Paşa 1. Ordu Komutanından aldığı emir üzerine İslamköy-Musaköy istikametinde ilerleyerek 2. Yunan Tümeninin kaçış istikametini kesecek ve Uşak istikametinde keşif yapacaktır.<sup>300</sup> 1. Ordu gereğini yaptı ve Dumlupınar istikametini düşmanın büyük kısmına kapattı, 2. Ordumuz ise büyük bir hızla ilerledi. Çok yorgun düşmesine rağmen Süvari Kolordusu başarılı taarruzlarla düşmana ağır kayıplar verdirmiştir. Sonuçta düşmana tek kurtuluş yolu Kızıldaş Deresi kalmıştı. Mürsel (Bakü) Paşa, Kolordudan ayrı düşmüştü. Fakat aldığı emir gereği Kolorduya katılması gerekiyordu.

<sup>297</sup> **Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi...** s.146, 160-161.

<sup>298</sup> Görgülü, **a.g.e.**, s.110.

<sup>299</sup> Turhan, **a.g.e.**, s.50.

<sup>300</sup> **ATASE**, İŞH 21, K.1786, B.156-6.

Kumarlı – Ayvalı yoluyla Altıntaş bölgesinde bulunan Kolorduya katılmak için bütün gün, Beşkarişhöyük köyüne doğru hareket halinde oldu ve köye varıp geceyi burada geçirdi.<sup>301</sup>

Gece Beşkarişhöyük’ünde istirahata çekilen Mürsel (Bakü) Paşa, Kolordu Komutanına bilgi vermek için emir subayı Üsteğmen Selahattin’i Fahrettin Paşa’ya göndermiştir. Fahrettin Paşa iki gün ayrı düşen tümenin tekrar kendisine intikalinden memnun kalmıştır. Daha sonra Fahrettin Paşa değerlendirmeleri sonucu Murat Dağı’nın kuzeybatısındaki düşmanın yolunu kesme düşüncesi sebebiyle bu dağın kuzeybatısındaki Belova gediğine kuvvet yollamak istemiştir. Bunun için Mürsel (Bakü) Paşa, bu gece Belova mevkiindeki Yağcılar’a yürüyecektir.<sup>302</sup>

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1922 sabahı kendisine gösterilen haritaya baktığında Yunan Ordusunun dört yönden kuşatılır bir halde olduğunu gördü. Bu gelişme üzerine Fevzi ve İsmet Paşalarla kısa bir görüşme yaptı. Bu görüşme sonucu varılan karara göre bölgede bulunan ordularımız ile meydan muharebesi hızla sona erdirilecek ve bunu takiben Süvari kolordusu durup dinlemeksizin Kızıлтаş Deresi’nden Uşak’a yürütülecekti.<sup>303</sup>

Başkomutan, Meydan Savaşı’nı daha iyi idare etmek için 1. Ordunun komuta yeri olan Akçaşar’a doğru yola çıktı. Fevzi Paşa’yı 2. Ordu ile Süvari Kolordusunun yanına gönderdi. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa karargâhta kaldı. Başkomutan, Çalköy yakınlarında bir yere geldiğinde Trikopis’in emrindeki ordunun 1. Ordumuz tarafından güneyden ve doğudan, 2. Ordumuz tarafından batıdan sarıldığını gördü. Ayrıca süvarilerimiz de düşman ordumuzu sarmıştı. Böylece hazır durumdaki topçulara ateş emri verildikten sonra düşman ağır bir şekilde top ateşine tutuldu. Daha sonra adına Başkomutanlık Meydan Zaferi denilecek Aslıhanlar Meydan Muharebesi kazanıldı.<sup>304</sup> Ağır kayıplar veren düşman ordusu Çal bölgesinden Kızıлтаş Vadisi’ne doğru çekiliyordu. Bun haberi alan Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşa aldığı emir üzerine Mürsel (Bakü) Paşa’nın da bulunduğu tümenlerini Kızıлтаş Vadisi’ne yönlendirmiş,<sup>305</sup> fakat şiddetli yağmur, düşmanın mukavemeti ve havanın kararması sebebiyle Vadi’nin ele geçirilmesi gerçekleşmemiştir. 30-31 Ağustos gecesi Trikopis ve Diyenis grubuna bağlı olan 7000 kadar asker Vadi’den kaçmıştır.<sup>306</sup>

<sup>301</sup> ATASE, İSH 21, K.1786, B.158-8.

<sup>302</sup> Altay, a.g.e., s.54.

<sup>303</sup> Erikan, a.g.e., s.367.

<sup>304</sup> Okay, a.g.e., s.24.

<sup>305</sup> ATASE, İSH 21, K.1786, B.158.

<sup>306</sup> Rıdvan Bal, **Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006, s.44 .

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 31 Ağustos günü Çalköy’de yaptığı durum değerlendirmesinde Yunan Ordusunun geride yeni bir savunma hattı kurmasına izin verilmeden imhası için tüm kuvvetlerin durmadan İzmir’e hareket etmelerini istedi ve tarihi emrini verdi: “*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri!*” Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanlığı 1. ve 2. Ordularla Süvari Kolordusuna İzmir’e çekilen düşmanın durmadan takip edilmesi emrini verdi.<sup>307</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa ve Süvari Kolordusu bu takip harekâtı sırasında 4 Eylül 1922 akşamı Kula’ya girdi. Burada Süvari Kolordusu Komutanı Fahrettin Paşa’ya ordudan gelen bir emirde tümen komutanlarının rütbelerinin bir derece yükseltildiği ve kendisinin de bir yılı doldurmasına on iki gün kaldığı için rütbesinin on iki gün sonra terfi ettirileceği bildirildi. Böylece Mürsel (Bakü) Paşa, general rütbesine yükselmiş oldu.<sup>308</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa, terfisini almanın heyecanıyla Fahrettin Paşa’dan aldığı emir üzerine Salihli’ye çok kısa bir zamanda varmıştır.<sup>309</sup> Salihli’de Yunan Süvari Tümenine baskın yaparak sokak muharebelerine girmiş ve düşmana ağır zayıyat vermiştir. Buradan 6 Eylül 1922 günü Bintepeler mevkiine geldi. Daha sonra 8 Eylül’de Manisa’ya gelen Mürsel (Bakü) Paşa ve diğer tümenler 9 Eylül sabahı Fahrettin Paşa’nın emriyle süratle İzmir’e hareket etti.<sup>310</sup>

Tümenler birbiri ile yarış edercesine İzmir’e doğru ilerlemeye başladı. Fakat Bornova’dan sonra hiç beklenmedik anda ateşe maruz kaldılar. 1. ve 2. Süvari Komutanları Mürsel Bakü ve Zeki Soydemir Paşalar bu son düşman mukavemetini kısa süre içinde kırdılar ve birliklerine ayrı ayrı istikametler vererek ileri emrini verdiler. 9 Eylül sabahı 2. Süvari Tümeni Sabuncubel’den Mersin yolu ile İzmir’e, 1. Süvari Tümenimiz de sol taraftan Kadife Kale’ye doğru yürüyordu. Bu Tümenin İkinci Alayı Tuzluoğlu fabrikasından geçerken düşmanın yaylım ateşine uğradı. Buna rağmen ilerleyen süvarilerimiz kordon boyundan geçti ve Alayın Komutanı olan Yüzbaşı Şeref Bey bayrağımızı hükümet dairesine çekti. 1. Süvari Tümenimizin öncüsü Yüzbaşı Zeki Bey de kumandanlık dairesine bayrağımızı çektiler.<sup>311</sup> Fransız muharebe gemisinden gelen bir subay, Mürsel (Bakü) Paşa’ya bir isteğimiz olup olmadığını sorduğunda, Paşa, geminin telsizi ile İzmir’e girdiğimizi Ankara’ya bildirdi.<sup>312</sup> Daha sonra bu telsiz konuşması şu şekilde suret edilmiştir:

<sup>307</sup> **Türk İstiklal Harbi II. cilt Batı Cephesi...** s.277.

<sup>308</sup> Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaşı ve Sonrası 1912-1922**, Eylem Yay., Ankara, 2008, s.343.

<sup>309</sup> Erikan, **a.g.e.**, s.378.

<sup>310</sup> Taylan Sorgun, **İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)**, Kamer Yay., İstanbul, 1998, s.348.

<sup>311</sup> Cemal Kutay, **Ege’nin Kurtuluşu**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1981, s.163-165.

<sup>312</sup> Sarıhan, **a.g.e.**, s.648.

“ Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Muzaffer Milli Ordumuzun Yılmaz Süvarileri bizler, düşmanın İzmir önündeki son mukavemetini de kırarak 9/Eylül/1922 saat 10.30’da şehre dahil oldu. Halkın dolgun gözyaşlarıyla derin hürmetlerini iblağ ile bahtiyarım.

Süvari Kumandanı  
Mürsel”<sup>313</sup>

Bu gelişmelerden sonra 1. Süvari Tümen Komutanı Mürsel saat 14.00’de hükümet konağından Batı Cephesi Komutanlığına şu telgrafi çekmiştir:

“Sefil Yunanlılar sevgili İzmir’imizi kılıçlarımıza terk ederek kaçmaktadırlar. Direnenlerin önemli bir kısmı yok ve bir kısmı esir edildi. Saat 10.30’da İzmir’e girdik. Bütün halk ve yabancı uyruklular ordumuzu büyük bir sevinç ve heyecanla karşıladılar. Limanda Yunan vapuru yoktur. Askerimiz kıyıda, Kadifekale’de ve Yenikale doğusundadır. Şimdiye kadar sayılan esirler 35 subay ve 1500 erdir. 1’inci Süvari Tümeni büyük kısmıyla, Kadifekale üzerinden ve bir kısmıyla Alsancak’tan, 2’nci Süvari Tümeni Bornova üzerinden yan yana muharebe ederek şehre girmişlerdir. Her iki tümen emrimde olarak, İzmir Komutanlığını elime aldım.” Mürsel<sup>314</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa, İzmir’de komutanlığı ele aldıktan sonra, Türk ahlak ve geleneğinin bir örneğini göstererek zor durumda kalan göçmen Rumlara şehri boşaltana kadar dokunulmayacağı sözünü vermiştir.<sup>315</sup> Böylece İzmir, uzun bir zaman sonra gerçek sahiplerinin eline geçmiştir.

Takip harekâtı 18 Eylül’e kadar sürmüş bu tarihten itibaren düşman kalıntıları Ege ve Marmara denizine döküldükten sonra Batı Anadolu düşmandan tamamıyla temizlenmiştir. Batı Cephesi Komutanlığının bundan sonraki amacı boğazların kontrolünün sağlanması ve Doğu Trakya’ya geçilerek buradaki düşmanın temizlenmesi ve buranın Anavatana bağlanması olmuştu. Böylece Türk Ordusu, bu amaçlar doğrultusunda hedeflenen bölgelere doğru ilerlemeye başladı. Türk Ordusunun ilerlemesi İtilaf Devletleri’nde telaşa sebebiyet verdi. Bu nedenle TBMM Hükümetine görüşme teklif ettiler. Görüşme sonucunda Bursa’nın Mudanya ilçesinde bir konferans toplanması kararlaştırıldı.<sup>316</sup>

<sup>313</sup> B.O.A., D.4937M, F.30.10, Y.NO:54,354,37.

<sup>314</sup> Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, 2. Cilt 6. Kısım, 3. Kitap, Genelkurmay Yay., Ankara, 1969, s.127.

<sup>315</sup> İbrahim Erdal, “Amerikan Arşiv Belgelerine Göre İzmir’in Boşaltılması ve Rum Göçmenlere Yardım Konusu”, Karadeniz Araştırmaları, C. 6, Sayı: 21, Bahar, 2009, s.61-73.

<sup>316</sup> Cemal Avcı, Adem Kara, Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılabının Tarihi, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007, s.248.

3 Ekimde 1922'de toplanan Mudanya Konferansı'nda Türkiye'yi Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa temsil etti. İngiltere, Fransa ve İtalya adına da bu devletlerin İstanbul'daki komutanları katıldı. Görüşmeler sonucu Mudanya Ateşkes Antlaşması ile Türk-Yunan savaşı sona erdi. Böylece Doğu Trakya, İstanbul ve Boğazlar savaşılmadan kurtarıldı.<sup>317</sup>

Mudanya Ateşkes Antlaşması, Mondros Mütarekesi'nin izlerini bir nebze olsa silerek Türk tarafına diplomatik bir üstünlük kazandı. Sıra kazanılan bu diplomatik üstünlüğün uluslararası alanda hukuki temelde meşrulaştırılmasına gelmişti. Bunun için vakit kaybedilmeden barış görüşmelerine başlanması gerekiyordu.<sup>318</sup>

İtilaf Devletleri, Ankara Hükümetini 28 Ekim 1922'de İsviçre'nin Lozan kentinde yapılacak barış görüşmelerine davet etti. Lozan görüşmelerine 20 Kasım 1922'de başlandı. Görüşmelerde Türk Hükümetini Dışişleri Bakanı sıfatıyla İsmet Paşa temsil ediyordu. Batılı devletler Misak-i Milli'den asla taviz vermek istemeyen Türk Heyeti karşısında Sevr'i dilettiler. Bu sebeple görüşmelere 4 Şubat 1923'de ara verildi. Ara verilen görüşmelere savaşın tekrar gündeme gelmesi yüzünden 23 Nisan 1923'de tekrar başlandı ve 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalandı.<sup>319</sup>

Anlaşmaya göre sınırlar Türkiye'nin istediği gibi kararlaştırıldı. Ancak Irak sınırı ve Musul Sorunu daha sonra Türkiye ile İngiltere arasında dostça çözümlenecekti. Boğazlar, başkanlığını bir Türk'ün yapacağı uluslararası bir komisyona bırakılacak, ticaret gemileri serbest geçebilecek ve savaş ihtimali olduğunda Türkiye boğazları silahlandırabilecekti. Kapitülasyonlar bütün yaptırımlarıyla kaldırılarak Dış borçlar konusunda ilgili olan Duyun-u Umumiye İdaresi kaldırıldı. Borçlar Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkelere paylaştırıldı. Patrikhane'nin yabancı kiliselerle ilişki kurmaması şartıyla İstanbul'da kalmasına müsaade edildi. Türkiye'de bulunan bütün yabancı okullar Türk Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olacak, bu okullar Türk müfettişlerince teftiş edilecekti. Yunanistan savaş tazminatı olarak Edirne'nin Karaağaç bölgesini verdi. Azınlıklar Türk vatandaşı sayılarak Avrupalıların iç işlerimize müdahalesi engellendi.<sup>320</sup>

Bu dönemde Mürsel (Bakü) Paşa, 16 Aralık 1922 tarihine kadar Kırkağaç civarında kaldı. Daha sonra Ocak 1924 Tümeni ile Mardin mıntkasına geldi. 15 Haziran 1924 tarihine kadar burada kaldı. Aynı tarihte Cizre'ye giderek iki buçuk ay da burada kaldı. 10 Eylül 1924'te Tümeni ile Nasturi Harekâtına iştirak etti.<sup>321</sup>

<sup>317</sup> Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılap Tarihi**, Der Yay., İstanbul, 2011, s.193-94.

<sup>318</sup> Ömer Urhal vd, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2010, s.325.

<sup>319</sup> Ahmet Sait Candan, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Umuttepe Yay., Kocaeli, 2010, s.132.

<sup>320</sup> Ergün Aybars, **a.g.e.**, s.352-354.

<sup>321</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

Malta’da uzun bir süre sürgünde kalan Paşa, buradan kurtulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa önderliğinde süren Türk Kurtuluş Savaşı’na tereddüt etmeden katılmıştır. Kurtuluş Savaşı sürecinde Başkomutanlık Meydan Muharebesinde kendisine verilen önemli görevde Yunan Ordusunun arkasına düşerek onları paniğe düşürerek büyük bir başarı elde etmiştir. Bununla beraber Yunan Ordusunun haberleşme ve nakliyat gibi ihtiyaçlarının sağlandığı demiryolunu ve telgraf hattını imha eden Paşa, Yunan Ordusunu sıkıntıya düşürmüş ve düşmanın zamanında müdahalelerini geciktirmiştir. Bu durum nedeniyle Yunan Ordusu komuta kademesinde çok büyük krizler yaşanmış, sonuç olarak çift başlılık ortaya çıkmıştır. Komuta kademesindeki bu çift başlılık Yunanlıların yanlış kararlar vermesine yol açmış, Türk Ordusunun zafere giden yolda işinin kolaylaşmasını sağlamıştır.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### CUMHURİYET DÖNEMİ ASKERİ ve SİYASİ FAALİYETLERİ

#### 4.1 Askeri Faaliyetleri

Devletlerin egemenliğine ve bağımsızlık haklarına saygı ilkelerinin yer aldığı Lozan Antlaşması, Türkiye'nin siyasi, iktisadi, mali, askeri ve kültürel bağımsızlığını tüm dünyaya kabul ettirmiştir.<sup>322</sup> Ancak Lozan'da Musul Meselesi'nin çözümü İngiltere ile daha sonra yapılacak ikili görüşmelere bırakılmıştır. İkili görüşmelere bırakılan Musul Meselesi, Türkiye-İngiltere arasında diplomatik bir sorun haline gelmiştir.<sup>323</sup> Bu bağlamda İngiltere meseleyi bir yandan diplomatik yöntemlerle çözemeye çalışırken diğer yandan bölgedeki farklı etnik ve mezhepleri isyana teşvik ederek Türkiye'yi Musul konusunda Cemiyeti Akvamda yapılan görüşmelerde zor duruma sokmak istemiştir.<sup>324</sup> İngiltere'nin bu politikasında iki unsur etkili olmuştur. Bunlardan biri Hakkari ve Beytüşşebap bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nasturiler, diğeri ise Doğu bölgesindeki Kürtlerdir.<sup>325</sup> İngiltere Cemiyeti Akvamda Türkiye'ye karşı elinin güçlenmesi için ilk önce bir Nasturi İsyanı'nı körükledi. İngilizlerin kışkırtması sonucu Nasturi İsyanı 7 Ağustos 1924'te Hakkâri Valisinin esir alınması ve beraberindeki Jandarma Komutanın ve birkaç erin şehit edilmeleri ile başladı.<sup>326</sup>

Ayaklanmanın başlangıç tarihinin, İngilizlerin Musul Meselesi için Milletler Cemiyeti'ne müracaat ettikten bir gün sonra olması dikkat çekicidir. Bu bakımdan olayın bir İngiliz oy unu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Olayın bu biçimde bir siyasi yönün olduğunun farkında olan Genelkurmay Başkanlığı ve 7. Kolordu Komutanlığı yapılacak bir harekâtın sınırlarının nasıl olacağını Başbakanlığa açıklamıştır. Bu açıklamalarda harekâtın düzenleneceği bölge şu şekilde verilmektedir: Bölgenin kuzeyi Beytüşşebap'ın güneyi ve Çölemerik'in güneyi arasındaki alan; doğusu Oramar ve Çal'ın batı sınırı; batısı, Gılıgoyan aşiretleri ve Merinar Dağı; güneyi, İmadiye'nin güneyi arasında kalan yerlerdir. İsyancılar, 8000 kadar olup yaklaşık 100 kadar silahlı kişiden oluşmaktaydı. Bununla beraber Genelkurmay açıklamalarına devamla; Nasturilerin tek başlarına karşı koymalarının ve İngilizler'in doğrudan bir harekâta teşebbüs etmelerinin zayıf bir ihtimal olduğunu

<sup>322</sup> Tülay Alim Baran vd, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi**, (Editör Prof. Dr. Cemil Öztürk), Pegem Akademi Yay., Ankara, 2011, s.159.

<sup>323</sup> Ayferi Göze, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi**, Beta Basım Yayımları, İstanbul, 2006, s.230-231.

<sup>324</sup> Behçet Cemal, **Şeyh Sait İsyanı**, Sel yay., İstanbul, 1995, s.7.

<sup>325</sup> Suat Akgül, **Musul sorunu ve Natürî İsyanı**, Devran Matbaacılık, Ankara, 2001, s.98

<sup>326</sup> Yonca Anzerlioğlu, **Nasturiler**, Tamga Yay., Ankara, 2000, s.135.



belirtmiştir. Fakat olabilecek en kuvvetli ihtimalin sınırın diğer tarafındaki silahlı ve her birinin 600 kişiden oluşan düzenli beş tabur şeklindeki Nasturi birlikleri ile birleşecekleri olduğunu vurgulamıştır.<sup>327</sup>

Askeri Harekâtın başlaması için Bakanlar Kurulu 14 Ağustos 1924 tarihinde toplanmıştır. Nasturilere karşı bir harekât düzenlenecek olursa bu harekâtın 7. Kolordu Komutanlığının yapacağı ve harekatı yöneten komutanın ise Cafer Tayyar Paşa olacağı belirtilmiştir. Yapılacak hareket devletin çözümlenmek üzere bulunan Musul Sorunu'na etkisi bakımından dış siyasetle ilgili olduğu için başarı ile sonuçlanması gerekiyordu. Bakanlar Kurulunun Nasturi Ayaklanması'nı bastırma kararı üzerine 16 Ağustos 1924 günü Genelkurmay, 7. Kolordu Komutanlığının isteği üzerine harekâta 2. Piyade Tümenin ve Komutanlığını Mürsel (Bakü) Paşa'nın üstlendiği 1. Süvari Tümenin katılacağı emrini verdi. Buna ilaveten Genelkurmay 18 Ağustos'ta 7. Kolorduya verdiği emirde bölgedeki tümenlerin kuruluşlarının nasıl olacağını da belirlemiştir. Bu kuruluşun nasıl olduğunu görmemiz Mürsel (Bakü) Paşa'nın harekâttaki rolünü daha iyi anlamamızı sağlaması açısından önemlidir. Kuruluş, Van Vali Vekili ve Güneydoğu Sınır Komiseri olan 8. Aşiret Tümeni Komutanı Albay Süleyman Sabri'nin komuta ettiği Başkale Grubu; 2. Tümen Komutanı Yarbay Osman Avni'nin komuta ettiği Çölemerik Grubu; 17. Tümen Komutanı Tümgeneral Nurettin Paşa'nın komuta ettiği Beytüşşebap Grubu; 14. Süvari Tümen Tugay Komutanı Ferit Bey'in komuta ettiği Cizre Grubu ve 1. Süvari Tümeni Tümgeneral Mürsel (Bakü) Paşa'nın komuta ettiği Habur Grubu şeklinde tertip edilmişti. Mürsel (Bakü) Paşa'nın komuta ettiği 1. Süvari Tümenin kuruluşu 11, 14 ve 21. Alaylar, bir dağ bataryası, sekiz yüz aşiret eri ve telsiz merkezinden oluşmaktaydı.<sup>328</sup>

Askeri birliklerin bölgeye intikal ettirilmesi ve konuşlandırılması planları sürerken, bölge halkı arasında devletin elini güçlendireceği düşüncesiyle bir takım propaganda faaliyetleri de yürütülmüştür. Bu propaganda faaliyetlerinin içeriğine baktığımızda:

*“ Valiyi esir alan, jandarmaların şehit düşmelerine sebep olan Nasturiler ve onlara yardım edenler, Musul'a hatta İngiltere'ye dahi gitseler, bulunup cezalandırılacaklardır. Askere karşı silah kullanmayanlara kesinlikle dokunulmayacaktır. Önceleri Hükümete itaat etmezken, şimdi Hükümete sığınacak olanlar iyi muamele göreceklerdir.”*<sup>329</sup>

Propaganda çalışmaları yapılırken Mürsel (Bakü) Paşa'nın komuta ettiği 1. Süvari Tümeni ve diğer tümenler ulaşması gereken mevzilere 8 Eylül 1924 tarihinde ulaştılar.

<sup>327</sup> Anzerlioğlu, a.g.e., s.135, 144.

<sup>328</sup> Akgül, a.g.e., s.107,109-110.

<sup>329</sup> Anzerlioğlu, a.g.e., s.145.

Durumu yakinen izleyen Genelkurmay 7. Kolordudan aldığı bilgiye göre Mürsel (Bakü) Paşa'nın idaresinde olan 1. Süvari Tümeni, 11 Eylül akşamı Hazil Suyunu bir alayla geçecek ve Şiranis üzerine yürüyecek, bundan sonra da diğer alaylar da harekete geçerek 15 Eylül 1924 akşamına kadar Süvari Tümeni Habur Suyu üzerinde Bagoga – Çelki bölgesine intikal edecek ve Beytüşşebap Grubu ile Çölemerik Grupları da 16 Eylülde harekâta başlayacaklardı. Bir yandan ayaklanmayı bastırma önlemleri alınırken diğer yandan ise Nasturilerin durumu izlenmekteydi. Bu anlamda Mürsel (Bakü) Paşa'nın bölgede edinmiş olduğu bilgilere göre işgal yıllarının zorlu yılları ve İngiliz idaresinin çıkarıcı olması sebebiyle güneyde yerleşen halk kuzeydekilere göre Türkiye'ye daha yakın durumda idiler. Fakat şimdilerde yapılan hareketin geçici olduğunun bilinmesi ve harekattan sonra tekrar İngilizlerin tehditlerine açık olacaklarının düşüncesi Türkiye'ye yakın olan halkta bir korku sebebiydi. Mürsel (Bakü) Paşa bu bilgileri toplarken karargâhı ile birlikte Şiranis Bölgesi'nin 10 km. kuzeybatısında bulunmaktaydı. Tarihler 19 Eylül 1924'ü gösterirken isyancılarla çarpışmalar yaşanmış ve düşman daha fazla dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Mürsel (Bakü) Paşa'ya bağlı 14. Süvari Alayı, bir batarya ve 21. Süvari Alayı Arot'un güneyinden Aşita'nın güneyi istikametinde çekilen düşmanı takip etmiştir. Takip ile görevli 14. Süvari Alayı ve 21. Süvari Alayı, Aşita'nın güneybatısındaki sırtlarda yeniden ateşe tutuşmuş fakat düşman daha fazla dayanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sonuçta 28 Eylül 1924'te asiler daha fazla dayanamayarak geri çekildi ve Zap bölgesi isyancılardan tamamen temizlendi.<sup>330</sup>

Bundan sonra tedbiren 8 Ekim 1924 tarihine kadar Zap ve Halbur nehirleri arasında Aşna bölgesinde kalan Paşa, İsyân'ın tamamıyla son bulmasından sonra aynı tarihte Mardin'e gelmiştir. Burada kısa bir süre kalan Mürsel (Bakü) Paşa, 31 Ekim 1924'te 7. Kolordu Komutanlığı Vekâletine tayin olunarak Kolordunun merkezi Diyarbakır'a geldi.<sup>331</sup>

İç ve dış siyasette ciddi meselelerle uğraşan TBMM, bir yandan Lozan'da halledilemeyen sorunlarla uğraşırken diğer yandan ise Hilafetin kaldırılmasına tepkili olan bazı mebusların muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu şartlarda Lozan'da bir sonuca varılamayan Musul konusunda İngiltere, meseleyi söz sahibi olduğu Cemiyeti Akvam'a götürerek, buranın üyesi bile olmayan Türk Hükümetini zor duruma sokmayı amaçlamaktaydı.<sup>332</sup> Böyle bir ortamda Cumhuriyet Anayasası gereği üzerinde memurluk bulunan mebuslara iki görevden birini tercih etmeleri bildirilmiştir. Savaş yıllarında mebusların asker olmaları menfi sayılmış;

<sup>330</sup> Akgül, a.g.e., s.126-148.

<sup>331</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

<sup>332</sup> Yaşar Kalafat, **Bir İsyânın Anatomisi, Şeyh Said**, ASAM Yay., Ankara, 2003, s. 53-56.

fakat zaferden sonra askerlik işlerinin politikadan ayrı tutulması bir prensip olarak gündeme gelmiştir. Bu bildiriye kendilerine bir uyarı olarak algılayan bazı paşa mebuslar hemen harekete geçmişlerdir.<sup>333</sup> Nitekim Genelkurmay koridorları 26 Ekim 1924’de Kazım Karabekir ve 30 Ekim’de Ali Fuat Paşaların istifa dilekçeleri ile hareketlenmiştir. Bu hareketlilik 1 Kasım 1924’de TBMM’nin ikinci dönem altıncı toplantı yılı açılışına da yansımış, muhalefete katılan paşaların sayısı artmıştır. Böylece meclis içerisinde yeni bir fırka vücuda gelmiştir. Bu fırka Ali Fuat Paşa’nın 17 Kasım 1924’de Dâhiliye Vekâleti’ne sunmuş olduğu bir dilekçe sonucunda meclisteki yerini almıştır.<sup>334</sup> Böylece Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet fırkası olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Yeni kurulan fırka programını ifade ederken dini inançlara saygıyı ve düşünce özgürlüğünü vurgulamış, ekonomik faaliyetlerini de liberalizm politikası üzerinde şekillendirmiştir. Bu yeni anlayışı ile mecliste görüşmelere katılan Fırka Hükümetten çeşitli meseleler hakkında açıklama istemiştir.<sup>335</sup>

Ankara hararetli parti çekişmelerine sahne olurken doğu bölgesinde nüfuz sahibi olan Nakşibendî Tarikatı’nın önde gelen şeyhlerinden Şeyh Sait’in “*Halife sizi bekliyor. Hilafetsiz Müslümanlar olmaz. Hiçbir halife memleketten çıkarılamaz. Şeriat isteriz. Kadınlar çıplaktır. Şimdiki Hükümet dinsizlik neşretmektedir. Mekteplerde dinsizlik tedris ediliyor. Şeriat uğruna ölürsek bu dünyadan dinsiz gitmeyiz*” propagandası inkılâp hareketlerine karşı bir isyanı doğurmuştur.<sup>336</sup> Ayaklanmanın görünen yüzü bu meseleydi. Fakat bu meseleyi bahane eden Şeyh Sait’in asıl gayesi bölgede kurulacak ve başkenti Diyarbakır olacak bir Kürt Devleti idi. Bu isyanın perde arkasına baktığımızda isyanın hazırlanışında 1922 yılında kurulan Kürt İstiklal Hareketinin rolü büyüktür. Bitlis, Darahani, Elazığ, Diyarbakır, Urfa, Siirt gibi birçok yerde parti şubeleri kurulmuştur. Parti ileri gelenleri bu bölgelerde olan Kürt aşiretlerini birleştirerek bir isyan teşkilatı oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu çalışmalar sonuç vermiş, teşkilata bölgede dini ağırlığı bulunan şeyhler de girmişlerdir. Bu şeyhlerden biri de Şeyh Sait’ti. Kürt İstiklal Hareketi mensubu olan Yusuf Ziya, Musa, Giranlı Halit ve bazı arkadaşları 1924 yılında meydana gelen İngilizlerin desteklediği Nasturi isyanında bölgedeki Kürtleri ayaklanmaya teşvik etmelerinden dolayı tutuklanmışlardı.<sup>337</sup> Bunlardan Albay Halit, tutuklandıktan sonra bazı aşiretler tarafından jandarmanın elinden kaçırılmıştı. İşte bu kaçırılma olayında Şeyh Sait’in de rolü olduğu

<sup>333</sup>Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İnkılâp Kitapevi İstanbul,1996, s. 117.

<sup>334</sup> Ömer Urhal v.d., **a.g.e.**, s.390.

<sup>335</sup> Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yay., İstanbul, 1952, s.612-614.

<sup>336</sup> Nurer Uğurlu, **Kürt Milliyetçiliği Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2009, s.75.

<sup>337</sup> Aziz Aşan, **Şeyh Sait Ayaklanması**, Kuşak Baskı, İstanbul, 1991, s.103-104; Uğurlu, **a.g.e.**, s.95-96.

söyleniyordu. Nitekim Bitlis'te Harp Divanı, sanıkları muhakeme ederken Şeyh Sait'inde şahit olarak ifadesinin alınmasını istenmişti. Bu nedenle Şeyh Sait bir süredir diken üstündeydi.<sup>338</sup>

Bu korkular içerisinde bulunan Şeyh Sait, 13 Şubat 1925 günü Genç ilinin Ergani İlçesi'nin Eğil bucağının Piran Köyü'nde bir düğünde davetli bulunuyordu. Beraberinde ise haklarında tutuklama emri bulunan on kişi vardı. Jandarmanın bu kişileri teslim almak istemesi, beş ay kadar önce patlak verip Hükümet tarafından bastırılan Nasturi İsyanı'na karışan Şeyh Sait'i korkuttu. Bunun üzerine tutuklanma için kedisinin köyden ayrılmasının beklenmesini istedi. Bu sırada suçlular teslim olmayıp silaha sarılmışlar ve jandarmaya ateş açmışlardır. Bu olaydan sonra sıranın kendisine de geleceğini düşünen Şeyh Sait telgraf hatlarını ele geçirerek Hükümete karşı isyan ettiğini çevresine bildirmiştir.<sup>339</sup> Bir de Piran'da bir camide vermiş olduğu vaazda *“Medreseler kapandı Din ve Vakıflar Bakanlığı kaldırıldı. Din okulları Millî Eğitime bağlandı, gazetelerde bir takım dinsiz yazarlar, dine hakaret etmeye Peygamberimize dil uzatmaya başladılar. Ben bugün elimden gelse bizzat dövüşmeye başlar dinin yükselmesine gayret ederim”* nasihatleri ile halkı isyana teşvik etmeye başlamıştır.<sup>340</sup>

Bu ayaklanma iç siyasette bir takım rahatsızlıklara neden olurken aynı zamanda uluslar arası boyutta da yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni zora sokmuştur. Musul Meselesi'nde Lozan'da istediğini alamayan İngiltere, bu ayaklanmayı bir koz olarak kullanmış, isyanı kışkırtarak Musul Meselesi'ni kendi politikaları doğrultusunda çözmeye çalışmıştır. Lozan'da anlaşmaya varılamayan bu Mesele için iki ülke farklı şekillerde bir araya gelmiş fakat çözüm bulamamışlardır. Sonuçta konu Milletler Cemiyetine götürülmüştür. Milletler Cemiyeti sorunu, bölgede milletlerarası bir komisyon gözetiminde bir halk oylamasıyla çözüme kararı vermiştir. Fakat İngiltere yapılacak bir halk oylamasının sonucunun kendi aleyhine olacağını bildiği için Türkiye içindeki Kürtleri kışkırtarak Musul'u elde etmeye çalışmıştır. İngiltere'nin bu stratejisi onun Şeyh Said İsyanı'nı desteklemesine sebep olmuştur.<sup>341</sup>

Durumu ciddi olarak ele alan Genelkurmay Başkanlığı, isyanın bastırılmasında 3. Ordu Müfettişliğini görevlendirmiştir. İsyanı bastırma kapsamında 3. Ordu Müfettişliği hızlı bir şekilde hazırlanabilen müfrezeleri harekete geçirdi. Müfrezlerden biri Piran'a uğrayarak

<sup>338</sup> Cemal, a.g.e., s.22.

<sup>339</sup> Arseneviç Hareytan, Mashar Ahmad, **1925 Kürt Ayaklanması**, Medya Güneşi Yay., İstanbul, 1991, s.12-13.

<sup>340</sup> Mehmet Aydoğan, **İç İsyanlar ve Şeyh Said İsyanı**, Nokta Kitap Yay., İstanbul, 2007, s.372.

<sup>341</sup> Göze, a.g.e., s.232-233.

Hani üzerinden Lice doğrultusuna yürümüştü. Piran'a ulaşan müfreze burada silahlı çatışmaya girerek isyancıları kaçırmış ve Hani'de karargâh kurmuştu. Fakat müfreze, bir gece her taraftan gelen köylülerin baskınına uğramış, kasabadaki halk da isyana katılınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Olayın çevredeki kuvvetlerle önlenemeyecek boyuta gelmesi, Hükümetin daha fazla tedbirler almasına yol açmış, bölgeye takviye askeri kuvvetlerin gönderilmesi sağlanmıştır. Ayaklananlar Palu'yu ele geçirdikten sonra Elazığ merkeze hücum etmişlerdir. Buradaki müfreze gece yarısına kadar şehri savunmuş fakat her yandan saldırıya uğradıkları için şehri terk edip İzoli Köyü'ne çekilmek zorunda kalmışlardır.<sup>342</sup>

Asiler şehre girer girmez önce jandarma dairesini yağma ettiler. Hapishanedeki tutuklu ve hükümlüleri serbest bıraktılar. Adliyedeki evraklar yakıldı. İsyancılar şehri yağmalamaya başladılar. Bu yağmalama hareketlerine karşı cephe alan halk, silaha sarılmış ve isyancıları şehri terk etmeye mecbur etmişlerdir. İsyancılar Palu'ya geri çekildi. Bu dönemde, Ankara'da siyasi faaliyetler hız kazanmıştı. Atatürk'ün isteği üzerine 21 Şubat 1925 günü Ankara'ya gelen İsmet İnönü Çankaya'da Atatürk ile beraber durumu değerlendirmeye başladı. Aynı günün gecesi Hükümet, sıkıyönetim ilan etti. Böylece Muş, Hakkâri, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Malatya, Genç, Ergani, Tunceli, Siverek, Kığı ve Hınıs bölgelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim başladı.<sup>343</sup>

Fakat Hükümetin aldığı tedbirler yeterli görülmediğinden Başbakan Ali Fethi Bey 3 Mart günü istifa etmiş yerine İsmet Paşa Hükümeti kurulmuştur. Yeni Hükümet isyanla daha etkin bir şekilde başa çıkabilmek için 4 Mart 1925 tarihinde "Tahrîr-i Sükûn Kanunu"nu ilan etmiştir. Buna ek olarak da yine aynı gün İstiklâl Mahkemelerini hayata geçirmiştir.<sup>344</sup>

Hükümet değişikliği, isyana karşı sürdürülen savunmacı anlayışı da değiştirmiş, yeni Hükümetin başa gelmesi ile beraber isyana karşı daha caydırıcı önlemler alınarak bölgeye çok sayıda birlik gönderilmiştir. Böylece İsyan unsurları yok edilmeye başlandı. Ortaya çıkan bu durum içinde Diyarbakır'a yönelen Şeyh Sait, elindeki kuvvetlerin yeterli olmayacağını anlayınca şehir yöneticileri ile görüşmeye başladı. Dönemin Diyarbakır idarecileri Vali Ali Cemal (Bardakçı) Bey, Üçüncü Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, 7. Kolordu Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa şehirdeki tüm önemli noktaları kontrol altına alarak bölge halkının silahlanmasını önlediler.<sup>345</sup>

<sup>342</sup>Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri**, Kültür Yay. İstanbul, 2011, s.114-115.

<sup>343</sup> **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları I**, Kaynak Yay., İstanbul, 2011, s.170-173.

<sup>344</sup> İnönü, **Hatıralar 2.Kitap**, Yayına Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1982, s.200.

<sup>345</sup> Taş, **a.g.e.**, s.208.

Buna ilaveten 6 Mart 1925'te 7. Kolordu Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa emrindeki birliklere Diyarbakır'ın savunulması için özet olarak şu emirleri vermiştir:

*"1. Asilerin Büyükkadıköy, Fari, Kamşık, Karakilise bölgelerinde toplanmakta oldukları ve 6-7 Mart 1927 gecesi Diyarbakır'a baskın yapacağı mevsuken haber alınmıştır.*

*2. Diyarbakır'ı aşağıda belirtildiği üzere dışarıdan ve içeriden kesin olarak koruyacak ve savunacaktır.*

*a. Dış savunma hattının işgal ve savunmasına 6. Alay ve 63. Alay memur edilmişlerdir. 6. Alay lise mektebi, şehitlik ve Büyük Kışla bölgesinde, 63. Alay da Küçük kışla, Su Kemerleri, Kale Suru bölgesinde gösterilen mevzileri tahkim ve inatla savunacaktır. Okulların ve kışlaların üst ve alt katlarının savunma durumuna getirilmesi ve kapıları kapanarak son damla kana kadar savunulması ve korunması şarttır.*

*b. 36 Alay bir taburu ile Mardin Kapısı cihetinde diğer taburu ile Dağ Kapı tarafında her an harekete hazır olarak Kolordu emrinde ihtiyatta kalacaktır.*

*c. İç Kale Komutanı Albay Süreyya, emrindeki kuvvetlerle ağızdan verilen emre göre İç Kale'nin surlar üzerinden savunmasını düzenleyecek ve sağlayacaktır.*

*d. Dış savunma hattının yoğun ve sürekli bir topçu ateşi altında tutulması maksadı ile sahra ve dağ bataryalarının yerleştirilme tarzı ve ateşlerinin tevcih ve tanzimi hakkında topçu uzmanı Albay Avni gerekli emirleri almıştır.*

*3. Kasabaya hariçten yaklaşmayı, 17. Tümen Komutanı ile 3. Süvari Alay Komutanı zamanında keşif ve ihbar etmeye zorunludurlar. Bunun için gereken tedbirler akşamdan itibaren almalıdırlar.*

*4. Süvari Alayı, kasaba çevresinde muharebe devam ederken asilerin yan ve gerilerine gayet faal bir surette etkili olmayı asla gözden uzak tutmamalıdır. Alayın köprübaşındaki bölüğü, köprüyü kesin suretle savunarak asileri buradan geçirtmemekle yükümlüdür. Bu görevin kolaylaştırılması için makineli tüfeklerin köprüyü her yerden göreceği şekilde yerleştirilmesi gerekmektedir.*

*5. Merkez Komutanı, kasabanın içinde sükûnetin korunmasına memurdur.*

*6. Faal durumda bulunan harp tayyaresi bugün uçarak Mardin'e gidecek ve yarın sabah tekrar Diyarbakır üzerine gelerek muharebe vaziyetindeki asilere bomba ve makineli tüfek ateşi yapmak sureti ile muharebeye iştirak edecektir."<sup>346</sup>*

Hazırlıklar böylece sürerken isyancıların başı Şeyh Sait Semahi'ye gelerek son hazırlıklarını yaptıktan sonra 7 Mart 1925 gece yarısı şehre dört bir taraftan saldırılması

<sup>346</sup>Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938), (Haz. Reşat Hallı,) Genelkurmay Yay., Ankara 1972, s.116-117.

emrini verdi.<sup>347</sup> Şehirde bir kargaşa meydana geldi. Daha önceden yapılan plana göre emir verilerek halkın sokağa çıkması yasak edildi. Akşama doğru top atışları başladı. Harekâtı tüm soğukkanlılığı ile Mürsel (Bakü) Paşa komuta ediyordu.<sup>348</sup>

İsyancılar ilk önce Mardin Kapısına ve daha sonra Dağ Kapısına yüklendiler. Surlara “Sallallah” naralarıyla yaklaşan asiler hiç ummadıkları bir dirençle karşılaştılar. Çünkü şehrin savunmasını üzerine alan Mürsel (Bakü) Paşa askeri tecrübesi gereği gerekli önlemleri çok önceden almış ve bütün önemli noktaları tutmuştu. Şehirde bulunan kalenin üzerine toplar yerleştiren Paşa, gece olmasına rağmen top atışları yaptırıyordu. Bu top atışları isyancıları çok korkutmuş ve şaşkına uğratmıştı.<sup>349</sup>

Saldırı, Mürsel (Bakü) Paşa'nın bütün önemli noktaları tutmasından dolayı hedefine ulaşamadı. İsyancıların saldırısı Mürsel (Bakü) Paşa'nın yukarıdaki emirde de tahmin ettiği gibi şehrin okul ve kışlalarının bulunduğu kuzey tarafından başladı. Şeyh Sait asıl kuvvetlerini bu taraftan harekete geçirmişti. Muharebe şehrin kuzeyinde şiddetli bir şekilde devam ederken asiler güney tarafından da saldırıya geçti. Bu taraftan başlayan saldırıda daha önceden gelen Şeyh Sait'e bağlı bir grup Zaza isyancı, surlarda açtıkları gediklerden ve kanalizasyondan içeri girerek içerdeki isyancılarla birleşti. Böylece Mardin Kapısı'nı savunan 63. Alay ve ihtiyatına gelen birlik, iki ateş arasında şiddetli bir çarpışmanın ortasında kaldı. Durumu değerlendiren Mürsel (Bakü) Paşa, bir süvari alayını buraya gönderdi. Gönderilen alay, asilerin yanlarına şiddetli bir ateş baskınıyla taarruz ederek burayı ve giriş kapısını kontrol altına aldı. Bu sayede şehrin güney tarafı asilerden temizlenirken kuzey tarafı birlikleri ise isyancılara karşı adeta etten duvar oldu. Gece boyu süren çatışmalardan sonra 8 Mart sabahı asiler daha fazla dayanamayarak geri çekildiler. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'da asilere karşı kazanılan bu başarıdan sonra 3. Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği telgrafta “*Diyarbakır'a tecavüz cüretinde bulunan asilerin tenkilinde subay ve erlerimizle yardımcı kuvvetlerin gösterdikleri fedakârlığı takdir ve isyanın yakında tamamen yok olmasını bekleyerek hepinize selam ederim.*” diyerek tebrik etmiştir.<sup>350</sup>

23 Şubat 1925 tarihinden itibaren alınmaya başlanan askerî tedbirler, ilk meyvelerini Diyarbakır Muharebesi ile verdikten sonra, isyancılarla askeri kuvvetler arasındaki temas korunmuştur. Bu dönemde Ordu birlikleri Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya

<sup>347</sup> Cemal, **a.g.e.**, s.35.

<sup>348</sup> “*Diyarbakır Muharebesi 6-7 Gecesi ve Sabahı*”, **Cumhuriyet**, 29.Mart.1925 s.1, sut.4.

<sup>349</sup> Toker, **a.g.e.**, s.100.

<sup>350</sup> **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924–1938)**... s.100-101.

bölgelerindeki yığınaklarına devam ederken, Şeyh Sait askeri tedbirler alınan bu bölgelerde isyanı yaymaya çalışıyordu.<sup>351</sup>

Alınan bu tedbirler kapsamında 7. Kolordu Komutanlığı da teyakkuz halindedir. Nitekim Mürsel (Bakü) Paşa asilerin tekrar Diyarbakır üzerine taarruza geçeceği haberini almıştır. Bu haber üzerine tedbiri elden bırakmayan Mürsel (Bakü) Paşa, 14 Mart'ta 17. Tümenine: “*Asilerin Kadıköyler ve Dinkişon dolaylarında yoğunlaştıkları anlaşılıyorsa da gerçek taarruzlarını hangi bölgeye yöneltecekleri kestirilemez. Asilerin önce Alıpınar'a sonra da Diyarbakır'a taarruz edeceği hakkında haberler olduğu gibi, Urfa Kapısı doğrultusunu denemeye kalkması da akla gelebilir. Bu sebeple Kolordu, bu gece de güvenlik ve işgal tertibatını artıracaktır.*”<sup>352</sup> şeklindeki emrini vermekten geri durmamıştır.

Bölgede alınan tedbirlerin yanı sıra devletin üst kademesinde de isyanın bitirilmesi yönünde planlar oluşturulmaya başlanmıştır. Çankaya'da Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve arkadaşları 24 Şubat 1925 tarihinde asilerin yoğun bulunduğu bölgenin geniş bir şekilde sarılarak bir çember oluşturulmasına ve bu çemberin yapılacak taarruzlarla gitgide daraltılmasına, sonunda da asileri yok etme esasına dayanan bir harekât planı oluşturmuştur. Harekât planı özetle asilerin Batı Cephesi yani Orta Anadolu tarafı açık tutularak doğudan İran'a, güneyden ise Suriye veya Irak'a kaçmalarına veya buralarla temas etmelerine kesinlikle engel olunması düşüncesine göre şekillendirildi.<sup>353</sup> Bu plan kapsamında Mürsel (Bakü) Paşa Dicle Nehri-Diyarbakır hattının güneyiyle Kolordunun eski bölgesinde kalan sahada Diyarbakır'ı savunmada kalarak bölgede isyan teşebbüsüne meydan vermeyecekti.

354

Harekâtın hedefi isyancıları ilk önce Çapakçur- Genç- Lice üçgeni içerisine atmak ve orada yok etmektir. Bu plan içerisinde 31 Mart'ta Elazığ ve Diyarbakır'dan gelen birlikler Ergani'de birleşmiş ve Şeyh Sait'in karargâh kurduğu Hani'yi almışlardı. Doğu kesiminde birlikler Silvan'a yaklaşıyorlardı. 1 Nisan'da Silvan geri alındı. 2 Nisan'da sarma hareketi tamamlanmış ve asilerin ana kuvvetleri ile muharebe başlamıştı. Asiler son bir gayretle çemberi aşmaya çalışıyorlar fakat özellikle topçu ateşleri yüzünden büyük kayıplara uğruyorlardı. Asiler dağlık bölgeye sığınmaktan başka çare bulamadılar. Kaçamayan asi birlikleri ya dağılıyor ya da teslim oluyorlardı.<sup>355</sup>

<sup>351</sup> Taş, a.g.e., s.209.

<sup>352</sup> Aydoğan, a.g.e., s.396.

<sup>353</sup> Cemal, a.g.e., s.66.

<sup>354</sup> Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I... s.201-202.

<sup>355</sup> Cemal, a.g.e., s.67.



İsyanın yenilgiyle sonuçlandığı anlayan Şeyh Sait arkadaşları ile beraber Solhan İlçesi'nin Kırvaz Köyü'nde toplanarak Irak veya İran'a geçme hazırlıkları içine girmişlerdi. Birlikler Şerafettin Dağları'nın kuzey eteklerini tutmuşlardı. Sınırı geçmeye hazırlanan Şeyh Sait ve isyancılar Murat Köprüsüne geldiklerinde ateşe tutuldular ve Şeyh Sait yönünü Varto'ya çevirdi. Böylece köşeye sıkışan isyancılar, Varto'da Çarpuk Köprüsü civarında yakalanıp Varto'ya getirilmiştir.<sup>356</sup>

24 Mart'ta başlayıp 15 Nisan tarihine kadar devam eden harekâtın yöntemi “*ayrı yürüyüp beraber vurmak*” şeklinde gerçekleşmiş ve 16 Nisan 1925'te Şeyh Said yakalanarak İsyan bastırılmıştır. Şeyh Sait 6 Mayıs'ta otuz sekiz arkadaşıyla beraber Diyarbakır'a getirilmiştir. Diyarbakır Hükûmet Konağı önüne getirilen grup, 3. Ordu Müfettişi Kâzım Paşa, 7. Kolordu Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa, Vali Mithat Bey, İstiklâl Mahkemesi Heyeti, sivil ve askerî erkân tarafından karşılandı.<sup>357</sup> Bu karşılamada Mürsel (Bakü) Paşa ve Şeyh Sait arasında şu diyaloglar geçmiştir:

- *Mürsel (Bakü) Paşa: Hoş geldiniz. Yolculuğunuz nasıl geçti? Yorulmadınız ya?*
- *Şeyh Sait: Sefer zahmettir*
- *Mürsel (Bakü) Paşa: Hastalandığınızı duydum. Şimdi nasılsınız?*
- *Şeyh Sait: Hamdolsun iyiceyim*
- *Mürsel (Bakü) Paşa: Yemek yemeye başladınız mı?*
- *Şeyh Sait: Hayır henüz ürküyorum*
- *Mürsel (Bakü) Paşa: O halde tedavinize devam etsinler. Doktorlar bakıyorlar değil mi?*
- *Şeyh Sait: Evet Allah hepsinden razı olsun*
- *Mürsel (Bakü) Paşa: Götürün. İstirahat etsinler”*

İsyancılardan ikinci bir kabile 11 Mayıs Pazartesi günü geldi. Bu grubun başında isyancılara yardım eden Şeyh Şemsettin vardı. Fakat aynı zamanda Şeyh Şemsettin, Şeyh Sait'in katline fetva vermiş biriydi. Bu nedenle Mürsel (Bakü) Paşa bu karışıklığı çözmek için Şeyh Şemsettin'i sorguya çekmiştir. Sorgulama şu şekilde geçmiştir:

“-Şemsetdin: Ya Mürsel (Bakü) Paşa! Benim Şeyh Sait'i katline fetva verdiğimi bilirsin. Ben isyanın genişlemesi için nasıl kışkırtıcılık yaparım? Vallah Billah, buna imkan var mı? Asiler kuvvetlenince adam öldürmeye başladılar. Bundan sonra herkes kendi başının çaresine baktı. Bu taraftaki bütün ülema, Hükümete düşmandırlar. Bir ben tek başıma Hükümet taraftarıyım...”

<sup>356</sup> Aşan, a.g.e., s.25-26.

<sup>357</sup> Taş, a.g.e., s.211.

-Mürsel (Bakü) Paşa: Neden Hükümet memurları ile çalışmadınız? Dicle'yi geçip gelebilirdiniz.

-Şemseddin: Bunu çok istedim fakat korkumdan gelemedim

-Mürsel (Bakü) Paşa: Asilerden korkmuyordunuz da niçin Hükümetten korkuyordunuz?

-Şemsettin: Ben teb'an korkak bir adamım"<sup>358</sup>

İlk sorgulamalar böylece devam etti. 14 Mayıs-23 Mayıs arasında devam eden ilk yargılamalar sonucunda, Şeyh Sait ve arkadaşlarının idamına karar verilmiş ve kararlar 28 Haziran 1925'de infaz edilmiştir.<sup>359</sup>

İsyanın bastırılmasından sonra Mürsel (Bakü) Paşa, 3. Ordu Müfettişi Kazım Paşa'nın Ankara'ya çağrılması üzerine vekâleten bu görevde üç hafta kaldı. Bu dönemde Şemdinan'ı işgal eden asılmış Seyyid Abdulkadir'in oğlu Seyyid Abdullah'ı takip etti ve etkisiz hale getirdi. Bu harekâtın sonra Silvan, Beşiri, Garzan bölgesinde bulunan Rekoşat ve Cabat-Durak aşiretlerinin silahlarını 2. ve 41. Piyade Tümenleri ile toplattırdı. 20 Eylül 1925'de 2. Süvari Tümeni kumandanlığına tayin edilen<sup>360</sup> Mürsel (Bakü) Paşa, bu Tüme görev yaptıktan sonra 13 Şubat 1931'de Süvari Müfettişliği'ne tayin edildi.<sup>361</sup>

Süvari Müfettişliği yıllarında Mürsel (Bakü) Paşa, önemli görev ve hizmetlerde bulunmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti çağının bütün yeniliklerini Mustafa Kemal önderliğinde tamamlamaktaydı. Bu yenilikler kapsamında Türkiye'nin başkenti Ankara, modern bir şehir oluyordu. Çağının başkentlerinde olduğu gibi Ankara'nın da her türlü spor faaliyetlerinin yapılacağı yarış yeri ve stadyuma ihtiyacı vardı. Bu ihtiyaç üzerine İçişleri Bakanlığı yarış yeri ve stadyum planlarının seçiminde bir heyet belirledi. Bu heyetin içinde Süvari sınıfında kendini ispatlamış Süvari Müfettişi Mürsel (Bakü) Paşa da yer aldı. İsimleri belirlenen heyet İçişleri Bakanlığı ve Hükümetin de onayından geçtikten sonra 07.06.1933 tarihinde Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal'in imzasına aşağıdaki yazı ile sunulmuştur:

*"29.5.1933 tarih ve 14472 numaralı Kararname ile kabul edilen şartnamenin üçüncü maddesine göre Ankara Yarış Yeri ve Stadyum planlarının seçilmesi için teşkil edilecek, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Katibi Kütahya Mebusu Recep, Erzincan Mebusu Saffet, Erzurum Mebusu Aziz Beyefendilerle Süvari Müfettişi Mürsel (Bakü) Paşa ve Ziraat Vekilliği Müsteşarı Atıf, Yarış ve Islah Encümeni azasından Atıf ve İmar Müdür Vekili İrfan*

<sup>358</sup> Toker, **a.g.e.**, s.126-128.

<sup>359</sup> Ahmet Süreyya Örgüven, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, Temel Yay., İstanbul, 2007, s.274-281.

<sup>360</sup> **B.C.A.**, S.6/4464, F.30.11.1, Y.NO:18.44.17.

<sup>361</sup> MSB Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsî Dosyası**, Askerlik Safahatı Belgesi.

*Beylerin memur edilmeleri; Dahiliye Vekilliğinin 6.6.1933 tarih ve 390/57 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 7.6.1933'te kabul edilmiştir.*”<sup>362</sup>

Paşa'nın Süvari Müfettişliği yılları hem ülke içinde hem uluslararası alanda çok verimli geçmiştir. Ülkesine karşı hizmeti ve bu hizmeti yaparken ortaya koyduğu yetenek çok geçmeden dikkat çekmiştir. Bu nedenle Paşa önemli bir göreve daha layık görülmüş, Almanya'da yapılacak olan at yarışları Niş Müsabakalarında ülkemizi temsilen Paşa'nın süvari ekibi görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme sürecinde 18.05.1935 tarihinde Paşa'ya 2000 lira ve süvari ekibine de 11.500 lira tahsis edilmiş, bununla ilgili kararname Gazi Mustafa Kemal'e aşağıdaki yazı ile sunulmuştur:

*“Nisan 1935 de Niş Müsabakaları'na iştirak eden süvari ekibimize verilmiş olan 11.500 lira ile Almanya'ya gidecek Tümgeneral Mürsel Bakü'ye verilecek 2000 lira için, bu iki bin liralık kısmı Türk-Alman kliringinde mevcut B hesabından verilmek şartı ile, icap eden kambiyo müsaadesi verilmesi; Genelkurmay Başkanlığının 9/5/1935 tarih ve S. NF. 502 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maliye Vekilliğinin 18.5.1935 tarih ve 6210 sayılı mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 18.5.1935'te onanmıştır.”*<sup>363</sup>

Ertesi gün Paşa'ya aynı görevle ilgili olarak ve Hanovra'daki Binicilik Mektebini görmesi için siyasi pasaport verilmesi Hükümet tarafından uygun görülmüş ve Kararname Gazi Mustafa Kemal'in imzasına aşağıdaki yazı ile gönderilmiştir.

*“Almanya'da yapılacak at yarışlarında bulunmak ve Hanovra'daki Binicilik Mektebini görmek üzere Almanya'ya gidecek olan Süvari Müfettişi Tümgeneral Mürsel Bakü ile Emir Zabiti Yüzbaşı Şeki'ye siyasi pasaport verilmesi; Hariciye Vekilliğinin 18.5.1935 tarih ve 10118/333 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 19.5.1935'te onanmıştır.”*<sup>364</sup>

Böylece hazırlıklar tamamlanmış ve Almanya'ya gidilmiştir. Burada yarışlar devam ederken Macar Başvekili General Gözbüs'ün Başbakan General İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta Mürsel (Bakü) Paşa önderliğindeki 6 subaydan oluşan süvari ekibimizi Budapeşte'ye davet etmiştir. Bunun üzerine hareket eden süvari ekibimiz 13 Haziran gününde Budapeşte'ye gelmiştir. Yorucu bir tren yolculuğundan sonra hemen yarışlara giren ekip üç aydan beri devam eden seyahat yorgunlukları ve Budapeşte yarış sahasına alışık olmamaları nedeniyle ilk müsabakalarda kişisel olarak çok yüksek başarılar göstermelerine rağmen ekip olarak dereceye girememişlerdir. Fakat son gün 20 Haziranda yapılan 24

<sup>362</sup> B.C.A., S.14525, F.30,18,1,2, Y.NO:37,43,6. Belgenin aslı için bkz. Ek: 26.

<sup>363</sup> B.C.A., S.2/2574, D.14853, F.30,18,1,2, Y.NO:54,39,10. Belgenin aslı için bkz. Ek: 27.

<sup>364</sup> B.C.A., S.25692, D.14853, F.30,18,1,2, Y.NO:54,39,5.

numaralı büyük yarışta 58 atlı arasından Mürsel (Bakü) Paşa'nın idaresinde olan yarış ekibinden Teğmen Eyüp birinci, Saim Polatkan üçüncü ve Yüzbaşı Cevat Kula sekizinci gelmek suretiyle değerli bir zafer kazanmışlardır. Bu başarıdan sonra birincilik kürsüsüne çıkan yarışmacımız bayrağımızı şeref direğinde dalgalandırarak İstiklal Marşımızı okutmuş ve muazzam bir kalabalık tarafından alkışlanmıştır. Gösterilen bu başarı yarışa katılan diğer ekiplerin binicilik eğitimindeki başarıları ve bineklerinin mükemmeliyeti göz önüne alındığında çok dikkat çekmiş ve Mürsel (Bakü) Paşa Macaristan Kralı tarafından Kraliyet Locası'na çağrılarak kendisine iltifatta bulunmuştur. Daha sonra Mürsel (Bakü) Paşa ve ekibi aldıkları telgraf doğrultusunda Viyana yarışlarına katılmak üzere 26 Haziran akşamı Macaristan'dan ayrılmışlardır.<sup>365</sup>

Görüldüğü gibi Mürsel (Bakü) Paşa ülkemizi uluslararası alanda başarılı bir şekilde temsil etmiştir. Süvari Müfettişliği yıllarında birçok başarıya imza atan Paşa, 8 Nisan 1936'da 23. Tümen Komutanlığına atandı. Bu tümende yaklaşık iki sene çalıştıktan sonra 1 Ağustos 1938'de Askeri Yargıtay Üyeliğine geçti.<sup>366</sup>

Tümgeneral Mürsel Bakü, Askeri Yargıtay Üyeliğinde kısa bir zaman çalıştıktan sonra sağlık muayenesinde fiili hizmete elverişli olmadığından 23 Ağustos 1938 yılında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın imzasına sunulan aşağıdaki Kararname ile emekliye ayrılmıştır.

*"1- Askeri Temyiz Mahkemesi azasından Tümgeneral Mürsel Bakü'nün (316-7) bimuyane tespit edilen sıhhi durumunun faal hizmet ifasına elverişli olmadığı anlaşıldığından 1638 sayılı kanunun 3'ncü maddesinin C fıkrasına ve 863 sayılı kanunun 14 üncü maddesine tevfiken ve ihtiyatta kullanılmak üzere tekaüdü onanmıştır.*

*2- İşbu kararnamenin hükümlerini yerine getirmeğe M.M.V. memurdur."*<sup>367</sup>

## 4.2 Siyasi Faaliyetleri

Ülkeye uzun bir dönem askeri alanda hizmet eden Paşa, emekli olduktan sonra da devlete faydalı olmak için siyaseti düşünmüş, 01.03.1943 tarihinde yapılan 7. Dönem Milletvekili Genel Seçimleri sonucunda 824 oy alarak Kocaeli Milletvekilliğini kazanmıştır. 28.02.1943 tarihinde mazbatasını alarak 08.03.1943 tarihinde Meclise girmiştir.<sup>368</sup>

Paşa 451 milletvekilinden oluşan Cumhuriyet Halk Partisinden milletvekili olmuştur. Milletvekili Genel Seçiminin ardından 8 Mart 1943'te TBMM'nin VII. Dönem çalışmaları

<sup>365</sup> B.C.A., D.42195, F.30,10, Y.NO:233,568,13.

<sup>366</sup> *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri...* s.136.

<sup>367</sup> B.C.A., S.141148, F.30,11,1, Y.NO:123,29,6.

<sup>368</sup> TBMM Arşivi, *Mürsel Paşa Şahsi Dosyası*, Devre VII, no 483, Kutu No:39. Bu belgenin aslı için bkz. Ek 28.

başlamıştır. Meclisin 8 Mart 1943 tarihli birinci birleşiminde Meclis Başkanlık Divanına geçilmiş Çankırı Milletvekili Abdulhalik Renda Millet Meclisi Başkanlığına seçilmiştir. Bu seçimden sonra Cumhurbaşkanlığı seçimine geçilmiş, Ankara Milletvekili İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanı İnönü Hükümeti kurma görevini İzmir Milletvekili olan Şükrü Saraçoğlu'na vermiş, Saraçoğlu'nun oluşturduğu 14. Hükümet 9 Mart 1943 tarihinde Cumhurbaşkanınca onanmıştır.<sup>369</sup>

Cumhurbaşkanı'nın dan onay alan Saraçoğlu Kabinesine baktığımızda, Bakanlar Kurulu şu şekilde oluşmuştur: Başbakan Mehmet Şükrü Saraçoğlu (İzmir), Adliye Bakanı Ali Rıza Türel (Konya) (09.03.1943-06.04.1946 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Mümtaz Ökmen (Ankara) (06.04.1946-07.08.1946) atandı.), Milli Müdafaa Bakanı Ali Rıza Artunkal (Manisa), Dahiliye Bakanı Mehmet Recep Peker (Kütahya) (09.03.1943-20.05.1943 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Hilmi Uran (Seyhan) (20.05.1943-07.08.1946) atandı.) Hariciye Bakanı Numan Menemencioğlu (İstanbul) (09.03.1943-16.06.1944 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Hasan Saka (Trabzon) (13.09.1944-07.08.1946) atandı.) Maliye Bakanı Fuat Ağralı (Elazığ) (09.03.1943-13.09.1944 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Nurullah Esat Sümer (Antalya) 13.09.1944-07.08.1946 atandı.) Nafia Bakanı Sırrı Day (Trabzon), Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel (İzmir), İktisat Bakanı Fuat Sirmen (Rize) ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Ahmet Hulusi Alataş (Aydın) (09.03.1943-18.01.1945 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Sadi Konuk (Bursa) (18.01.1945-07.08.1946) atandı.), Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Suat Hayri Ürgüplü (Kayseri) (09.03.1943-13.02.1946 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Tahsin Coşkan (Kastamonu) (19.02.1946-07.08.1946) atandı.) Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu (Manisa), Münakalat Vekili Ali Fuat Cebesoy (Konya), Ticaret Bakanı Celal Sait Siren (Bolu) (09.03.1943-31.05.1945 tarihleri arasında görev yaptı. Yerine Raif Karadeniz (Trabzon) (31.05.1945-07.08.1946) atandı.), Çalışma Vekili Mahmut Sadi Irmak (Konya) 07.06.1945-07.08.1946 tarihleri arasında görev yaptı.)

370

Görevine başlayan Hükümet içinde Mürsel (Bakü) Paşa memleketin sosyal, ekonomik ve sağlık meseleleri hakkında bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Paşa, yeni bir vekil olarak dönemin bütçe görüşmelerinde Sağlık Bakanlığı oturumunda gündem olan ve o dönem memleket genelinde büyük çapta sıtma hastalığına yol açan sivrisineklerin etkisiz hale getirilmesi hususunda “*buğu sandığının*”<sup>371</sup> faydalı olup olmayacağı tartışmalarında söz

<sup>369</sup> Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, Tesav Yay., Ankara, 2008, s.10-11.

<sup>370</sup> **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri** (1923-1960), C. I, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s.125-126.

<sup>371</sup> Bu sandık Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesinde o dönemde meydana gelen lekeli tifo salgını için Sivas menzil muntika sertabibi Dr. Ahmet Fikri tarafından geliştirilen bir Dezenfeksiyon aracıdır. Buğu sandığının

olarak askerlik yıllarındaki tecrübeleri ışığında buğu sandığının faydalı olacağı hakkında şu konuşmayı yapmıştır:

*“Sayın arkadaşlar benzeniz de buğu sandığı hakkında, icap eden muhtelif yerlerde komutanlık etmiş olmak sıfatıyla, bit öldürme ve mücadele hususunda bunlardan büyük hizmet görülmüş olduğunu tebarüz ettirmek için birkaç söz söylemeği münasip gördüm. Senelerce cephelerde bu buğu sandıklarından pratik bir şekilde istifade ettik ve büyük faydalar gördük. Büyük Harp’te Kafkas Cephesi’nde, Sarıkamış’ta harpten sonra en ziyade bu sâri ve mühlik hastalığa karşı, alaylarla, taburlarla, birliklerle, en kolay bir surette beraber taşımak suretiyle, bizi büyük felaketlerden kurtaran bu buğu sandığıdır. Bu buğu sandığı kendi taburlarımızı, alaylarımızı, birliklerimizi kurtarmakla beraber muharebe icabeti olarak birkaç gün konakladığımız yerlerdeki köy halkını da bundan istifade ettirdik. Bu suretle bundan büyük menfaatler gördük, amelidir, bu hususları cephelerde uzun zamanlar geçirmiş bir komutan sıfatıyla huzurunuzda arz ve tebarüz ettirmeği faydalı buldum, saygılarımı sunarım”<sup>372</sup>*

Meclis yıllarının ilk senelerinde Paşa Kocaeli Millet Vekili olması hasebiyle buranın acil olan sorunlarıyla ilgilenmiş ve 26.05.1943 tarihinde Bayındırlık Bakanına o zamanlar Kocaeli’nin bir kazası olan Adapazarı Mudurnu suyunun taşkınlığının bu bölgede yapmış olduğu tahribat hakkında bilgi vermiş ve alınması gereken önlemleri şu sözlerle ifade etmiştir:

*“Gerek ilkbaharda ve gerek sonbaharda yağmur mevsimlerinde Adapazarı, Hendek mıntikasındaki bu Mudurnu suyunun ve ondan başka Kanlıçay ve bazı derelerin Sakarya’ya mekra bulamaması yüzünden ve senelerce bu vaziyette metruk bir halde kaldığından dolayı bir kaç sene orada bilfiil vazife görmüş bir arkadaşınız sıfatıyla, oralarda göller halini alarak 7 km en, 15 km boy olmak sureti ile yüz küsur köyün gerek arazisinin heder olması, harap olması vaziyetinin husule gelmesini bizzat görmüş olanlardan olmak itibariyle, bir de o suyun bırakmış olduğu ve bilâhare çekilince hasil olan ve bütün sayın arkadaşların bilgisi dahilinde bulunan sıtma hastalıklarının pek elîn bir şekilde zayıat ve mühlik tahribat yapmış olması dolayısıyla takriben bu arazinin, 100 bin hektar miktarında bulunan bu arazi*

---

tarifini Dr. Tevfik Sağlam’ın ifadelerinden daha iyi anlamaktayız: “Buğu sandığı bir kazan ile bir sandıktan ibarettir. Kazan, mutfaklarda kullanılan yemek kazanıdır. Bir ocağa gömme olarak yerleştirilir. Üzerine bir yüzü kazanın ağız genişliğinde dairesel olarak delinmiş tahta sandık ters olarak konur. Kazan ile sandık arasından buhar kaçmaması için keçe kullanılır. Kazan su ile doldurulup ocak yakılır. Sandığın içindeki ızgaralara elbise ve eşyalar yerleştirilir. Kazanla sandık arasından buhar çıkmaya başlayınca çengellerle sıkıştırılır. Yarım saat beklendikten sonra eşya çıkarılır. Dezenfeksiyon tamamlanmıştır.” H. Zafer Kars, “Tifüs, Bit ve Dr. Ahmet Fikri’nin Buğu Sandığı”, **Tıp Dünyası Dergisi**, 21 Kasım 2001, sayı 83, s.7.

<sup>372</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre VII., Cilt:2, 25.05 1943, Salı, 27. Birleşim, 1.Celse, s.217.

*parçasının kurtarılması hususunun her halde ehemmiyetle göz önünde tutulmasını bilhassa derin saygularıyla sayın vekilimizden istirham ve bu halkın kurtarılmasını niyaz ederim*”<sup>373</sup>

Paşa yapmış olduğu araştırmalar sonucu at ve at yetiştiriciliği alanında ülkenin pek de iyi bir konumda olmadığını tespit etmiş ve 29 Mayıs 1944 günü Ziraat Vekâleti bütçe görüşmelerinde Ziraat Bakanı’na bu konuda teklifte bulunmuştur. Mürsel (Bakü) Paşa söz alarak şunları söylemiştir:

*“Sayın arkadaşlar bir süvari generali olmak ve atla atçılıkla meşgul olmak itibariyle yüksek huzurunuzda Sayın Ziraat Vekiline çok önemli ve faydalı gördüğüm bir ricamı ve teklifimi arz edeceğim. O da şudur: Bütçenin veteriner zooteknik ıslah ve üretme işlerine dair kısaca mâruzâtta bulunacağım. Şükranla gördüğümüz vilâyetlerin aygır depolarında halkımıza gerek tabii ve gerekse suni sıfatla güzel ve sevimli taylar yetiştirmektedir. Fakat bu taylar, bu yavrular köylerimizde anasından, kısrağından süt devrine kadar takriben bir yaşına kadar beraberce oldukça iyi bakılmaktadır. Fakat bir yaşına geldikten sonra köyler civarından geçtikçe, kasabalardan geçtikçe görürüz ki, bu taylar, bu sevimli yavrular koyun sürüleri içinde, sığır sürüleri arasında otlamakta ve bir çobanın himmetine verilmektedir. Bu taylar akşam köye döndüğü zaman sahibinin ahırında veya avlusunda bir avuç yem dahi kendisine verilmeksizin ve çayırda, kırdan otladığı zamandaki çamuru ve pisliği tımar edilmeksizin sabah yine aynı şekilde, aynı vaziyette o sürülerin içerisine gidip bu suretle yetişmektedir. Bu taylar bu vaziyette takriben, iki ve 2,5 yaşına geldiği zaman halkımız ve köylümüz bu neşvünemasını tamamlamadan, ya üzerine semer veya eğer konularak köylünün hizmetinde ve sahibinin faydasını temin etmek için kullanılmaktadır. Bu suretle bu hayvanların birçoğu, bu sevimli tayların birçoğu neşvünemadan mahrum kaldığı gibi birçoğları da meşak ve mezahimden telef olmaktadır. Nasıl ki, memleketimizde milletin ve halkın çocuklarına bakmak ve onları yetiştirmek ve onları ölümden korumak için Hükümet, bütün millet, bütün vekâletler dikkatle nazarlarını onların üzerinde tutuyorsa bu suretle memleketimizin en mühim bir ırkı olan bu gibi tayların ordumuza, yurdumuza, halkımıza ıslahı için yetiştirilmek üzere bu gibi yavrulara, bu gibi taylara bakmak ve yetiştirmek lâzımgelir. Bundan dolayı kendimce düşünmüş olduğum bir tedbiri huzurunuzda kısaca arzedeceğim. O tedbir de şudur: Hem Ziraat Vekâletini hem de, ordumuz için, Milli Müdafaa Vekâletini ilgilendirir. Köylerimizde halkımızın elinde bulunan bu tayların heyeti umumiyesini, bir yaşına geldikten sonra Ziraat Vekâleti, memleketin rayicine göre, satın almalı ve bunları aldıktan sonra haralara ve çiftliklere dağıtılmasını ve orada 3,5 – 4 yaşına kadar, fenni ve amelî bir tarzca yetiştirmesini ve ondan sonra halkımızı teşvik ve tergipl için*

<sup>373</sup> **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre VII., Cilt:2, 26.05.1943, Çarşamba, 28. Birleşim, 2. Celse, s.266.

de bu tayları harpten evvelki, bugünkü buhranlı devirden evvelki zamanlarda olduğu gibi 40 - 50 lira kıymetinde olan bir taya 10-15 lira fazla vererek o tayı ondan almak ve bu suretle dört yaşına kadar haralarda, çiftliklerde depolarında yetiştirmektir. Çünkü taylar bu tarzda, 3,5 - 4 yaşına kadar, tay depolarında, çiftliklerde terbiye edildikten ve bu suretle iyi bakıldıktan sonra onun karşısına çıkan en büyük bir müşteri vardır; o da Millî Müdafaa Vekaletidir. Millî Müdafaa Vekâletinin memleketimizde at, satın almak için esaslaştırılmış at satın alma şartları vardır Bizde süvari alaylarımız ve topçu birliklerimiz için alınacak binek atlarının yüksekliği 1,42-1,41'dir. Ondan aşağı yükseklikte olan atlar satın alınmaz ve öylece kalır. Şimdiye kadar gördük ve acı tecrübesini yaptık ki memleketimizde Milli Müdafaa Vekâletinin satın alma komisyonları at yetiştirmekte bulunan bölgelere gittiği vakit 1,41-1,42 yüksekliğinde at almakta çok büyük müşkülata maruz kalmışlardır. Çünkü demince huzurunuzda arz ettiğim gibi halkın elinde bulunan taylar gıdasızlıktan ve bakımsızlıktan dolayı bu yüksekliği sureti katiyede bulamıyorlar. Fenni olarak şu esas vardır: Tayla 4-5-6 yaşına kadar yükselir. Ondan sonra da kalınlaşırlar. Hâlbuki böyle çiftliklerde, haralarda fenni ve usulü dairesinde bu taylara bakıldığı ve Neşvünamasına hizmet edildiği takdirde matlup olan yüksekliği bulunur. Memleketimiz için at ırkının ıslahı hususunda en mühim adım atılmış bulunuyor. Binaaneleh, memleket için çok faydalı ve önemli olan bu usulü belki hemen bir sene içinde tamamen tatbikına imkan hasıl olmaz. Ziraat Vekaletinin bunu senelere taksim ederek bir program yaparak bölge bölge bu tayları çiftliklere veyahut mali vaziyeti müsait olan vilayetlerimize aygır depolarının yanında bunun içinde küçük müesseseler vücuda getirerek bu gibi tayların yetişmesine imkan hasıl olabilir. Ziraat vekâleti Millî Müdafaa Vekâleti ile karşılaşılacak ve bu esaslar dairesinde görüşerek beklî de gerek tay depolarında gerekse haralarda bu güzelim tayların yetişmesi ve meşrunema bulması mümkün olur ve orduya da faydalı bir hale gelmiş olur. Belki ordu ve veterinerlerinden istifade mümkün olduğu gibi emekli veterinerlerden de kadroya almak sureti ile bazı at terbiyecilerinden de istifade temin etmek mümkün olacaktır. Bu gibi birçok elemanları almakla el birliği yaparak memleketimiz için çok ehemmiyetli görmüş olduğum bu at ırkının da ıslahı hususunda böyle bir tertibin yapılmasını yüksek huzurunuzda değerli Ziraat Vekilimizden arz ve niyaz ediyorum. Maruzatım bundan ibarettir.<sup>374</sup>

Paşa meclis çalışmaları sırasında fırsat bulup 1944 yılında yılbaşında hasta kızı için İstanbul'a gitmiş, Meclis Başkanlığına da 05.01.1944 tarihinde şu telgrafi çekmiştir:

“Millet Meclisi Reisliğine Ankara

<sup>374</sup> TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII., Cilt:10, 29.Mayıs, 1944 Pazartesi, 64. Birleşim, 1. Celse, s.381.



*Hasta kızım için yılbaşında İstanbul'a gelmişim. Kızıma ameliyat yapılacağından bir hafta yanında kalmama müsaadelerimi saygılarımla rica ederim.*

*Mürsel Bakü Kocaeli Mebusu*<sup>375</sup>

Mürsel (Bakü) Paşa, Mecliste, kendisinin eski bir ordu mensubu olmasından dolayı ülkenin askeri alandaki sorunları ile de ilgilenmiştir. Kendisi Milli Müdafaa Encümeni olarak arkadaşları ile birlikte aşağıdaki teklifi Yüksek Reisliğe sunmuşlardır:

*“4273 sayılı Subaylar Heyetine mahsus Terfî Kanunu'nun birinci maddesinin (A) fıkrasının tadili hakkında Millî Müdafaa Vekâletince hazırlanıp Başvekâletin 8 Mart 1944 gün ve 6/764 sayılı tezkeresiyle Yüksek Reisliğe yazılan ve Encümenimize havale buyurulan kanun lâiyhası, Millî Müdafaa Vekâleti mümesiliniu huzuriyle müzakere edildi. Zamanımız harplerinin en mühim silâhlarından birisi olan tank bütün ordular gibi Ordumuzca da kabul edilmiş ve kullanılmakta bulunmuş olmakla beraber bu yeni sınıf, kanuni bakımdan henüz muharip sınıflar arasına alınmış değildir. Bu boşluğu doldurmak ve muharip sınıflar arasında tank sınıfında tesisi için Millî Müdafaa Vekilliği tarafından yapılan bu teklif Encümenimizce de muvafık görülmüş ve aynen kabul edilmiştir.”*<sup>376</sup>

Mürsel Bakü yapmış olduğu çalışmalarla ülkesine her şart ve koşulda hizmet etmeyi devam ettirmiştir. Kendisini milletine aday olan Mürsel Bakü, 22.9.1945 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ölüm haberini bir gün sonra İçişleri Bakanı üzüntülerini ifade ettiği bir resmi yazı ile Başbakanlığa aşağıdaki yazı da sunmuştur.:

*“Kocaeli Millet Vekili General Mürsel Bakü'nün 22.9.1945 tarihinde İstanbul'da vefat ettiğini teessürle arz ederim”*<sup>377</sup>

Başbakan Şükrü Saracoğlu da Meclisin 05.11.1945 tarihli birinci oturumunda Meclis Başkanlığına aşağıdaki tezkereyi vermiştir:

*“Kocaeli Milletvekili General Mürsel Bakü'nün 22.9.1945 tarihinde İstanbul'da öldüğü, İçişleri Bakanlığından alınan 27.10.1945 tarihli ve 23302-9 10326 sayılı tezkerede bildirilmiştir.*

*Acı duygu ile arz ederim.*

*Başbakan  
Ş. SARACOĞLU”*

<sup>375</sup> TBMM Arşivi, **Mürsel Paşa Şahsi Dosyası**, Devre VII., no 483, Kutu No:44.

<sup>376</sup> Millî Müdafaa Encümeni mazbatası, **T. B. M. M. Millî Müdafaa Encümeni**, Esas No: 1/217. Karar No: 17. 24.111.1944.

<sup>377</sup> **B.C.A.**, S.30, F 10, 77,Y.NO. 506, 1,4.

Başbakanın bu tezkeresi üzerine Meclis Başkanı Cevdet Kerim İncedayı, Meclise hitaben: “*Arkadaşların* <sup>378</sup> *aziz hatıralarını anmak için 3 dakika ayakta sükût edeceğiz*” teklifi ile saygı duruşunda bulunulmuştur.<sup>379</sup>

Cumhuriyetin ilk yıllarında Paşa, askeri anlamda doğu bölgesindeki isyanlarda aktif görevler alarak bu nazik dönemde ülkesinin birlik ve beraberliğinin korunmasında yararlılıklar göstermiştir. Bölgede çıkan isyanların en büyüğü Şeyh Sait İsyanı’dır. İsyan hem iç siyasette hem de dış siyasette Türkiye’yi zora sokmuştur. Taraftar toplayan İsyancılar bölgenin en önemli şehirlerinden olan Diyarbakır’ı tehdit etmeye başlamıştır. Alınan tedbirler kapsamında Mürsel (Bakü) Paşa’ya Diyarbakır’ı savunma görevi verilmiştir. Gerekli tedbirleri alan Paşa, isyancıların Diyarbakır’a girmesini büyük bir soğukkanlılıkla engellemiş, böylece İsyan’ın daha da büyümesini ve yayılmasını durdu.

---

<sup>378</sup> Aynı dönemde İstanbul Milletvekili Galip Bahtiyar Göker ile Kocaeli Milletvekili Salah Yargı da vefat etmiştir. ( **TBMM Tutanak Dergisi**, Devre VII. Cilt:20, 29 Mayıs 1944, Pazartesi, 2. Birleşim, 1. Celse, s.13.)

<sup>379</sup> **TBMM Tutanak Dergisi**, Devre VII. Cilt:20, 29 Mayıs 1944, Pazartesi, 2. Birleşim, 1. Celse, s.13.

## SONUÇ

Milli Mücadele kahramanlarımızdan olan Mürsel (Bakü) Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini aydınlatabilmek ve onun yaşadığı dönemdeki etkinliğini ortaya koyabilmek için yaşadığı döneme ve önemli olaylarına kısaca değindiğimiz bu çalışmamızda tarihe şerefli bir asker ve devlet adamı kimliğiyle damgasını vurmuş fakat fazla tanınmayan Mürsel (Bakü) Paşa'yı elimizden geldiği kadarıyla anlatmaya çalıştık.

Mürsel (Bakü) Paşa orduya girdikten kısa bir süre sonra binicilik eğitimi için Almanya'ya gitmiş, burada süvarilik mesleğini çok iyi öğrenmiştir. Almış olduğu bu eğitim O'nun ilerde askerlik hayatında çok önemli başarılarla imza atmasına ve gözde bir asker olmasına imkân sağlayacaktır. Nitekim iyi bir süvari eğitimi alan Mürsel (Bakü) Paşa, ilk önemli tecrübesini Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde Ruslarla ilk teması olan Köprüköy Muharebesi'nde yaşamış, bu önemli muharebede Rusların geri çekilmesiyle sonuçlanan başarıda çok önemli yararlılıklar göstermiştir. Öyle ki Sarıkamış Harekatı öncesi orduyu teftiş eden Enver Paşa göstermiş olduğu bu yararlılıklarından dolayı Mürsel (Bakü) Paşa'yı takdir etmiş ve rütbesini bir üst rütbeye yükseltmiştir.

Sarıkamış Harekatı'na ihtiyati kuvvet olarak katılan Paşa bu harekâttan sonra Van Gölü çevresinde başlayan Sağ Kanat Harekatı'nda 2. Nizamiye Süvari Tümeni Kumandanı olarak görev almıştır. Sağ Kanat Harekatı içerisinde Mürsel (Bakü) Paşa çok önemli hizmetlerde bulunmuş, Rusları taktiksel açıdan yenmek isteyen Osmanlı Ordusu komuta heyeti için Mürsel (Bakü) Paşa ve 2. Nizamiye Süvari Tümeni çok önemli bir koz olmuştur. Mareşal Fevzi Çakmak'ın ifadesi ile “iki rauntluk bir boks maçı” şeklinde geçen bu harekâtta Mürsel (Bakü) Paşa, ordunun tüm operasyonlarına katılmıştır. Bir süvari tümenin yapabileceği bütün önemli işleri gereği gibi yaparak Savaş'ın ikinci yılında Ruslara ağır kayıplar verdirmiştir.

Mürsel (Bakü) Paşa ve Osmanlı Ordusunun tüm çabalarına rağmen ilerlemeyi sürdüren Ruslar, Savaş'ın üçüncü yılında Erzurum'u almış ve Erzincan civarındaki Maryam Dağı'nı ele geçirmişlerdi. Cephede amansız bir mücadele yaşanıyordu. Artık Türk Ordusu için kanın son damlasına kadar vatani savunmaktan başka bir çaresi yoktu. Bu dönemde Mürsel (Bakü) Paşa Maryam Dağı'nı geri alarak Osmanlı Ordusu için zaman kazanmasını bilmiştir.

Bolşevik İhtilali Rusların Savaş'tan çekilmesine neden olmuştur. Bu gelişme sonucunda Osmanlı Devleti doğudaki eski sınırı olan 1877-1878 sınırlarına ilerlemiştir. Bu ileri harekatta Mürsel (Bakü) Paşa, 5. Kafkas Tümeni ile Kars ve Karakilise'nin alınmasında

etkin rol oynamıştır. Rusların geri çekilirken silahlarını Ermenilere bırakması bölgede özellikle de Azerbaycan'da bir Türk kıyımına neden olmuş ve Azeriler Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Bu yardım çağrısına cevapsız kalamayan Osmanlı Devleti, en seçkin tümeni olan ve kumandanlığını Mürsel (Bakü) Paşa'nın icra ettiği 5. Kafkas Tümenini yardıma göndermiştir. Mürsel (Bakü) Paşa, bu önemli görevde çok kısıtlı imkânlarla savaşmış, Bolşevik ve Ermeni birleşik ordusunun elinde olan Bakü'yü kurtarmıştır. Her türlü alt yapıdan mahrum olarak yapılan bu harekâta cephede Tümeni bizzat idare eden Mürsel (Bakü) Paşa, taktiksel açıdan yaptığı manevralar ile üstün durumda olan düşman kuvvetlerine beklenmedik darbeler indirmiştir. Savaşın uluslararası boyutunu da düşünecek olursak özellikle Almanya ve İngiltere'nin petrol bölgesi olan Bakü'nün Türkler tarafından alınmaması için hem askeri hem de siyasi çalışmaları, harekâtı çok kısa bir zaman içerisinde tamamlama ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede Mürsel (Bakü) Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa tarafından sık sık uyarılmıştır. Ancak çok kısıtlı imkânlar içerisinde harekâtı yöneten Mürsel (Bakü) Paşa, her zaman özverili ve gerçekçi davranmış, muharebeyi tecrübeleri doğrultusunda yönetme idaresini ortaya koymaya çalışmıştır. Zafere giden yolda hiç şüphesiz Mürsel (Bakü) Paşa'nın sabrı, askeri tecrübesi ve mücadelesi etkili olmuş ve Bakü alınmıştır. Bu zafer, Mürsel (Bakü) Paşa'nın askeri kariyerinde zirve noktasını teşkil ederek onu tarihte ölümsüz hale getirmiştir.

Mondros Ateşkes Antlaşması ile beraber Paşa, İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. Sakarya Savaşı'ndan sonra ülkeye geri dönen Paşa, çok geçmeden orduya geri dönmüş ve Başkomutanlık Meydan Savaşı'nda Süvari Tümeni ile Yunanlıları arkadan çevirerek düşmanı şoka uğratmış, süvari mesleğinin emsalsiz bir örneğini Türk tarihinin altın sayfalarına geçirmiştir. Geri çekilen Yunanlıları İzmir'e kadar takip ederek İzmir'e varmış, buradan Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafla İzmir'in düşmandan temizlendiğini tüm dünyaya ilan etmiştir.

Lozan Antlaşması ile birlikte uluslararası alanda kendini kabul ettiren Türkiye Cumhuriyeti bu Antlaşmada çözülemeyen Musul Meselesi yüzünden İngiltere ile politik bir mücadele içerisine girmiştir. İngiltere bölgede Türkiye'yi zor duruma düşürmek ve Musul'u ele geçirmek için Türkiye'deki farklı etnik ve mezhepleri kışkırtarak Nasturi İsyanı'nı ve Şeyh Sait İsyanı'nı desteklemiştir. Mürsel (Bakü) Paşa bu isyanların bastırılmasında görev alarak yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yılmaz bekçilerinden olduğunu göstermiştir.

Paşa, emekli olduktan sonra ülkesine hizmet anlamında siyasete girmiş ve 1943 yılında yapılan seçimlerde Kocaeli milletvekili olarak meclise girmiştir. Bu dönemde ekonomik, sosyal ve askeri meselelerde çalışmalar yaparak ülkesine faydalı olmaya çalışmıştır.

## KAYNAKÇA

### Belgeler

#### Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

BDH, 5070, 32 -011

BDH, 5072 – 40 – 026- 026 a

İSH 21, K.1786, B.156-6

İSH 21, K.1786, B.158

İSH 21, K.1786, B.158-8

İSH, D.236, G.120

İSH-21, K. 1786, B:155-6

KOL: BDH, KLS: 5071, DOS: 34-21-004

KOL: BDH, KLS: 5071, DOS: 34-28 a

#### Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A)

S.30, F 10, 77,Y.NO. 506, 1,4

S.6/4464, F.30.11.1, Y.NO:18.44.17

D.42195, F.30,10, Y.NO:233, 568, 13

S.141148, F.30, 11, 1, Y.NO:123, 29, 6

S.14525, F.30, 18, 1, 2, Y.NO:37, 43, 6.

S.2/2574, D.14853, F.30, 18, 1,2, Y.NO:54, 39, 10

S.25692, D.14853, F.30, 18, 1,2, Y.NO:54, 39, 5

**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)**

D.164, G.1333/S-079

D.165, G.1333

D.4328, G.324556

D.4335.G.325103

D.53-3.G.64

D.55-3.G.9

D.55-3.G.9.B.2

D.647.G.32

D.4937M, F.30.10, Y.No:54, 354, 37.

**Resmi Belgeler**

Devlet Mezarlığı Müzesi Arşivi Mürsel Bakü Paşa Kayıtları.

Emekli Sandığı Arşivi, Mürsel (Bakü) Paşa Şahsî Dosyası, Dosya No: a0144.618

Mernis Nüfus Bilgi Sistemi Ankara İl Emniyet Müdürlüğü

Millî Müdafaa Encümeni Mazbatası, T. B. M. M. Millî Müdafaa Encümeni, Esas No. 1/217.

Karar No. 17. 24.111.1944

MSB Arşivi Mürsel (Bakü) Paşa Şahsî Dosyası, Askeri Safahat Belgesi

TBMM Arşivi, Mürsel (Bakü) Paşa Şahsi Dosyası, Sicil No 483.

TBMM Tutanak Dergisi, Devre VII. Cilt:20, 29.05. 1944 Pazartesi, 2. Birleşim 1. Celse, s.13

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII., Cilt:2, 25.05 1943, Salı, 27. Birleşim 1.Celse, s.217

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII., Cilt:2, 26.05.1943, Çarşamba 28. Birleşim. 2. Celse, s.266

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII. cilt:10, 29.05. 1944 Pazartesi, 64. Birleşim 1. Celse, s. 381

### **Kişi İle Mülakat**

Nevin ÇİĞİLTEPE ( 10.04.2011, Saat 10.00 Tekirdağ, Ferruh KAYALAN)

### **Hatıratlar**

ALTAY, F., **10 Yıl Savaşı ve Sonrası 1912-1922**, Eylem yay. Ankara 2008

ALTAY, F., **İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu**, İnsel Kitabevi, 1925

BELEN, F., **Büyük Türk Zaferi Afyon'dan İzmir'e İstiklal Harbi Hatıraları, Tenkitler, Tahliller**, M.E.B., İstanbul 1970

GUZE, F., **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çev: Yarbay Hakkı Oğuz, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Streji Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007

İNCEDAYI, C. K., **İstiklal Harbi (Garp Cephesi)**, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2007

İNÖNÜ, İ., **Hatıralar 1. Kitap**, Yayına Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982

İNÖNÜ, İ., **Hatıralar 2. Kitap**, Yayına Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982

KARABEKİR, K., **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011

KEYKURUN, N., **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar, (1905-1920)**, İlke yay. Ankara 1998

SORGUN, T., **İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)**, Kamer yay., İstanbul 1998

TÜRKER, R., **Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006

YEĞİN, S. İ., **Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006

### **Kitaplar**

AKGÜL, S., **Musul Sorunu ve Natüri İsyanı**, Devran Matbbacalık, Ankara 2001

ALTUĞ, Y., **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997

ANZERLİOĞLU Y., **Nasturiler**, Tamga yay. Ankara 2000

APAK, R., **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, T.T.K Basımevi, Ankara 1990

ARAS, İ., **Adım Şeyh Said**, İlke yay., İstanbul 2009

ARAS, O., **Azerbaycan Davamız**, Hamle Yay., İstanbul 1998

ARSLAN, O., **Osmanlı'nın Son Zaferleri 1918 Kafkas Harekâtı**, Doğan Kitap, İstanbul 2010

ARTUÇ, İ., **Başkomutan Meydan Muharebesi Büyük Taarruz**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005

ARTUÇ, İ., **Büyük Dönemeç Sakarya Meydan Muharebesi**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 1985

ARZUMANLI, V., "1918-ci ilde Azerbaycan'nın Ermeni- Daşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesinde Kafkas İslam Ordusu'nun Rölü," **Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da Beraber Yürüdük Biz Bu Yollarda...**, Haz. Nazim Ekbarov, Çağ Yay., Bakü-2007

AŞAN, A., **Şeyh Sait Ayaklanması**, Kuşak Baskı, İstanbul 1991

ATATÜRK, M. K., **Nutuk**, (Yayına haz. Prof. Dr. E. Semih Yalçın), Gazi Kitabevi, Ankara 2006



AVCI, C.- KARA A., **Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılabının Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007

AYBARS, E., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi -1 (Kuruluş)**, 5. Basım, Zeus Kitabevi, İzmir 2012

AYDEMİR, Ş. S., **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922 Cilt II**, 17.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999

AYDOĞAN, M., **İç İsyenlar ve Şeyh Said İsyeni**, Nokta Kitap yay., İstanbul 2007

Bakı Ali Birleşmiş Komandanlık Mektebi; **Birinci Dünya Muharebesinde Osmanlı Ordusunun Kafkas Harekâtı, Azerbaycan Milli Ordusunun Yaradılması ve Azerbaycan'ın İstiklalini Kazanması**

BAL, H., **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010

BAL, R., **Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006

BALKAN, R., **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Herakati**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006,

BARAN, T. A. vd., **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi**, (Editör Prof. Dr. Cemil Öztürk), Pegem Akademi Yay., Ankara 2011

BAYRAKTAR, B., **Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi**, Detay Yayıncılık, Ankara,2009

BAYUR, Y. H., **Türk İnkılâp Tarihi**, C. III, Kısım III, TTK. Basımevi, Ankara 1967

BERKES, N., **Unutulan Yıllar**, İletişim yay., İstanbul 1997

**Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı Cilt II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993

**Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı C.I,** Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993

BOĞUŞLU, M., **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları,** Kastaş Aş. Yayınları, İstanbul 1990

CANDAN, A. S., **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi,** Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2010

CEMAL, B., **Şeyh Sait İsyanı,** Sel yay., İstanbul 1995

ÇAKMAK, F., **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya İran'da (1935'de Akademide Verilen Konferanslar),** Genelkurmay Matbaası, Ankara 1936

ÇAKMAK, M. F., **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi,** Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005

DUMAN, S., vd, **Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri,** Berikan Yayınları, Ankara 2010

ERİKAN, C., **Kurtuluş Savaşı Tarihi,** Haz. Rıdvan Akın, Kültür Yay., İstanbul 2010

EROĞLU, H., **Türk İnkılâp Tarihi,** Savaş Yayınevi, Ankara 2010

GENCER, A. İ. - ÖZEL S., **Türk İnkılap Tarihi,** Der Yay., İstanbul 2011

**Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I,** Kaynak yay., İstanbul 2011, s.166-168

GOLOĞLU, M., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri,** Kültür yay. İstanbul 2011

GÖKBİLGİN, M. T., **Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına,** Kültür Yayınları, İstanbul 2011

GÖNLÜBOL, M.- SAR C., **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990,** Siyasal Kitabevi, Ankara 1993

GÖRGÜLÜ, İ., **Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi,** Kastaş Yayınevi, İstanbul 1999

GÖRGÜLÜ, İ., **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922),** TTTK yayınları, Ankara 1993

GÖRÜRYILMAZ, M., **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler (1918)**, Korza Yayıncılık

GÖZE, A., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Devrimi Tarihi**, Beta Basım Yayım, İstanbul 2006

GÜNAL, Z. - ATABAY M., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Nobel yay., Çanakkale 2005

GÜRÜN, K., **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, T.T.K. Basımevi, Ankara 2010

HAREYTAN, A. - AHMAD M., **1925 Kürt Ayaklanması**, Medya Güneşi yay., İstanbul 1991

HASANLI, C., **Azerbaycan Tarihi 1918-1920 Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1998

İMANOV, V., **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006

KALAFAT, Y., **Bir İsyanın Anatomisi, Şeyh Sait**, ASAM Yayınları, Ankara 2003

KARAL, E. Z., **Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, T.T. K., Ankara 1999

KOCABAŞOĞLU, U. - BERGE M., **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yay. İstanbul 2006

KUNT, M.- AKŞİN S., **Türkiye Tarihi IV; Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yay. Ankara 1989

KURAT, A. N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara Üniversitesi DTCF Yay. Ankara 1990

KUTAY, C., **Ege'nin Kurtuluşu**, Boğaziçi yay., İstanbul 1981

MUMCU, A., **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1996

OKAY Ş. S. - OKAY M. V., **Büyük Taarruz'da Batı Cephesi Komutanları ve Şehitleri**, Yönetici yay., İstanbul 1986

- ORAN, B., **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- ÖRGEEVREN, A. S., **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, Temel yay., İstanbul 2007
- ÖZAKMAN, T., **Şu Çılgın Türkler**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012
- RIHTIM, M. – SÜLEYMANOV, M., **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Atatürk Üniversitesi Ortadoğu ve Ortaasya- Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi, Erzurum 2012
- SARIHAN, Z., **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. XVI. Dizi, Ankara 1996
- SONYEL, S. R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I.T.T.K. Yayınları, Ankara 1987
- SÜLEYMANOV, M., **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Herbi Neşriyat, Bakı
- ŞAHİNGÖZ M. - EKİNCİ Y., vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1988
- ŞİMŞİR, B. N., **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976
- ŞİMŞİR, B. N., **Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)**, Milliyet yay. İstanbul 1974
- ŞİMŞİR, S., **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür sanat Yayınları, İstanbul 2002
- ŞİRİKORAD, A.B., **Osmanlı-Rus Savaşları (Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Kırım-Balkanlar -93 Harbi ve Sarıkamış)**, Selenge Yay. İstanbul 2009
- TANSEL, S., **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.I, M.E.B. Yayınları**, İstanbul 1991
- TAŞ, Ö. E., **Kazım ( İnanç ) Paşa; Hayatı, Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1880 - 1938)**, Yayınlanmış Doktora tezi, Ankara 2008
- TOKER, H. - ASLAN N., **Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, cilt 3 Ankara 2009
- TOKER, M., **Şeyh Sait ve İsyanı**, Cumhuriyet yay. Ankara 1994

TOKER, Y., **Malta Sürgünlerinden Portreler**, Toker yay., İstanbul 2006

TUNAYA ,T. Z., **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yay., İstanbul 1952,

TUNCER, E., **1946 Seçimleri**, Tesav yay. Ankara 2008,

TURAN, M., **Milli Mücadele’de Siyasi Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)**, 2.bsk., Siyasal Kitapevi, Ankara 2005

TURAN, R., vd, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Gazi Kitabevi, Ankara 2007

TURHAN, T., **30 Ağustos Türk İstiklal Harbinde Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi**, İleri yay., İstanbul 2004

**Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi 2. Cilt 6. Kısım 2. Kitap Büyük Taarruz (1-31 Ağustos 1922)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1968

**Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, 2. Cilt 6. Kısım, 3. Kitap, Büyük Taarruzda Takip Harekâtı, (31 Ağustos – 18 Eylül 1922)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1969

**Türk İstiklal Harbi, Doğu cephesi (1919-1921), C.III.**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995

**Türk İstiklal Harbi’ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989

**Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, (1923-1960) Cilt I**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1978

**Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924–1938)**, Haz. Reşat Hallı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1972

UÇAROL, R., **Siyasi Tarih (1789-1994)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000

UĞURLU, N., **Kürt Milliyetçiliği Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı**, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009

URAS, E., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987

URHAL, Ö. vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, Adalet Yayınevi, Ankara 2010

ÜÇÖK, Ç., **Siyasi Tarih 1789-1950**, 5. Baskı, Ajans-Türk. Matbaası Yayınlan, Ankara 1961

ÜNAL, M. A., **Türk İnkılâbı ve Atatürk İlkeleri**, Adres Yayınları, Ankara 2004

YALÇIN, D. v.d., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**; Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, Cilt I

YALÇIN, E. S., **Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti**, Berikan Yayınları, Ankara 2000

YILMAZ, İ., **Gümrü Antlaşması**, A.A.M. Yayınları, Ankara 2001

YÜCEER, N., **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağistan Harekati**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Anakara Genelkurmay Basımevi 1996

### **Makaleler**

BİRİNCİ, İ., “*Kurtuluş Savaşı Sırasında Malta'ya Sürülen Aydınlarımızın Günlük Hayatı Malta Sürgünleri*”, **Tarih Mecmuası** sayı 9, Ekim 1966

ERDAL, İ., “*Amerikan Arşiv Belgelerine Göre İzmir'in Boşaltılması ve Rum Göçmenlere Yardım Konusu*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 6, Sayı: 21, Bahar 2009, s.61--73

ERTÜRK, Y., “*Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekâtı*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 186, Haziran 2012, Haziran 2010

KARS, H. Z., “*Tifüs, Bit ve Dr. Ahmet Fikri'nin Buğu Sandığı*”, **Tıp Dünyası Dergisi**, 21 Kasım 2001, sayı 83

KOÇAK, K. , “*Azerbaycan ve Karabağ Meselesi*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 103, İstanbul 1995

OKUR, M., “*Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması: Ali Rifat ve Mürsel Beylerin Tutuklanması*”, **Atatürk Araştırma Merkezi** sayı 61 gerisi

ÖZKAYA, Y., “*Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da*”, **Milli Mücadele Tarihi Makaleler**, (Yay. Haz. Berna Türkdöğen) AAM, Ankara 2002

SARINAY, Y., “*Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*”, **Akademik Bakış**, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008

ÇOLAK, M., “Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 –İstanbul) Ankara 2003

KILIÇ, S., “Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askeri ve Siyasi gelişmeler”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 –İstanbul) Ankara 2003

YÜCEER, N., “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Azerbaycan’a Askeri ve Siyasi Yardımı”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, XIX ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001 –İstanbul) Ankara 2003

Ana Britannica, **Azerbaycan Maddesi**, Ana Yay. İstanbul 1988, Cilt 4. s.113

ERŞAN, M., Türkler Ansiklopedisi, **Kafkasya’da Son Türk Zaferleri**, Cilt 13, Y.T.Y, Ankara 2002, s.434-435

BUNİYATOV, Z. M., İslam Ansiklopedisi, **Azerbaycan Maddesi**, Cilt 4, TDV İstanbul 1991,s.317

KÖSTÜKLÜ, N., Türkler Ansiklopedisi, **Milli Mücadele’de Batı cephesi, Savaşlar ve Zaferler**, cilt 16, Y.T.Y, Ankara 2002, s.168

### **Gazeteler**

Vatan, 1945

Cumhuriyet,1945

Cumhuriyet,1925

## EKLER

## EK 1 - TBMM Arşivi, Devre VII, No:483 Kutu, No:39

Mürsel Bakû  
Kocaeli

Sınıf : <i>Savari</i>	Kayıt No. : <i>316-7</i>
	Sicil

SAĞLIK DURUMU	
Sağlam veya sakat	<i>Faaliyetinde elverişli değil</i>
Geni hizmet raporlu ise Vekâletin tasdik emrinin	Tarih : - No. sı -
Geni ve sabit hizmet raporu almışsa Vekâletin tasdik emrinin	Tarih : <i>almamıştır</i> No. sı -
Cellinde nuayenesi kaydıyle raporu almışsa Vekâletin tasdik emrinin	Tarih : <i>almamıştır</i> No. sı -
Mâlûl ise derecesi:	<i>Eğildir</i>

Adı, soyadı	<i>Mürsel Bakû</i>
Babasının adı	<i>İsmail</i>
Anasının adı	<i>Gülşüm</i>
Doğduğu yer ve tarih	<i>Erzurum 1882</i>
Nüfusa kaydedildiği yer	<i>Ankara</i>

(Foto)
--------

SEFERİ DURUMU	
Seferi rapordan tecilli ise Vekâlet emrinin	Tarih : <i>yon</i> No. sı <i>yon</i>
Hazar cellinde tehrlî ise Vekâlet emrinin	Tarih : <i>yon</i> No. sı <i>yon</i>
Seterde bulunduğu yerde üniforma ile çalışacak ise Vekâlet emrinin	Tarih : <i>yon</i> No. sı <i>yon</i>
Emekli olmuş ise kanun maddesi, fıkrası ve Vekâlet emrinin tarih ve No. sı	<i>1683 s. Kanun 6 m. Madde 3/1. maddesi 867 Ta. sayılı kanun 14. m. maddesi 14/1938 tarih ve 1737 sayılı kanun F.B.M. M.</i>
Dâimî intibahatı bulunduğu adres	
Yabancı memleketlerde bulunduğu yer ve ne sebeple gittiği	

SİVİL DURUMU	
Lisansden itibaren diplomasını aldığı okullar	<i>Harp okulu</i>
Mesleği, menuruyet	<i>Emekli Binbaşı</i>
İhtisas	<i>Askerlik</i>
İhtisas diplomasının tarihi ve No. sı	
İş ve ev adresi	<i>Kocaeli sultan Ankara Kavaklıda Tunaç Hilmi Caddesi</i>
Terzimeye ve konuşmaya muktedir olduğu yabancı diller	İngilizce ( ) Almanca (evet) Fransızca (evet) İtalyanca ( )

NASIP TARİHLERİ	
A. İğm.	
S. 8	
T. İğm.	<i>20-1. Kanun 316</i>
S. 7	
Ü. İğm.	<i>21-1. Kanun 319</i>
S. 6	
Y. İğm.	<i>22-1. Kanun 319</i>
S. 5	<i>Numaralı</i>
Ü. yzb.	
S. 4	
B. İğm.	<i>14. Nisan 327</i>
S. 3	
Y. İğm.	<i>11-2. Kanun 330</i>
S. 2	
Alb.	<i>28 Temmuz 334</i>
S. 1	
T. İğm.	
Tüm. İğm.	<i>31. Ağustos 338</i>
Korg.	
Org.	



## EK 2 - Nüfus Cüzdanı, Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ NÜFUS CÜZDANI	
ERKEK	
SERİ No 0	
T.C. KİMLİK NO:	12610100506
SOYADI:	BAKÜ
ADI:	MÜRSEL
BABA ADI:	İSMAIL
ANA ADI:	UMMÖGÖLSÖM
DOĞUM YERİ:	ERZURUM
DOĞUM TARİHİ:	1/7/1881
MEDENİ HALİ:	Evli
DİNİ:	Bilinmeyen
KAN GRUBU:	
İL:	ANKARA
İLÇE:	ÇANKAYA
MAHALLE - KÖY:	CUMHURİYET
CİLT NO:	AİLE SIRA NO:
SIRA NO:	
VERİLDİĞİ YER:	VERİLİŞ NEDENİ:
	Doğum
KAYIT NO:	VERİLİŞ TARİHİ:
0	0/0/0
KAPALI - ÖLÜM	
Vefat Tarihi : 22/9/1945	
ÖNCENKİ SOYADI:	

### EK 3 - Ankara İl Emniyet Müdürlüğü Mernis Nüfus Bilgi Sistemi, Vukuatlı Nüfus Kayıt Örneği

NUFUS CÜZDANI KAYIT ÖRNEĞİ				İLİ ANKARA		İLÇESİ ÇANKAYA			MAHALLE /KÖY CUMHURİYET			CİLT NO 18	HANE NO 1000
Sıra	BS N	C	Yakınlık	TC No	Adı	Soyadı	Baba Adı	Ana Adı	NUFUS İLİ/İLÇESİ	DOĞUM YERİ ve TARİHİ	MEDENİ HALİ ve DİNİ	TESCİL TARİHİ	OLAYLAR ve TARİHLER
1	1	Erkek	Kendisi	12610100506	MÜRSEL	BAKÜ	ISMAL	UMMÖĞÜLS ÜM	ANKARA/ÇANKAYA	ERZURUM - 1/7/1881	Evli	0/0/0	Ölüm Tarihi=22/9/1945
2	2	Kadın	Esi	12607100670	MÜJGAN	BAKÜ	NUH	AYŞE	ANKARA/ÇANKAYA	AZIZIYE - 1/7/1882	Dul	0/0/0	Ölüm Tarihi=17/8/1976
3	3	Kadın	Kızı	12604100734	ADALET	BAKÜ	MÜRSEL	MÜJGAN	ANKARA/ÇANKAYA	ERZINCAN - 0/0/1915	Bosanmış	0/0/0	Evlenme Tarihi=28/12/1946 Boşanma Tarihi=10/3/1948 Ölüm Tarihi=20/3/1997
4	4	Kadın	Kızı	12601100898	ALIYE	BAKÜ	MÜRSEL	MÜJGAN	ANKARA/ÇANKAYA	İZMİR - 27/11/1925	Bosanmış	0/0/0	Ölüm Tarihi=20/9/1998


  

KİŞİLERİN OLAYLARI	
Ad	Düşünceler
MÜRSEL BAKÜ	Nakil - NAKLEN GELDİĞİ YER : BİLİNMEYEN İLÇESİ
MÜRSEL BAKÜ	Doğum - //1297 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.lüğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.
MÜJGAN BAKÜ	Nakil - NAKLEN GELDİĞİ YER : BİLİNMEYEN İLÇESİ
MÜJGAN BAKÜ	Doğum - //1298 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.lüğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.
ADALET BAKÜ	Vasiyet - BURSA 11.NOT.961-30998/55 SAY YAZI İLE VASIYETİ VARDIR.
ADALET BAKÜ	Vasiyet - VASIYET OLAYI VARDIR.
ADALET BAKÜ	Nakil - NAKLEN GELDİĞİ YER : BİLİNMEYEN İLÇESİ
ADALET BAKÜ	Evlenme - Evlenerek EMINÖNÜ ilçesi 3. cilt 468. hane 18. sıraya gitti.
ADALET BAKÜ	Bosanma - BOŞANARAK GELDİĞİ YER : BEYOĞLU İLÇESİ YAKUPPAŞA 11.CİLT 16.HANE
ADALET BAKÜ	Doğum - //1331 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.
ALIYE BAKÜ	Nakil - Kişi 1956 yılında 1419(İZMİR MERKEZ) ilçeden Nakil Gelmiştir.
ALIYE BAKÜ	Doğum - 27/11/1341 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir.

bu olaylar 2005 yıl 03/197 kor derine



**EK 5 - M.S.B. Devlet Mezarlığı Müzesi, 5. Rütbeden Mecidi Nişanı (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 259</b>	
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>	
<b>Eser Adı</b>	<b>: 5 nci Rütbeden Mecidi Nişanı</b>	
<b>Maddesi</b>	<b>: Gümüş</b>	
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>	
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 60 mm</b>	
<b>Müze Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>	
<b>Müze Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>	

**TANIM:** Sultan Abdülmecit tarafından çıkarılmıştır. Nişan gümüşten yapılmış olup, yıldız şeklinde beşer ışınlı yedi bölümden ibarettir. Ortası kabarık bir güneş şeklindedir. Uçları sivri her kol arasına bir ay yıldız motifi yerleştirilmiştir. Altın kaplama olan göbek kısmında padişahın tuğrası bulunur. Bunun çevresinde bulunan bordo mineli bordür üzerindeki kartuşlar içinde "Gayret - Hamiyet - Sadakat" kelimeleri ile sene "1268" tarihi yazılıdır. Diğer yüzünde ay yıldız içinde " Darphanei amire " yazısı üzerinde " el gazi tuğrası " bulunmaktadır. Nişanın taşıma iğnesinde koyu kırmızı mineli ay yıldız motifi ile kırmızı yeşil şeritli kurdelesini mevcuttur.

**EK 6 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, 3. Rütbeden Mecidi Nişanı (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 258</b>
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>
<b>Eser Adı</b>	<b>: 3 üncü Rütbeden Mecidi Nişanı</b>
<b>Maddesi</b>	<b>: Gümüş</b>
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 60 mm</b>
<b>Müze Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>
<b>Müze Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>




**TANIM:** Sultan Abdülmecit tarafından üzerinde çapraz kılıç sembolü taşıyan Mecidi nişanları sadece savaşta başarılı hizmet gösterenlere verilmek üzere çıkarılmıştır. Nişan gümüşten yapılmış olup, yıldız şeklinde beşer şualı yedi şubeden ibarettir. Şuaların üzeri balıksırtı şeklinde olup, uçları sivridir. Köşelerin arasında yedi adet ay yıldız vardır. Nişanın ortasında Sultan Abdülmecit Tuğrası ve El-gazi bulunmaktadır. Bunun çevresinde bulunan bordo mineli bordür kartuşlar içinde "Gayret - Hamiyet - Sadakat" kelimeleri ile sene "1268" tarihi yazılıdır. Diğer yüzünde ay yıldız içinde " Darphanei amire " yazısı üzerinde " el gazi tuğrası " bulunmaktadır. Nişan çapraz kılıçlı olup, taşıma yerinde koyu kırmızı mineli ay yıldız motifi ile kırmızı yeşil şeritli kurdelesini mevcut



**EK 8 - Hüsar Alaylarında Mürsel (Bakü) Paşa'nın Fotoğrafı, Kendisi Süvarinin Önündedir. Nevin Çiğiltepe Mülakat 10.04.2011 Nevin Hanım'ın Tekirdağ'daki Evinden**



**EK 9 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Harp Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 260</b>	
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>	
<b>Eser Adı</b>	<b>: Harp Madalyası</b>	
<b>Maddesi</b>	<b>: Befon</b>	
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>	
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 60 mm</b>	
<b>Müze Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>	
<b>Müze Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>	

**TANIM** :Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas, Çanakkale, Mısır, Irak, Galiçya cephelerinde üstün başarı gösterenlere ve savaşa katılanları onurlandırmak üzere, Enver Paşa tarafından çıkarılmıştır. Beş kollu yıldız biçimindeki madalya befondan (Nikel, Bakır, Tutya karışımı) yapılmıştır. Madalyanın iki kolu arasındaki uzaklık 60 mm. zemin kırmızı mine olup, ortada Sultan Reşat El Gazi tuğrası ve "1333" tarihi befon bir ay ile çevrilmiştir. Madalya arkasında yaka iğneliği mevcuttur.



**EK 10 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Gümüş Liyakat Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

**Envanter No : 254**

**Komutan Adı : Tümgeneral Mürsel BAKÜ**

**Eser Adı : Gümüş Liyakat Madalyası**

**Maddesi : Gümüş**

**Adet – Sayfa No : 1 Adet**

**Ölçüsü : 25 mm**


**Müzeeye Geliş Tarihi : 29.11.1988**

**Müzeeye Geliş Şekli : Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.**




**TANIM:** İkinci Abdülhamit tarafından Osmanlı uyruğundan bağlılık ve kahramanlık gösterenlere verilmek üzere çıkarılmıştır. Üzerinde çapraz kılıç bulunan madalyalar Çanakkale Savaşlarına katılanlara verilmiştir. Madalyanın ön yüzünde Osmanlı Arması ve Abdülhamit Tuğrası vardır. Diğer yüzünde "Liyakat Madalyası Sadakat ve Şecaat edenlere Mahsustur" yazısı ile "1308" tarihi bulunmaktadır. Kırmızı- yeşil şeritli kurdelesini olup, üzerinde çapraz kılıç motifi ile 1332 tarihi vardır.

**EK 11 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi, Gümüş İmtiyaz Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 257</b>	
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>	
<b>Eser Adı</b>	<b>: Gümüş İmtiyaz Madalyası</b>	
<b>Maddesi</b>	<b>: Gümüş</b>	
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>	
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 37 mm</b>	
<b>Müzeeye Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>	
<b>Müzeeye Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>	

**TANIM:** Sultan II. Abdülhamit tarafından devlet hizmetindeki görevinde üstün başarıları bulunan kişilere verilmek üzere çıkarılmıştır. Gümüşten yapılmış olan madalyanın ön yüzünde; Üstte güneş ışınları, içinde II. Abdülhamit El Gazi Tuğrası, altında Osmanlı Devlet Arması ve merkezinde Osmanlıca olarak "El Müstenid bi Tefikat El Rabbaniye Abdülhamit Han Melik'ül Devlet'ül Osmaniye" yazısı bulunmaktadır. Diğer yüzünde “ Devleti Osmani uğruna fevkalade ibraz-ı sadakat ve şecaat edenlere mahsus madalyadır “ yazısı ile “1300“ tarihi bulunmaktadır. Kırmızı - yeşil kurdelesini üzerinde çapraz kılıç motifi bulunmakta olup, Çanakkale savaşına katılanlara verilmiştir. Kurdelesini kırmızı - yeşil renkli ve üzerinde çapraz kılıç motifi ile 1332 tarihi yazılıdır.

**EK 12 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi Altın Liyakat Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 262</b>	
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>	
<b>Eser Adı</b>	<b>: Altın Liyakat Madalyası</b>	
<b>Maddesi</b>	<b>: Altın</b>	
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>	
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 25 mm</b>	
<b>Müze Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>	
<b>Müze Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>	

**TANIM** :İkinci Abdülhamit tarafından Osmanlı uyruğundan bağlılık ve kahramanlık gösterenlere verilmek üzere altın ve gümüş olarak çıkarılmıştır. Üzerinde çapraz kılıç bulunan madalyalar Çanakkale Savaşlarına katılanlara verilmiştir. Madalyanın ön yüzünde sultan II. Abdülhamit Tuğrası ve Osmanlı Arması merkezde Osmanlıca olarak “El müstenit bi tevfi kat el rabbaniye“ yazılıdır. Diğer yüzünde "Liyakat Madalyası Sadakat ve Şecaat Edenlere Mahsustur” yazısı ile “1308" tarihi bulunmaktadır. Kırmızı - yeşil şeritli kurdelesini üzerinde çapraz kılıç motifi ile 1332 tarihi vardır.

**EK 13 - M.S.B Devlet Mezarlığı Müzesi İstiklâl Madalyası (Yer: Alt Kat 25 No'lu Yer Vitrini)**

<b>Envanter No</b>	<b>: 261</b>	
<b>Komutan Adı</b>	<b>: Tümgeneral Mürsel BAKÜ</b>	
<b>Eser Adı</b>	<b>: İstiklâl Madalyası</b>	
<b>Maddesi</b>	<b>: Pirinç</b>	
<b>Adet – Sayfa No</b>	<b>: 1 Adet</b>	
<b>Ölçüsü</b>	<b>: 40 - 35 mm</b>	
<b>Müze Geliş Tarihi</b>	<b>: 29.11.1988</b>	
<b>Müze Geliş Şekli</b>	<b>: Varisi Kemal Reşat ÇİĞİLTEPE tarafından hibe edilmiştir.</b>	

**TANIM :** Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılmıştır. Kurtuluş Savaşında gerek cephede, gerekse cephe gerisinde hizmet etmiş kişilere verilmiştir. Madalya pirinçten yapılmış olup, ön yüzünde üstte Ankara şehri, ortada Türkiye Büyük Millet Meclisi binası, arkasında zafer ve barışı temsil eden güneş ışınları görülmektedir. Meclis'in sağında 23 Nisan (1920) tarihi yazılıdır. Meclis'in altında bulunan dünya haritası bilgiyi, orak ve tırpan tarıma önem verildiğini, iki taraftaki meşe dalları barışı anlatır. En altta kağnısıyla köylü kadını görülmektedir. Madalya'nın diğer yüzünde ay yıldızla çevrilmiş olarak Mısak-ı Millî sınırlarını gösteren Türkiye haritası vardır. Bu harita üzerinde tek yıldız Ankara şehrini işaret eder, yıldızlardan çıkan ışıklardan birisi Kars'a kadar uzanmaktadır. En altta madalyanın yapılış yılı 1 teşrinisani 1338 (1 Kasım 1922) tarihi bulunur. Kurdelesini kırmızı renklidir.

**EK 14 - Devlet Mezarlığı Mürsel (Bakü) Paşa'nın Mezarı**



**EK 16 - Müjgan BAKÜ, Nevin iğiltepe Mülakat, 10.04.2011, Nevin Hanım'ın  
Tekirdağ'daki Evinden**



**EK 17 - Nevin iğiltepe, Nevin iğiltepe Mülakat 10.04.2011, Nevin Hanım'ın  
Tekirdağ'daki Evinden**



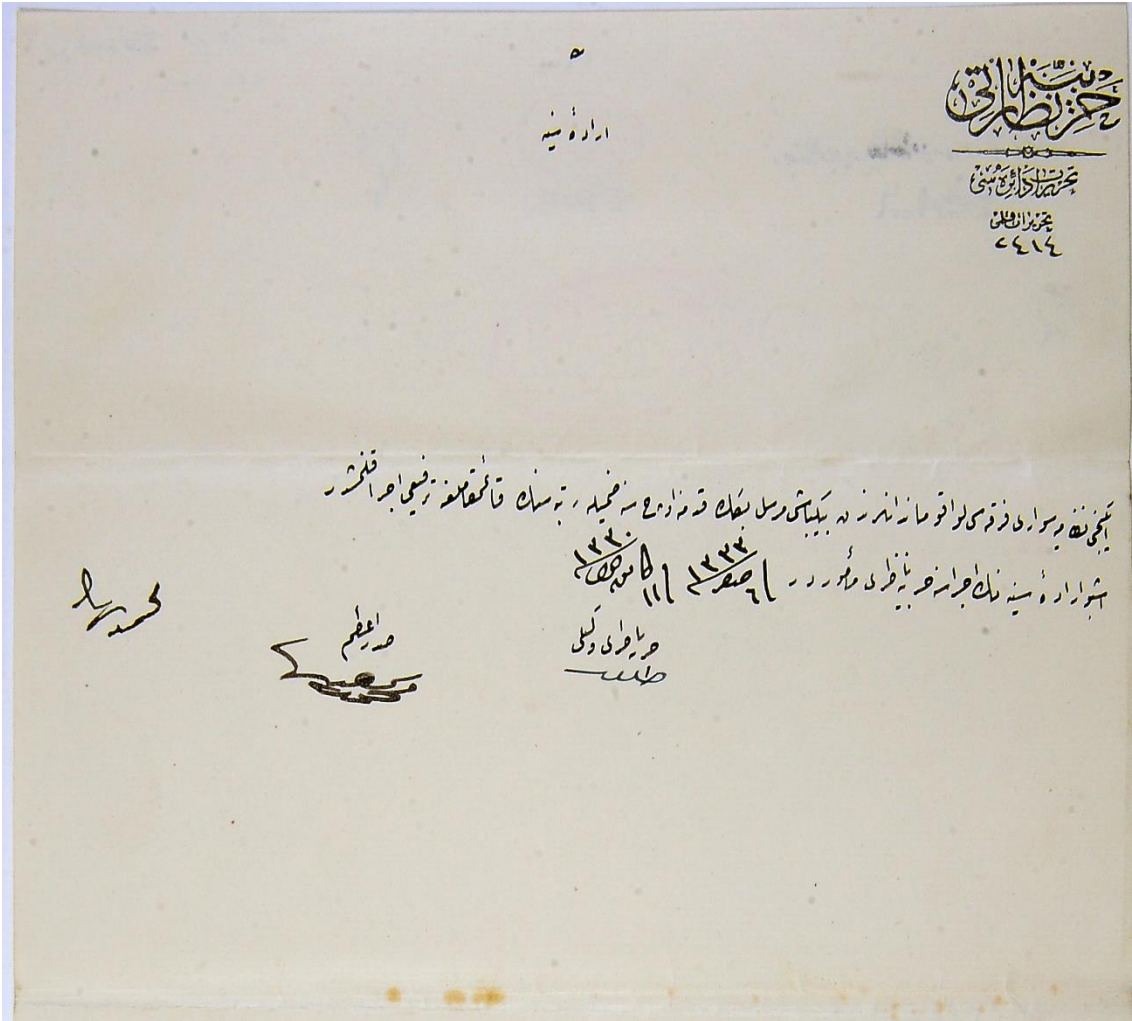


EK 18 - B.O.A. D.164, G.1333/S-079

حضرت مولانا ابوالفتح  
 صاحب دارالعلوم  
 ۷۷۱

سر و شکر کبریا  
 کجی بوسا دی زوئی لواتو مارا لڑنه نه بیبائی من بھاکه خدا تیسو تیسو برابر دھینھ خاں سہ کور دی ماڑی ت و نواکڑی قدر لادے سر محمد قائم  
 رضی نیب دارادہ سید لاکھی لفا تقیم قلم سہہ اظہار قضا سہہ ایفا بوجہ سہہ امر دنا سیر می مولانا علی سید احمد رضا پورہ اولیہ اردو زمینہ خفہ قلم لاکھی  
 صاحب دارالعلوم داتا گاندی صاحب  
 حوالہ دی گئی

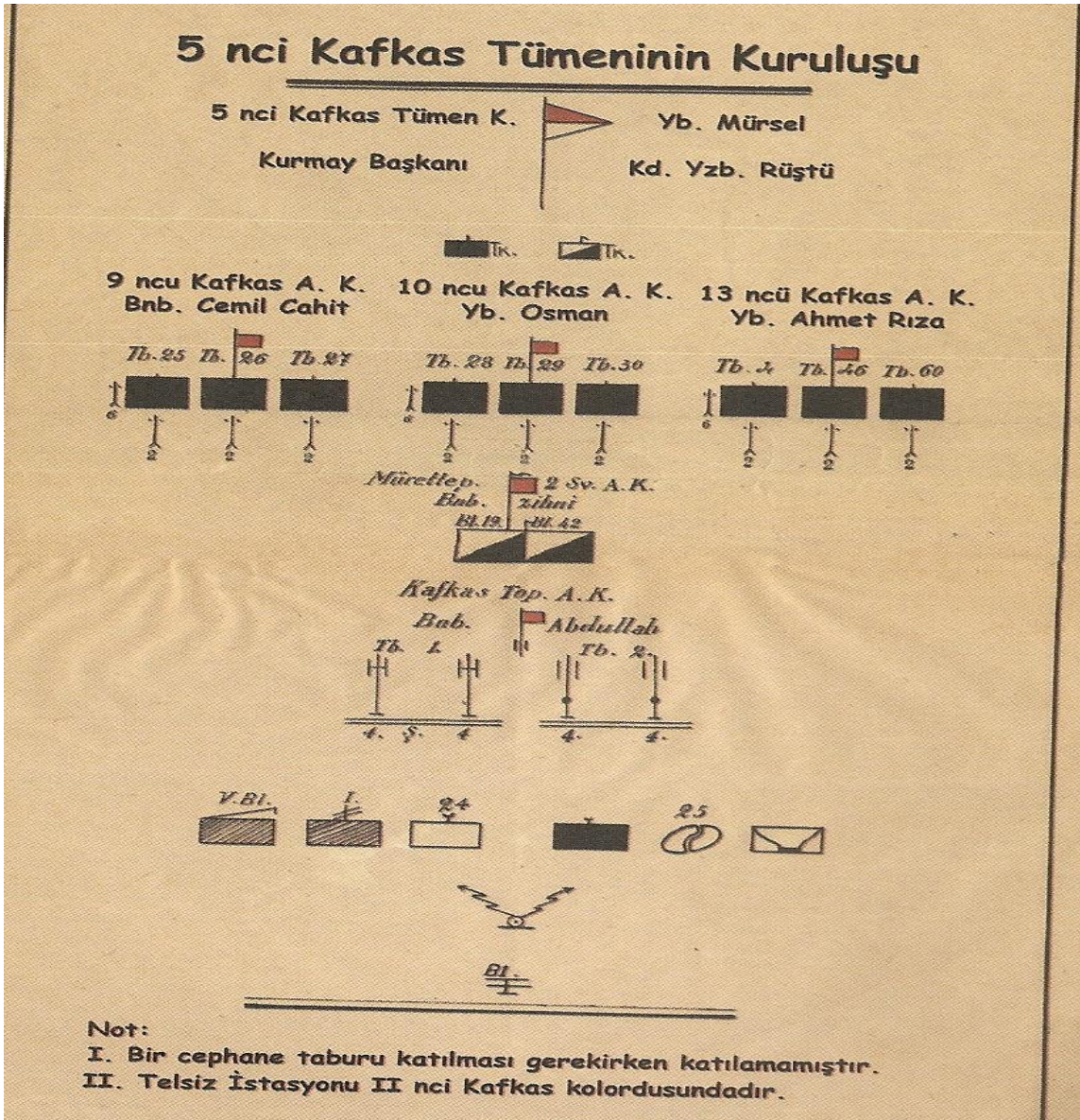
EK 19 - B.O.A. D.165, G.1333







**EK 22 - Rüştü Türker; Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5. Kafkas Tümeni**  
(EK 2)











EK 26 - B.C.A. S. 14525, F.30, 18, 1, 2, Y.No:37, 43, 6.

T. C.  
ŞEKALET  
LÂT MÜDÖRLOGU  
ube: .....  
ay: 19525

## KARARNAME

29/5/933 tarih ve 14472 numaralı kararname ile kabul edilen şartnamenin üçüncü maddesine göre Ankara Yarış Yeri ve Stadyum plânlarının seçilmesi için teşkil edilecek heyete, Cumhuriyet Halk x Fırkası Umumi Kâtibi Kitahya Mebusu Recep, Erzincan Mebusu Saffet, Erzurum Mebusu Aziz Beyfendilerle Suvari Müfettişi Mirsel Paşa ve Ziraat Vekilliği Müsteşarı Atif , Yarış ve Islah Encümeni azasından Atif ve İmar Müdür Vekili İrfan Beylerin memur edilmeleri; Dahiliye Vekilliğinin 6/6/933 tarih ve 390/57 sayılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 7/6/933 te kabul edilmiştir.

7/6/933

REİSİCÜMHUR

*Yazı M. Kemal*

Bs. V.

*İsmail*

Ad. V.

*S. Saracoglu*

M. M. V.

*Zevce*

Da. V.

*S. Kaye*

Ha. V. V.

*S. Kaye*

Ma. V.

*M. H. H. H. H.*

Mf. V.

*S. R. R. R.*

Na. V.

*Z. H. H.*

İk. V.

*u. C. C.*

S. İ. M. V.

*S. R. R.*

G. İ. V.

*Ali Rana T.*

Zr. V.

*M. H. H.*

080	18	01	02	32	13	6
-----	----	----	----	----	----	---

EK:27 - B.C.A., S.2/2574, D.14853, F.30,18,1,2, Y.NO:54,39,10

**T. C.**  
**BAŞVEKÂLET**  
**MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ**

Şube:  
Sayı: 2  
2574

KARARNAME

T. C.  
BAŞBAKANLIK  
CUMHURİYET ARŞİVİ

Nisan 935 de Nis müsabakalarına iştirak eden suvari ekibimize verilmiş olan II,500 lira ile Almanyaya gidecek Tümgeneral Kürsel Bakıya verilecek 2000 lira için, bu iki bin liralık kısım Türk-Alman kliringinde mevcut B hesabından verilmek şartıyla, icap eden kambyo müsaadesi verilmesi; Genelkurmay Başkanlığının 9/5/935 tarih ve S. Mf.502 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi ve Maliye Vekilliğinin 18/5/935 tarih ve 6210 sayılı mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 18/5/935 de onanmıştır. 18/5/935

REİSİCÜMLÜKUR

*K. Atatürk*

Bş. V.

*J. Lönç*

Ad. V.

*S. Samsunlu*

M.M.V.

*K. Ağaç*

Da. V.

*S. Karu*

Ha. V. V.

*S. Kara*

Ma. V.

*E. Aygün*

Mf. V.

*B. Çimen*

Na. V.

*A. Çetinkaya*

İk. V.

*C. Beyaz*

S.M.V.

*S. R. Aydın*

G.İ.V.

*Kara tarhan müfettiş*

Zr. V.

030 18 01 02 su 39 10



**Ö Z G E Ç M İ Ş**

**Adı ve SOYADI** : Ferruh KAYALAN

**Doğum Tarihi ve Yeri** : 13/02/1981 - ERZİNCAN

**Medeni Durumu** : Evli

**Eğitim Durumu**

**Mezun Olduğu Lise** : Açıköğretim Lisesi

**Lisans Diploması** : Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,  
2005

**Yüksek Lisans Diploması** : Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih  
Ana Bilim Dalı, 2013

**Tez Konusu** : Mürsel Paşa (Bakü)'nın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri

**Yabancı Dil / Diller** : İngilizce

**İş Deneyimi**

**Stajlar** : Final Dersanesi

**E-Mail** : ferruh\_81@hotmail.com